

॥ श्रीः ॥

श्रीमच्छर्ववर्मजैनाचार्यप्रणीतं
कातन्त्रव्याकरणम् ॥

श्रीमद्भावसेनत्रैविद्यदेवविरचितरूपमाला-
प्रक्रियासहितम् ।

बडोदामण्डलान्तर्गतब्राह्मणग्राममधि-
वसता सम्प्रतिमुम्ब्यापुरीवास्तव्येन 'रैक'
(रायकवाल) लछुरामात्मज-
जीवरामशास्त्रिणा
संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

निर्णयसागरालययन्त्रालये

हीराचन्द्रनेमिचन्द्रश्रेष्ठिणा

प्रकाशितम्

सवत् १९९२ ।

मूल्यमेकं रूप्यकम् ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानु-
सारतो लेखारूढं कृत्वास्य सर्वेऽधिकारा प्रसिद्धकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः।

इस पुस्तकके मिलनेके ठिकाने ।

पी. एल. जे. मेनेजर.

दशहितैपीपुस्तकालय मुम्बई

पो. गिरगांव

पण्डित ज्येष्ठाराम मुकुन्दजीपुस्तकालय

ठि. कालिकादेवीरोड नं. ३५३ मुम्बई.

प्रस्तावना ।

इह सल्लु पण्डितरत्नमण्डिते निखिलेऽपि भारतवर्षे सिद्धान्तकौमुदीप्रभृत्य
 नेकानि व्याकरणानि मुद्रितानि पर तेषामतीव दुर्दृष्टत्वात्सारस्वतप्रभृतीनाम्
 नापत्वान् तेषु मुकुमारमतिकुमाराणां विदुषा च प्रवृत्तिर्भवति, अतस्तेषामना
 यामेन यत्किञ्चिद् व्याकरणपदार्थज्ञानप्रकाशकं कौमारमित्यपरनाम्ना प्रसिद्ध
 श्रीमद्भावसेनत्रैविद्यदेवविरचितं रूपमालासहितं शर्ववर्माचार्यविरचितं कातन्त्रा
 र्यव्याकरणमेव वृत्तते । तत्तु प्राचीनतरमत एव चङ्गप्रभृतिदेशेषु कुमारा
 सिद्धौ वृणसमान्नाथ इत्यस्य व्याकरणस्य प्रथमादिसूत्रमथापि पठन्ति पाठयन्ति
 च गुरवः । रूपमालासहितमिदमतीव दुष्प्राप्य परन्तु पुण्यपत्तनस्थराजकाय
 पुस्तकालयात्सप्राप्तम् । तच्च भवणवेलगुलग्रामस्थजयरामनैनारद्वारा न्यूनाधिक
 दोषपरिहाराय श्रीमद्भस्मसूरिशिक्षिणा दृष्टिगोचरमपि कारितम् । किञ्चास्य
 शोधनमप्येतद्बन्धस्थनियमानुसारेण कृतं । यथा “ चिरामे वा ” इति सूत्रेण
 पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्यानुस्वारविधिः । देवः । देवम् । न दृश्यतेऽयमितर
 व्याकरणेषु । सर्वव्याकरणापक्षया अस्य क्रमोऽपि भिन्नः यथा सर्वत्र शतृ
 प्रत्ययः अत्र तु शन्टृङ् प्रत्यय एव भिन्नैव रातिः । किञ्च कुमाराणां स्पष्टप्रोते
 पत्तये पृथक्पदैः पदान्तरेण सह सन्धिनियमोऽपि नादत्तः । यद्यप्यस्य पुस्तकस्य
 पुस्तकान्तराभावात्पेसनीदोषाद्वा यत्र कुत्रापि स्वलिप्तं तत्तु शोधनपत्रं सम्यक्
 तया निवेशितं तथाप्येतद्बन्धमुद्रणे प्रथममधिगतस्यापि मम मतिमाद्यादृष्टि
 दोषात्प्रमादाद्वा समुत्पन्नानन्तरानप्यवद्यानुपेक्ष्य गुणैकपक्षपातिनो निर्मत्सरा
 विद्वांसस्तोषमेप्यन्ति, निष्पक्षपाततयाऽस्य श्रेयतामवलोक्य स्वकीयपाठ
 शालासु प्रवृत्तिं नेष्यन्ति भाविष्यन्ति च परमेश्वरानुग्रहात्सर्वलभमाहिता इति
 स्तमाशास्त्रे ।

रूप
प्र
स
वि

पाठ कृष्णैकादशी
 १० स० १९९२.

लङ्कुरमात्मजो

विदुषा मनुचरो—
 रैक (रायकवाल)
 जीवरामशास्त्री.

भूमिका ।

विदित हो कि प्रवृत्तिमें दृष्टिगोचर सनस्त व्याकरणोंमें श्रीमच्छवंवर्मदिग-
म्बरजीनाचार्यकृत कातन्त्रव्याकरण ही जिसके 'कलाप' कौमार आदिमी' ना-
मान्तर हैं, अत्यन्त सरल है । इसके मूलपाठकी प्रवृत्ति बंगाल आदि देशोंमें
चहुतदिनोंसे अशुद्धस्वरूपसे पाई जाती है । तथा इसकी टीकायें भी कितनेही
प्राचीन आचार्योंने रची हैं जिनसे कि इसकी प्राचीनता सिद्ध होती है । वर्तमान
समयमें इस ग्रन्थकी प्रवृत्ति न होनेमें मुख्य कारण यही दीखता है कि, इसकी
जितनी टीकायें प्रसिद्ध हुईं वे सब सूत्र क्रमानुसार हैं और आजकल बुद्धिकी मन्द-
ता तथा अन्य व्याकरणोंकी प्रक्रियारूप टीकायें दीखती हैं, इसकारण बालकोंकी
प्रवृत्ति उनहीमें होगई । हमने इस व्याकरणकी नवीन प्रक्रिया बनाकर प्रसिद्ध
करनेका विचार कियाथा परन्तु सर्व साधारणके भाग्योदयसे बड़े परिश्रमके
साथ पूनाकी सरकारी पुस्तकालयमेंसे श्रीमद्भावसेनत्रिविद्यदेवकृत कातन्त्ररूप-
माका नामाप्रक्रियारूप टीका प्राप्त हुई, जिसकी सरलता और उत्कृष्टता
ग्रन्थावलोकनाधीनही है । ऐसे मन्द बुद्धियोंके लिये अत्यन्त उपयोगी समझकर
छपाया है इस ग्रन्थमें " विरामे घा " ऐसा विशेष सूत्र है जिसके अनुसार
पदान्तका मकार विकल्पसे अनुस्वार होता है । इस कारण इस ग्रन्थमें कहीं
पदान्तमकारको अनुस्वार कर दिया है । और लेखनी तथा प्रमाददोष और
शीघ्रताके कारण दूसरी प्रति न मिलनेसे जहां कहीं अशुद्धियें रह गई हैं वे अ-
शुद्धियां शुद्धिपत्रद्वारा ठीक करदी हैं । तथापि कहीं अशुद्धि रह गई हो ती
विद्वज्जन क्षमा करें । और कालेज तथा पाठशालाओंके अध्यक्ष महाशयोंसे यह
प्रार्थना है कि निष्पक्षतासे इसका योग्यताको अवलोकनकर अपनी २ पाठशा-
लाओंमें पढ़ावें और देशमें संस्कृत विद्याको सहजहीमें बढ़ावें ॥

आषाढ कृष्णैकादशी. } ह०
सन्वत् १९९२ वि० } शास्त्री जीवराम लक्षुराम अध्या
दिगम्बर जैनपाठशाल

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथ

कातन्त्ररूपमालाव्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

वीरं प्रणम्य सर्वत्रं विनष्टाशेषदोषकम् ।

कातन्त्ररूपमालेयं बालबोधाय कथ्यते ॥ १ ॥

नमस्तस्यै सरस्वत्यै विमलज्ञानमूर्त्तये ।

विचित्रालोकयात्रेयं यत्प्रसादात्प्रवर्त्तते ॥ २ ॥

नमो वृषभसेनादिगौतमान्त्यगणेशिने ।

मूलोत्तरगुणाढ्याय सर्वस्मै मुनये नमः ॥ ३ ॥

गुरुभक्त्या वयं सार्द्धेद्वीपद्वितयवर्त्तिनः ।

बन्दाढ्ये त्रिसद्दियोननवकौटिमुनीश्वरान् ॥ ४ ॥

१ वि विंशत्या ई लक्ष्मीं वाति ददाति विंशति वीर । अथवा विंशतेषु ईने सर्वान्
प्रणम्यदार्थान् जानातीति वीर । वि विंशत्या इरा वाक् दिव्यध्वनिर्व्यम्यासी वीर ।
अथवा वि विंशत्या इरा जष्टमृष्ट्या यस्यासी वीर । अथवा वीरयतीति वीर
शानराजयमराजमेहराजान् निराकरोतीति वीर । वि विंशत्या इरा गणनगणन य-
स्यासी वीर । त प्रणमन पूर्व पश्चाच्चिदिदि प्रणम्य ॥ सर्वे जानातीति सर्वस-
सर्वान् सकृद्वदार्थान् शमकरगणनवधानराहित्येन युगपत् जानातीति सर्वज्ञ ॥
नदयतिरम नद्या । वि विंशतेषु नद्या विनद्या । अशेषेषु तै दोषाथ अशेषदोषाः
विनद्या अशेषदोषा येनासी विनद्याशेषदोषकं तम् । कु ईराशत्र कातन्त्र
रूपमाला कातन्त्ररूपमाला कातन्त्ररूपमाला कातन्त्ररूपमाला ॥ २ सरः
प्रकरण सर्वगणनमया मूर्त्तिरस्या अस्तीति सरस्वती तर्हि । विग्नं भूतं
परमात्माद्विमलं । शब्दोऽनेन इति इत्येन विमलं च तद् ज्ञानं च विमलज्ञानं ।
विमलज्ञानमेव मूर्त्तिरस्या मा विमलज्ञानमूर्त्ति रस्यै ॥

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ५ ॥

अथ संज्ञासन्धिः ।

सिद्धो वर्णसमाम्नायः ॥ १ ॥ सिद्धः खलु वर्णानां समा-
म्नायो वेदितव्यः । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ
ओ औ । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ
द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह इति ।

तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥ २ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये
आदौ ये चतुर्दश वर्णास्ते स्वरसंज्ञा भवन्ति । ते के,— अ आ इ ई
उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इति ।

दश समानाः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये
दश वर्णास्ते समानसंज्ञा भवन्ति । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
ॡ इति ।

तेषां द्वौ द्वावन्योऽन्यस्य सवर्णौ ॥ ४ ॥ तेषां समा-
नानां मध्ये द्वौ द्वौ वर्णावन्योऽन्यस्य परस्परं सवर्णसंज्ञौ भवतः । अ-
आ इई उऊ ऋॠ ऌॡ । तेषां ग्रहणं किमर्थं । द्वयोर्ह्रस्वयोर्द्वयो-
र्दीर्घयोश्च सवर्णसंज्ञार्थम् ।

श्लोकः ।

क्रमेण वैपरीत्येन लघूनां लघुभिः सह ।

गुरुणां गुरुभिः सार्धं चतुर्थेति सवर्णता ॥ १ ॥

१ अनादिकालेन प्रवृत्त इत्यर्थः । सिद्धशब्द अनित्यार्थो वा निष्पन्नार्थो
वा प्रसिद्धार्थो वा कांपिन्त्ये सिद्धस्थित इत्यत्र सिद्धशब्दोऽनादिमहलवार्त्वा ॥
२ सम्यग्गाम्नायन्ते अभ्यस्यन्ते इति समाप्तायाः । श्लोकः । व्यञ्जनानि
त्रयस्त्रिंशत्स्वराश्चैव चतुर्दश ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च जिह्वामूलीय एवच ॥ १ ॥
गजकुम्भाकृतिर्वर्णः प्लुतश्च परिकीर्तितः ॥ एव वर्णास्त्रिंशत्शाशन्मातृकाया उदा-
हृताः ॥ २ ॥ ३ स्वय राजन्त इति स्वराः ॥

ऋकारलृकारौ च ॥ ५ ॥ ऋकारलृकारौ च परस्परं स्व-
र्णसंज्ञौ भवतः । ऋलृ ।

पूर्वो ह्रस्वः ॥ ६ ॥ तयोः स्वर्णसंज्ञयोर्मध्ये पूर्वो वर्णो ह्रस्व-
संज्ञो भवति । अ इ उ ऋ लृ ॥

परो दीर्घः ॥ ७ ॥ तयोः स्वर्णयोर्मध्ये परो वर्णो दीर्घसंज्ञो
भवति । आ ई ऊ ऋ लृ ॥

स्वरोऽवर्णवर्जो नामि ॥ ८ ॥ अवर्णवर्जः स्वरो नामिसंज्ञो
भवति । ई ई उऊ ऋऋ लृलृ एऐ ओऔ ॥ वर्णग्रहणे स्वर्णग्रहणं ।
कारग्रहणे केवलग्रहणम् ।

एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ॥ ९ ॥ एकारादीनि स्व-
रनामानि सन्ध्यक्षरसंज्ञानि भवन्ति । तानि कानि ए ऐ ओ औ ॥

नित्यंसन्ध्यक्षराणि दीर्घाणि ॥ १० ॥ सन्ध्यक्षराणि
नित्यं दीर्घाणि भवन्ति ।

कादीनि व्यञ्जनानि ॥ ११ ॥ ककारादीनि हकारपर्य्य-
न्तान्यक्षराणि व्यञ्जनसंज्ञानि भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ ।
ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स हँ ॥

ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥ १२ ॥ ते ककारादयो मावसा-
ना वर्णाः पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चैव वर्गसंज्ञा भवन्ति । क ख ग घ ङ ।
च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शपसाश्चाधोपः ॥ १३ ॥
वर्गाणां प्रथमद्वितीया वर्णाः शपसाश्चाधोपसंज्ञा भवन्ति । कञ् चञ्
ठञ् तथ पफ श ष स ॥

१ इत्येते एवमात्रतया उच्चार्यन्त इति इत्स्वः ॥ २ हृणाति विदारयति
द्विमात्रतया भुगविलमिति दीर्घः ॥ ३ व्यञ्ज्यन्ते अकारादिभिः पृथक्क्रियन्ते
इति व्यञ्जनानि अथवा विगतः अञ्जनः स्वरलेपोयेभ्यः इति व्यञ्जनानि ॥
४ ककारादीनामकार उच्चारणार्थः ॥ ५ धोपोऽनिर्न विद्यते येषां ते
अधोपाः ॥

घोषवन्तोऽन्ये ॥ १४ ॥ अवोपेभ्योऽन्ये तृतीयचतुर्यपञ्च-
मा वर्णा यरलवहाश्च घोषवत्संज्ञा भवन्ति । गघड जग्नज डढण दधन
बभम यरलव ह इति ॥

अनुनासिका ङञ्जनमाः ॥ १५ ॥ अनु पश्चान्नासि-
कास्थानमुच्चारणं येषां ते अनुनासिकाः । ङञ्जनमा. वर्णा अनुनासि-
कसंज्ञा भवन्ति । ङञ्जनम इति ॥

अन्तस्था यरलवाः ॥ १६ ॥ अन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तस्थाः
यरलवा इत्येते वर्णा अन्तस्थसंज्ञा भवन्ति ॥ यरलव ॥

ऊष्माणः शपसहाः ॥ १७ ॥ उष्म उष्णं धर्ममुत्पाद-
यन्तीति । शपसहा इत्येते वर्णा ऊष्मसंज्ञा भवन्ति । शपसह ।

अः इति विसर्जनीयः ॥ १८ ॥ येन विना यदुच्चारयि-
तुं न शक्यते स उच्चारणार्थो भवति । अकार इहोच्चारणार्थः । यथा
कादिषु । कुमारीस्तनयुगलाकृतिवर्णो विसर्जनीयसंज्ञो भवति ।

श्लोकः ।

शृङ्गवद्बालवत्सस्य कुमारीस्तनयुग्मवत् ॥

नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य विसर्गोऽयमिति स्मृतः ॥ १ ॥

कै इति जिह्वामूलीयः ॥ १८ ॥ ककार इहोच्चारणार्थः । वज्रा-
कृतिवर्णो जिह्वामूलीयसंज्ञो भवति । कै ॥

पै इत्युपध्मानीयः ॥ २० ॥ पकार इहोच्चारणार्थः । गज-
कुम्भाकृतिवर्ण उपध्मानीयसंज्ञो भवति । पै ॥

१ विष्टयते विरम्यते येन स विसर्गः ॥ २ जिह्वामूले भव जीह्वामूलीयः ॥

३ उप समीपे ध्मायते शब्दायते इति उपध्मानीयः ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ २१ ॥ अकार इहोच्चारणार्थः । विन्दु-
मात्रो वर्णोऽनुस्वारसंज्ञो भवति ॥ अं ।

लोकोपचाराद्ग्रहणसिद्धिः ॥ २२ ॥ लोकानामुपचारो व्यव-
हारः । तस्मादिहानुक्तस्यापि ग्रहणस्य शब्दस्यै सिद्धिः प्रवृत्तिर्वेदि-
तव्या । तत्कथं? त्वया ग्रामो गम्यते इत्युक्तेस्त्वं ग्रामाय गच्छसी-
त्यर्थः ।

इति संज्ञासन्धिः ।

अथ स्वरसन्धिरुच्यते ।

कः सन्धिः । पूर्वोत्तरवर्णानामव्यवधानेन परस्परेण सन्धानं सं-
श्लेषः सँन्धिः ॥ तव अम्युदयः । कान्ता आगता । दाधि इदम् ।
नदी ईहते । वसु उभयोः । वधू उदा । पितृ ऋपमः । मातृ ऋकारेण ।
कृ ऋकारः । कृ ऋकारेण । इति स्थिते ।

अनतिक्रमयन्विश्लेषयेत् ॥ २३ ॥ संघटितान्वर्णान्
अनतिक्रमयन् विश्लेषयेन् इति विश्लेष्यः ॥

समानः सवर्णे दीर्घाभवति परश्च लोपम् ॥ २४ ॥
समानसंज्ञको वर्णो दीर्घाभवति सवर्णे परे परश्च लोपमापद्यते । सर्वत्र ह्रस्वो
दीर्घः । स्वभावतो द्वयाभावे परलोपः ।

श्लोकः ।

अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ।

पूर्व दीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ १ ॥

व्यञ्जनमस्वरं परवर्णं नयेत् ॥ २५ ॥ अस्वरं व्यञ्जनं

१ अन्नमनुष्यस्य शब्देन उच्यते स्वयं इति अनुस्वारः ॥ २ व्यवहारो
नाम शब्दप्रयोगः ॥ ३ बालश्चरकगण्डव्याघ्रौपट्टभेदात् भिन्नमर्ष
शपतीति शब्दः ॥ ४ पूर्वोत्तरवर्णानामव्यवधानोच्चारणं सन्धानमिति च
ऽस्तुतन्तरे ॥

परवर्णं नयेत् । तवाभ्युदयः । कान्तागता । दधीदम् । नदीहते । व-
सूभयोः । वधूढा । पितृपभः । मातृकारेण । कृकारः । कृकारेण ।
इति सिद्धं पदम् ॥ एवं-होतृकारः । होतृ ऋकारः । इति विग्रहः ।
अत्र समानः सवर्णे दीर्घो भवति इत्यादिना दीर्घत्वम् । होतृ ऋकार
इति स्थिते ।

ऋति ऋतोर्लोपो वा ॥ २६ ॥ ऋति परे ऋतोर्लोपो
वा भवति । होतृकारः । देव इन्द्रः । कान्ता इयम् । इति स्थिते ।

अवर्णं इवर्णे ए ॥ २७ ॥ इवर्णे परे अवर्णं ए भवति परश्च
लोपमापद्यते । वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम् । देवेन्द्रः । कान्तेयम् ॥ हल
ईपा । लाङ्गल ईपा । इति स्थिते ।

हललाङ्गलयोरीषायामस्य लोपः ॥ २८ ॥ हललाङ्गलयो-
रस्य लोपो भवति ईपायां परतः । हलीपा । लाङ्गलीपा ॥ मनस् ईपा ।
इति स्थिते ।

मनसः सस्य च ॥ २९ ॥ मनसोऽस्य सस्य च लोपो भवति ईपायां
परतः । मनीपा ॥ गन्ध उदकम् । माला उढा । इति स्थिते ।

उवर्णे ओ ॥ ३० ॥ उवर्णे परे अवर्णं ओ भवति परश्च
लोपमापद्यते । गन्धोदकम् । मालोढा ॥ तव ऋकारः । सा ऋकारेण ।
इति स्थिते ।

ऋवर्णे अइ ॥ ३१ ॥ ऋवर्णे परे अवर्णं अइ भवति परश्च लो-
पमापद्यते । पूर्वव्यञ्जनमुपरि परव्यञ्जनमधः ॥

रेफाक्रान्तस्य द्वित्वमशिटो वा ॥ ३२ ॥ रेफाक्रा-
न्तस्य वर्णस्य द्वित्वं भवत्यशिटो वा ।

श्लोकः ।

तुंबुरुं तृणकाष्ठं च तैलं जलमुपागतम् ॥

स्वभावाद्ध्वमायाति रेफस्यैतादृशी गतिः ॥ १ ॥

इति जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनं ।

शिङ्घिति शादयः ॥ ३३ ॥ शपसहा वर्णा शिङ्मज्ञा भव-
न्ति । तवर्कार । सर्कारेण ॥ ऋण ऋणम् । प्र ऋणम् । वमन ऋणम् ।
वन्सतर ऋणम् । कन्वड ऋणम् । दश ऋणम् । इति म्यिने ।

ऋणप्रवसनचत्सतरकम्बलद्शानामृणेऽरो दीर्घः
॥ ३४ ॥ ऋणादीना अरो दीर्घो भवति ऋणे परे । एकदेशविकृतम-
नन्यवत् । ऋणार्णम् । प्रार्णम् । वमनार्णम् । वत्सतरार्णम् । कम्बल-
र्णम् । दशार्णम् ॥ शीत ऋत । दु ख ऋत इति म्यिने ।

ऋते च तृतीयासमासे ॥ ३५ ॥ तृतीयासमामे अरो
दीर्घो भवति ऋते च परे । शीतेन ऋत शीतार्त । दु खेन ऋत
दु खार्त । तृतीयाममाम इति किम् । परमश्चामौ ऋतश्च परमर्त ॥
तव ल्वार । मा ल्वारेण । इति म्यिने ।

लृवर्णे अल् ॥ ३६ ॥ लृवर्णे परे अवर्ण अल् भवति परश्च
लोपमापद्यते । तवल्वार मल्वारेण ॥ तव एपा । सा ऐन्डी । इति
म्यिने ॥

एकारे ऐ ऐकारे च ॥ ३७ ॥ एकारे ऐकारे च परे अवर्ण
ऐर्भवति परश्च लोपमापद्यते । तवैपा । ऐन्डी ॥ न्व ईरम् । न्व ईरिणी ।
स्व ईरी इति म्यिने ।

स्वस्येरिणीरिपु ॥ ३८ ॥ स्वस्याकारस्य ऐत्व भवति ईर-
ईरिणीईरिपु परत परश्च लोपमापद्यते । स्वैरम् । स्वैरिणी ।
स्वैरी ॥ अद्य एव । इह एव । इति म्यिने ।

एवे चानियोगे नित्यम् ॥ ३९ ॥ अनियोगेऽवर्णस्य नित्यं
लोपो भवति एवे च परे । अद्येव । इहेव । नियोगे तु अद्यैव गच्छ ।
इहेव निष्ठ ॥ तव ओदनम् । मा औपगवी । इति म्यिने ।

ओकारे औ औकारे च ॥ ४० ॥ ओकारे औकारे च
परे अवर्ण और्भवति परश्च लोपमापद्यते । तवौदनम् । मौपगवी ॥
“नकाराधिशारादुपमर्गावर्णोपो धातोरेदोतो । प्र एत्यति प्रेत्यति ।

परा ओखति परोखति ॥ इणेधत्योर्न । उप एति । उपैति । उप एधते
उपैधते ॥ नामधातोर्वा ॥ उप एलकीयति उपेलकीयति । प्र ओपधीय-
ति प्रोपधीयति प्रौपधीयति ” अद्य ओम् । सा ओम् । इति स्थिते ॥

ओमि च ॥ ४१ ॥ अवर्णस्य नित्यं लोपो भवति ओमि च परे ।
अद्योम् । सोमित्यवोचत् ॥ बिम्ब ओष्ठः । स्थूल ओतुः । इति स्थिते ।

ओष्ठौत्वोः समासे वा ॥ ४२ ॥ अवर्णस्य लोपो वा
भवति ओष्ठौत्वोः परतः समासविषये । बिम्बमिव ओष्ठौ यस्यासौ
बिम्बोष्ठः । बिम्बौष्ठः । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । असमासे तु हे पुत्रौष्ठं
पश्य । अद्यौतुं पश्य ॥ अक्ष ऊहिनी । इति स्थिते ।

अक्षस्य ऊहिन्याम् ॥ ४३ ॥ अक्षस्यौत्वं भवति ऊहिन्यां
परतः परश्च लोपमापद्यते । अक्षौहिणी सेना ॥ प्रस्योढोढ्योश्च ॥ प्र ऊढः
प्रौढः । प्र ऊढिः प्रौढिः ॥ एपैप्ययोरैत्वं । प्र एप प्रैपः । प्र एप्यः
प्रैप्यः । दधि अत्र । नदी एषा । इति स्थिते ।

इवर्णो यमसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ४४ ॥ इवर्णो
यमापद्यते असवर्णे परे न च परो लोप्यः । दध्यत्र । नद्येषा ॥ मधु-
अत्र । वधू आसनम् । इति स्थिते ।

वमुवर्णः ॥ ४५ ॥ उवर्णो वमापद्यते असवर्णे परे न च परो
लोप्यः । मध्वत्र । वध्वासनम् ॥ पितृ अर्थः । मातृ अर्थः । इति
स्थिते ।

रमृवर्णः ॥ ४६ ॥ ऋवर्णो रमापद्यते असवर्णे परे न च परो
लोप्यः । पितृर्थः । मात्रर्थः ॥ लृ अनुबन्धः । लृ आकृतिः । इति
स्थिते ।

लम्लृवर्णः ॥ ४७ ॥ लृवर्णो लमापद्यते असवर्णे परे न च
परो लोप्यः । लनुबन्धः । लाकृतिः ॥ ने अनम् । चे अनम् । इति
स्थिते ।

ए अय् ॥ ४८ ॥ एकारो अय् भवति असवर्णे परे न च परो लोप्यः । नयनम् । चयनम् ॥ नै अकः । चै अकः । इति स्थिते ।

ऐ आय् ॥ ४९ ॥ ऐकार आय् भवत्यसवर्णे परे न च परो लोप्यः । नायकः । चायकः ॥ लो अनम् । पो अनम् । इति स्थिते ।

ओ अव् ॥ ५० ॥ ओकारो अव् भवति असवर्णे परे न च परो लोप्यः । लवनम् । पवनम् ॥ लौ अकः । पौ अकः । इति स्थिते ।

औ आव् ॥ ५१ ॥ औकार आव् भवत्यसवर्णे परे न च परो लोप्यः । लवकः । पावकः ॥ गो अजिनम् इति स्थिते ।

गोर इति वा प्रकृतिः ॥ ५२ ॥ गोशब्दस्य वा प्रकृतिर्भवत्यकारे परे । गो अजिनम् । गोऽजिनम् । गवाजिनम् ॥ गोअश्वौ । गोईहा । गो उष्ट्रौ । गो एलकौ । इति स्थिते ॥

अवः स्वरे ॥ ५३ ॥ गोशब्दस्य अवादेशो वा भवति स्वरे परे । गो अश्वौ । गवाश्वौ गोश्वौ । गवेहा । गवीहा । गवोष्ट्रौ । गवुष्ट्रौ । गवैलकौ । गवेलकौ ॥ गो अक्षः । गोइन्द्रः । इति स्थिते ।

अक्षेन्द्रयोर्नित्यम् ॥ ५४ ॥ गोशब्दस्य नित्यमवादेशो भवति अक्षेन्द्रयोः परतः । गवाक्षः । गवेन्द्रः ॥ ते आहुः । तस्मै आसनम् । पटो इह । असा इन्दुः । इति स्थिते ।

अयादीनां यवलोपः पदान्ते न वा लोपे तु प्रकृतिः ॥ ५५ ॥ पदान्ते वर्तमानानां अयुङ्गल्येवमादीनां यवयोलोपो भवति न वा लोपे तु प्रकृतिश्च भवति । त आहुः । तयाहुः । तस्मा आसनम् । तस्मायासनम् । पट इह । पटविह । असा इन्दुः । असाविन्दुः ॥ नै ऋ अदः । रै उ अणः । मै ऋ उतः । ओ उ इन्दुः । रिपु इ उदयः । इति स्थिते ।

स्वरजौ यवकारावनादिस्थौ लोप्यौ व्यञ्जने ५६
अनादिस्थौ स्वरजौ यवकारौ लोप्यौ भवतो व्यञ्जने परे । नारदः ।

रावणः । मारुतः । अविन्दुः । रिप्युदयः ॥ ते अत्र । पटो अत्र । इति स्थिते ।

एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः ॥ ५७ ॥ एदोद्भ्यां पदान्ते वर्तमानाम्यां परोऽकारो लोपमापद्यते । तेऽत्र । पटोऽत्र ॥ देवी गृहम् । पटु हस्तः । मातृ मुखम् । जले पद्मम् । रै धृतिः । गो गतिः । नौ यानम् ।

न व्यञ्जने स्वराः सन्धेयाः ॥ ५८ ॥ व्यञ्जने परे स्वराः सन्धानीया न भवन्ति ॥ पितृ यम् । भ्रातृ यम् । मातृ यम् इति स्थिते ॥

र ऋतस्तद्धिते ये ॥ ५९ ॥ ऋतो रो भवति तद्धिते ये परे । पितुरिदम् पित्र्यम् । एवं भ्रात्र्यम् । मात्र्यम् ॥ गीयूतिः इति स्थिते ॥

गव्यूतिरध्वमाने ॥ ६० ॥ अध्वमाने गव्यूतिरिति निपात्यते । गवां यूतिः गव्यूतिः ॥

इति स्वरसन्धिः ।

अथ तेषां स्वराणामेव सन्धिकार्येप्राप्ते क्वचित्पूर्ववत् प्रकृतिभाव उच्यते । अहो आश्चर्य्यम् । नो एहि । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवम् । इति स्थिते ॥

ओदन्ता अइउआ निपाताः स्वरे प्रकृत्या ॥ ६१ ॥
ओदन्ता निपाता अ इ उ आश्च केवला निपाताः स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति । यद्दक्षणेनानुत्पन्नं तत्सर्वं निपातं नात्सिद्धं ।

श्लोकः ।

ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ॥

आङ्गनुबन्धो विज्ञेयो वाक्यस्मरणयोर्नतु ॥ १ ॥

१ अहो आहोउताहो च भोहोहहो अथोइमे । भानोयुक्ताश्च ओदन्ता निपाता अष्टधास्मृताः ॥ २ लोकप्रसिद्धशब्दमादाय स्वरूपेण कथनं निपाता. निश्चयेनपत न्त्यनेकेष्वर्थेष्वितिनिपाताः ॥ ३ पूर्वापरिभूतासाध्यमानरूपा प्रयुक्तिः क्रिया ॥

ईपदर्थे- आउष्णं- ओष्णं । क्रियायोगे आइहि- एहि । मर्यादायां
आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । अभिविधौ आ आर्येभ्यः आर्येभ्यो
यशोगतमकलङ्कस्वामिनः । वाक्ये- आ एवं किल मन्यसे । स्मरणे
आ एवं किल तत् । अन्तग्रहणमकारादीनां केवलार्थम् ॥ कवी एतौ ।
माले इमे । इति स्थिते ।

द्विवचनमनौ ॥ ६२ ॥ अनौभूतं द्विवचनं स्वरे परे प्रकृत्या
तिष्ठति । औकाररूपं परित्यज्य रूपान्तरं प्राप्तमित्यर्थः ।

मणीवादीनां वा ॥ ६३ ॥ मणीवादीनां वा सन्धिर्भवति ।
मणी इव मणीव । जम्पती इव जम्पतीव । अमुके अत्र तिष्ठतः इति स्थिते ।

न साकोऽदसः ॥ ६४ ॥ साकोदसः परमनौभूतं द्विवचनं स्वरे
परे प्रकृत्या न तिष्ठति । अमुकेऽत्र तिष्ठतः ॥ अमी अध्वाः । अमी
एडकाः । अमी उष्ट्राः । अमी आदित्यरश्मय इति स्थिते ।

बहुवचनममी ॥ ६५ ॥ बहुवचनान्तममी रूपं स्वरे परे
प्रकृत्या तिष्ठति । आगच्छ भो देवदत्तश्च । उत्तिष्ठ भो यज्ञदत्त
श्च । आयाहि भो विष्णुमित्रश्च । इति स्थिते ।

अनुपदिष्टाश्च ॥ ६६ ॥ अक्षरमाम्नायेऽनुपदिष्टाः प्लुताः
स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति ॥ सुश्लोक ३ इति । इति स्थिते ।

नेतौ ॥ ६७ ॥ पुनस्य इतिशब्दे परे सन्धिकार्यनिषेधो न
भवति । अहो सुश्लोकेति । दूरादाह्वाने गाने रोदने च प्लुतास्ते । लो-
कतः मिद्धाः ॥

श्लोकः ।

एकमात्रो भवेद्भ्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम् ॥ १ ॥

इति प्रकृतिभावसन्धिः ।

अथ व्यञ्जनसन्धिरुच्यते ।

वाक् अत्र । वाक् जयति । अच् अत्र । अच् गच्छति । षट् अत्र । षट् गच्छन्ति । तत् अत्र । तत् गच्छति । ककुप् आस्ते । ककुप् जयति । इति द्विः स्थिते ।

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥ ६८ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमाः स्वरेषु घोषवत्सु च प्रेषु स्ववर्गतृतीयानापद्यन्ते ।

वर्गप्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । वागत्र । वाग्जयति । अजत्र । अजगच्छति । पडत्र । पड्गच्छन्ति । तदत्र । तद्गच्छन्ति । ककुवास्ते । ककुवजयति । प्रकृतिप्रत्यययोः पदयोर्विभागे सन्धिस्वरात्प्रतिषेधश्च प्रकृतिप्रत्ययोर्विभागो यत्र तत्र नित्यं सन्धिकार्यं भवति । यत्र पदयोर्विभागस्तत्र विकल्पेन सन्धिकार्यं भवति । इति सिद्धम् ॥ वाक् मती । अच् मात्रम् । षट् मुखानि । तत् नयनम् । त्रिष्टुप् मिनोति । इति स्थिते ।

पञ्चमे पञ्चमांस्तृतीयान्नवा ॥ ६९ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमाः पञ्चमे परे सवर्गपञ्चमानापद्यन्ते तृतीयान्नवा । वाङ्मती । वाग्मती । अज्मात्रम् । अज्मात्रम् । पण्मुखानि । पङ्मुखानि । तन्नयनम् । तदनयनम् । त्रिष्टुम्भिनोति । त्रिष्टुम्भिनोति ॥

प्रत्यये पञ्चमे पञ्चमांस्त्रित्यम् ॥ ७० ॥ पदान्ता वर्गप्रथमा नित्यं स्ववर्गपञ्चमानापद्यन्ते प्रत्ययपञ्चमे परे । वाङ्मात्रम् । अज्मात्रम् । पण्मात्रम् । तन्मयम् । ककुम्मात्रम् ॥ वाक् शूरः । अच् शेषः । षट् श्यामाः । तद् श्वेतम् । त्रिष्टुप्श्रुतम् इति स्थिते ।

वर्गप्रथमेभ्यः शकारः स्वरघवरपरदृष्टकारं न वा ॥ ७१ ॥ पदान्तेभ्यो वर्गप्रथमेभ्यः शकारः स्वरघवरपरदृष्टकारमापद्यते नवा । वाक्छूरः । वाक् शूरः । अच्छेपः । अच्छेपः । षट्छ्यामाः ।

षट्श्यामाः । तच्छ्वेतम् । तच्छ्वेतम् । त्रिष्टुप्श्रुतम् । त्रिष्टुप्श्रुतम् ॥ तन्
श्लक्ष्णम् । तन् स्मशानम् । इति स्थिते ।

न वा ग्रहणं लानुनासिकेष्वपीच्छन्त्यन्ये ॥ ७२ ॥
लानुनासिकेषु परतः शकारश्छकारमापद्यते न वा । तच्छ्लक्ष्णं तच्छ्ल-
क्षणं । तस्मिन् शानं- तस्मिन् शानं- इति सिद्धम् ॥ वाक् हीनः । अच् हलौ ।
पट् हलानि । तन् हितम् । ककुप् हासः । इति स्थिते ।

तेभ्य एव हकारः पूर्वचतुर्थं न वा ॥ ७३ ॥ तेभ्यः
पदान्तेभ्यो वर्गप्रथमेभ्यः परो हकारः पूर्वचतुर्थमापद्यते न वा । वा-
ग्हीनः । वाग्हीनः । अज्जलौ । अज्जलौ । पड्ढलानि । पड्ढलानि ।
तद्धितम् । तद् हितम् । ककुब्भासः । ककुब्हासः । तेभ्योग्रहणं
स्वरयवरानिवृत्त्यर्थम् । तेन वाग्बलादयति । एवेति ग्रहणं तृती-
यमतव्यवच्छेदार्थम् । पुनरपि न वा ग्रहणमुत्तरत्रयविकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥
तन् लुनानि । तत् चरति । तत् छादयति । तत् जयति । तत् अप-
यति । तन् अकारेण । तन् टीकते । तत् ठकारेण । तत् डीनम् ।
तन् दौकते । तन् णकारेण । इति स्थिते ।

पररूपं तकारो लचटवर्गेषु ॥ ७४ ॥ पदान्तस्तकारो
लचटवर्गेषु परेषु पररूपमापद्यते । तद्धुनाति । तच्चरति ।

धुइव्यञ्जनमनन्तस्थानुनासिकम् ॥ ७५ ॥ अन्तस्थानु-
नासिकवर्जितं व्यञ्जनं धुइसंज्ञं भवति ।

पदान्ते धुटां प्रथमः ॥ ७६ ॥ पदान्ते वर्तमानानां धुटामन्त-
रनमः प्रथमो भवति ॥

धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ ७७ ॥ धुटां तृतीयो भवति चतुर्थेषु
परेषु । तच्छ्रुत्यति, । तज्जयति, । तज्जयति, । तज्जयति, । तज्जयति, । तज्जयति, ।

श्लोक ११ पररूप द्वि कर्तव्य व्यञ्जन स्वरवाजतम् ॥ सस्वर तु परं दृष्ट्वा विस्वरं
क्रियते धुर्थः ॥

ते । तट्टकारेण । तड्डीनम् । तड्डीकते । तण्णकारेण ॥ तत् शेते । तत् शयनम् । इति स्थिते ॥

चं शे ॥ ७८ ॥ पदान्तस्तकारश्चकारमापद्यते शकारे परे ॥

श्लोकौ ।

चंशे व्यर्थमिदं मूत्रं यदुक्तं शर्ववर्मणा ।

तस्योत्तरपदं घृहि यदि वेत्सि कलापकम् ॥ १ ॥

मूढधीस्त्वं न जानासि छलं किल विभापया ।

अच्छलपक्षे वचनं नूनं चंशे व्यवस्थितम् ॥ २ ॥

तच् शेते । तच् शयनम् ॥ कुड् आस्ते । सुगण् अत्र । पचन् इह । कृपन् आस्ते । इति स्थिते ।

अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ७९ ॥ घातुल्लिङ्गयोरन्त्यवर्णात्पूर्वो
वर्ण उपधासंज्ञो भवति ।

ङणना ह्रस्वोपधाः स्वरे द्विः ॥ ८० ॥ ह्रस्वोपधाः ।

पदान्ता ङणनाः स्वरे परे द्विर्भवन्ति । कुड् आस्ते । सुगण्णत्र । पचन्निह ।

कृपन्नास्ते । अत्र रपृवर्णेभ्य इत्यादिना णत्वे प्राप्ते (असिद्धं बहिरङ्ग-

मन्तरङ्गे) अन्तरङ्गे कार्य्ये कृते सति बहिरङ्गं कार्य्यमसिद्धं भवति ।

इति णत्वे सति द्वित्वनिषेधः । पूर्वं णत्वे कृते पश्चाद्वित्वे प्राप्ते सति ।

सकृद्वाधितो विधिर्बाधित एवासत्पुरुषवत् ॥ भवान् चरति । भवान्

ञादयति । इति स्थिते ।

नोऽन्तश्चछयोः शकारमनुस्वारपूर्वम् ॥ ८१ ॥ प-

दान्तो नकारश्चछयोः परयोः शकारमापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । भवां-

श्चरति । भवांश्छादयति ॥ भवान् टीकते । भवान् टकारेण । इति स्थिते ।

टठयोः पकारम् ॥ ८२ ॥ पदान्तो नकारः टठयोः परयोः पकार-

मापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । भवांष्टीकते । भवांष्टकारेण ॥ भवान् तरति ।

भवान् शुडति । इति स्थिते ।

तथयोः सकारम् ॥ ८३ ॥ पदान्तो नकारस्तथयोः परयोः सकारमापद्यतेऽनुस्वारपूर्वम् । भवांस्तरति । भवांश्चुडति ॥ नृन् पाहि । इति स्थिते ।

नृन्ः पे वा ॥ ८४ ॥ नृन्शब्दस्य पदान्तो नकारोऽनुस्वारपूर्वं सकारं वाऽऽपद्यते । नृन्पाहि । नृन्पाहि ॥ प्रकारे परे

प्रशानः शादीन् ॥ ८५ ॥ प्रशानो नकारः शादीन् प्राप्नोति । प्रशान् चरति । प्रशान्छादयति । प्रशान्दीकते । प्रशान्ठकारेण । प्रशान् तरति । प्रशान् थुडति ॥ भवान् लुनाति । भवान् लिखति इति स्थिते ।

ले लम् ॥ ८६ ॥ पदान्तो नकारो लकारमापद्यते लकारे परे । अनुस्वारहीनम् ॥ ८७ ॥ अधिकारस्सेष्टत्वात् शकारादीनां हीनत्वादनुस्वारो नास्ति । भवाद्भुनाति । भवाद्भिखति ॥ भवान् जयति । भवान् ग्रपयति । भवान् वकारेण । भवान् शेते इति स्थिते ।

जञ्जञ्शकारेषु ञकारम् ॥ ८८ ॥ पदान्तो नकारो जञ्जञ्शकारेषु परेषु ञकारमापद्यते । भवाञ्जयति । भवाञ्जपयति । भवाञ्जकारेण । भवाञ्जेते ॥ कुर्वन् शूरः । उभयविकल्पे त्रैरूप्यम् । इति स्थिते ।

शि न्चौ वा ॥ ८९ ॥ पदान्तो नकारो न्चौ वा प्राप्नोति शकारे परे । तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गी । इति पञ्चमः स्यात् । कुर्वन् शूरः । कुर्वन् शूरः । कुर्वन् शूरः ॥ भवान् डीनः । भवान् द्यैकते । भवान् णकारेण । इति स्थिते ।

टढणेषु णम् ॥ ९० ॥ अत्र वा स्मर्यते । पदान्तो नकारो णकारमापद्यते डढणेषु परतः । भवाण्डीनः । भवाण्डीकते । भवाण्णकारेण ॥ त्वम् लुनामि । त्वम् रमामि । त्वम् यामि । त्वम् वसामि । इति स्थिते ।

मोऽनुस्वारं व्यञ्जने ॥ ९१ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमापद्यते व्यञ्जने परे । त्वं लुनामि । त्वं रमामि । त्वं यामि । त्वं वसामि ।

(सम्राट् सज्ञायाम्) । सम्पूर्वात् राजनेश्च किप्यनुस्वाराभावो निपात्यते ।
स राजते सम्राट् ॥

विरामे वा ॥ ९२ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमापद्यते न वा
विरामे । देवाना । देवानाम् । पुरुषाणा । पुरुषाणाम् । देव । देवम् ॥
त्वम् करोषि । त्वम् चरसि । त्वम् टीकसे । त्वम् तरामि । त्वम् प
चसि । इति म्यिते ।

वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वा ॥ ९३ ॥ पदान्तो मकारो वगे परे त
द्वर्गपञ्चममापद्यते न वा । त्वङ्करोषि । त्व करोषि । त्वञ्चरसि । त्व
चरामि । त्वण्टीकसे । त्व टीकसे । त्वन्तरसि । त्व तरसि । त्वम्पच
सि । त्व पचसि ॥ त्वम् यासि । त्वम् वरसि । त्वम् लोकसे । इति
म्यिते ।

यवलेपु वा ॥ ९४ ॥ पदान्तो मकार पररूपमापद्यते वा य
वलेपु परत । त्वय्यासि । त्व यामि । त्वञ्चरामि । त्व वरसि । त्वहो
कसे । त्व लोकसे ॥

इति व्यञ्जनसन्धि ।

अथ विसर्जनीयसन्धिरुच्यते ।

क चरति । क ज्ञादयति । इति म्यिते ।

विसर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥ ९५ ॥ चे वा छे वा परे वि
सर्जनीय शमापद्यते । कश्चरति । कश्ज्ञादयति । इति मिद्धम् ॥ क टी
कने । क ठकारेण । इति म्यिते ।

टे ठे वा पम् ॥ ९६ ॥ टे वा ठे वा परे विमर्जनीय पकारमा
पद्यते । ऋषीकने । कष्ठकारेण ॥ क तरानि । क थुडानि । इति
म्यिते ।

ते धे च्छ सम् ॥ ९७ ॥ ते वा धे वा परे विमर्जनीय सम्पापद्य
ते । कन्तरसि । कन्थुडति ॥ क करोति । क ग्वनानि । इति द्वि
म्यिते ।

कखयोजिंहामूलीयं न वा ॥ ९८ ॥ कखयो परयो-
विमर्ननीयो जिहामूलीयमापद्यते न वा ।

जिहामूलीयोपध्मानीयौ च ॥ ९९ ॥ जिहामूलीयमुप-
ध्मानीय न पर वणं नयेत् । क क्करोति । क करोति । क क्कनति ।
क क्कनति ॥ क पचति । क फलति । इति स्थिते ।

पफयोरुपध्मानीयं न वा ॥ १०० ॥ पफयो परयोवि-
सर्गनीय उपध्मानीयमापद्यते न वा । क फचति । क पचति । क फलति ।
क फलति ॥ क क्कशावित्याचष्टे । क क्कषावित्याचष्टे । पुरुष त्मस्व ।
यन क्षम । तत प्पाति । इति स्थिते ।

न शादीन् शपसस्थे ॥ १०१ ॥ विमर्ननीय शादीन् न
प्राप्नोति शपसस्थे निमित्ते परे ॥ क श्च्योतति । क छीवति । क
न्नीति । इति स्थिते ।

अघोपस्थेषु शपसेषु वा लोपम् ॥ १०२ ॥ अघोपस्थे-
षु शपसेषु पगतो विमर्ननीयो लोपमापद्यते वा । उभयविकल्पे त्रिरू-
पम् । क श्च्योतति । क श्च्योतति । क श्च्योतति । क छीवति । क छीवति ।
क छीवति । क छीवति । क छीवति । क छीवति ॥ क श्च्योते । क प-
ण्डे । क साधु । इति स्थिते ।

शे पे से वा वा पररूपम् ॥ १०३ ॥ शे वा पे वा मे वा
परे विमर्ननीय पररूपमापद्यते न वा । क श्च्योते । क श्च्योते । क पण्डे ।
क पण्डे । क म्माधु । क माधु ॥ क अर्थ । क अघ । इति स्थिते ।

उमकारयोर्मध्ये ॥ १०४ ॥ द्वयोरुमकारयोर्मध्ये विमर्ननीय
उमापद्यते । कोऽर्ण । कोऽत्र ॥ क गच्छति । क धावति । इति स्थिते ।

अघोपवतोश्च ॥ १०५ ॥ अघोपवतोर्मध्ये विमर्ननीय
उमापद्यते । को गच्छति । को गच्छति ॥ क श्च्योते । क उपरि । क
ण्य । इति स्थिते ।

अपरो लोप्योऽन्यस्त्वरं वा ॥ १०६ ॥ अघोपवतो

विसर्जनीयो लोप्यो भवति य वाऽऽपद्यते अन्यस्वरे परे । वाशब्दो-
ऽत्र समुच्चयार्थ । न च विकल्पार्थ ॥

न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः ॥१०७॥ विसर्ज-
नीयलोपे कृते पुन सन्धिर्न भवति । क इह । कयिह । क उपरि ।
कयुपरि । क एष । कयेष ॥ देवा आहु । भो अत्र । इति स्थिते ।

आभोभ्यामेवमेव स्वरे ॥ १०८ ॥ आकारभोशब्दा-
भ्या परो विसर्जनीय एवमेव भवति य वाऽपद्यते स्वरे परे । देवा
आहु । देवायाहु । भो अत्र । भोयत्र ॥ भगो अत्र । अघो अत्र । इति
स्थिते ।

भगोअघोभ्यां वा ॥१०९॥ भगोअघोभ्या विसर्जनीय
एवमेव भवति य वाऽपद्यते स्वरे परे । भगो अत्र । भगोयत्र । अघो-
अत्र । अघोयत्र ॥ देवा गता । भो यासि । भगो व्रज । अघो
यज । इति स्थिते ।

घोषवति लोपम् ॥ ११० ॥ आकारभोशब्दाभ्या परो
विसर्जनीयो लोपमापद्यते घोषवति परे । देवागता । भोधासि । भगोव्रज ।
अघोयज ॥ लोपग्रहण यवेति निवृत्त्यर्थम् ॥ सुषि । सुतु । इति
स्थिते ।

नामिपरो रम् ॥ १११ ॥ नामिन परो विसर्जनीयो रमा-
पद्यते निरपेक्ष । ईरुरर्थं वननम् ।

इरुरोरीरुरौ ॥११२॥ अत्र धानोरिदोरीरे भवत । वि-
रामे व्यञ्जनादौ च । रेफमोर्विसर्जनीय । सुषी तुतू ॥ अग्नि गच्छति ।
अग्नि अत्र । रवि गच्छति । रवि अत्र । मुनि आयाति । मुनि
गच्छति । पटु वदति । पटु अत्र । इति म्येने ।

घोषवत्स्वरेषु ॥ ११३ ॥ नामिन परो विसर्जनीयो रमाऽ

१ नतद' पादपूर्णे 'सिन्' मदा । दस' ननाय' राप पुन' म्मा' न्ध' सा' योन' प' धा' न भवति पा
द' पूर्ण' चेत् ॥ ग्राह । र' म' य' न' न' र' धा' र' म' र' म' र' न' ना यु' धि' ट' र ॥ र' म' य' क' ना महा' न्या' गा
स' य' पा' यो' ध' पु' ध' र ॥ (०) लोपग्रहण एवमेवतिनिवृत्त्यर्थम् ।

पद्यते गोपवत्स्वरेषु । अग्निर्गच्छति । अग्निरत्र । रविर्गच्छति । रवि
रत्र । मुनिरायाति । मुनिर्गच्छति । पटुर्वदति । पटुरत्र ॥ पितुर्गच्छति ।
पितुर्गच्छति । पुनर्गच्छति । पुनर्गच्छति । इति स्थिते ।

रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥ ११४ ॥ रेफप्रकृतिर्विमर्जनी-
यो नामिपरोऽप्यनामिपरोऽपि रमापद्यते गोपवत्स्वरेषु परत । पितुर्याहि ।
पितरत्र । पुनर्गच्छति । पुनरत्र ॥ अह गण । अह अत्र । अह
जयति । अह आयाति । अह हसति । अह अपि । इति स्थिते ।

अहोऽरेफे ॥ ११५ ॥ अहो विमर्जनीयो रमापद्यते अरेफे
गोपवति च स्वरे परे । अहर्गण । अहरत्र । अहर्जयति । अहराया-
ति । अहर्हसति । अहरपि । रेफे तु अहोराजने । अहोराजम् ।
अहोरूपम् ॥ अह भ्याम् । अह भि । इति स्थिते ॥

न स्यादिभे ॥ ११६ ॥ अहो विमर्जनीयो न रमापद्यते
स्यादिभे परे । अहोभ्याम् । अहोभि । स्यादिभे इति ऋम् । अहर्मु-
क्ति । अहर्भवति ॥ अह पति । इति स्थिते ।

अहरादीनां पत्यादिषु ॥ ११७ ॥ अहरादीनां विमर्ज-
नीयो वा रमापद्यते पत्यादिषु परत । अहर्पति । अह पति । इत्या-
दि ॥ एष करोति । स गच्छति । इति स्थिते ।

एषसपरो व्यञ्जने लोप्यः ॥ ११८ ॥ एषसाम्भ्याम् परो
विमर्जनीयो लोप्यो भवति व्यञ्जने परे । एष करोति । स गच्छति ॥
अग्नि रथेन । पुन रात्रि । इति स्थिते ।

रो रे लोपं स्वरश्च पूर्वो दीर्घः ॥ ११९ ॥ रे परे रो गोपमापद्य-
ते पूर्वस्वरश्च दीर्घो भवति । अग्नीरथेन । पुनारात्रि ॥ वट उया ।
वटि उन्ट । तनु उपि । इति स्थिते ।

द्विर्भावं न्वरपरच्छकारः ॥ १२० ॥ म्वरात्पच्छकारो
द्विर्भावापद्यते ।

अघोषं प्रथमः ॥ १२१ ॥ अघोषे परे घुञ्ज प्रथमो भवति ।

वटच्छाया । कविच्छन्दः । तनुच्छविः ॥ बाल छादयति । वेला
छादयति । इति स्थिते ।

दीर्घात्पदान्ताद्वा ॥ १२२ ॥ पदान्तादीर्घात्परश्छकारो वा द्वि-
र्भावमापद्यते । बालच्छादयति । बालाच्छादयति । वेलाच्छादयति । वेला-
च्छादयति । इति सिद्धम् ॥ आ छादयति । मा छिदत् । इति स्थिते ।

आङ्माङ्भ्यां नित्यम् ॥ १२३ ॥ आङ्माङ्भ्यां परश्छकारो
नित्यं द्विर्भावमापद्यते । आच्छादयति । माच्छिदत् । इति सिद्धम् । दध्यत्र
इति स्थिते ।

अस्वरे ॥ १२४ ॥ व्यञ्जनं द्विर्भवति व्यञ्जने परे । दध्यत्र ॥
इति विसर्जनीयसन्धिः ॥

अथ लिङ्गाद्विभक्तय उच्यन्ते ॥

श्लोकः ।

सर्वज्ञं तमहं वन्दे परं ज्योतिस्तमोपहम् ।
प्रवृत्ता यन्मुखाद्देवी सर्वभाषासरस्वती ॥ १ ॥

किं लिङ्गम् ?

धातुविभक्तिवर्जमर्थवह्लिङ्गम् ॥ १२५ ॥ अर्थोभिधे-
यः ॥ धातुविभक्तिवर्जमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गसंज्ञं भवति । तच्च लिङ्गं
द्विविधम् । स्वरान्तं व्यञ्जनान्तं चेति । तत्पुनः प्रत्येकं त्रिविधम् । पुह्लिङ्गं
स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं चेति । तत्रादावकारान्तात्पुह्लिङ्गात्पुरुषशब्दा-
द्विभक्तयो योज्यन्ते । लोकोपचारात्स्यादीनां विभक्तिसंज्ञायां पुरुष
इति स्थिते ॥

तस्मात्परा विभक्तयः ॥ १२६ ॥ सि औ जम् । अम् औ
शम् । र् । ष्याम् । भिम् । दे ष्याम् । ष्यम् । इमि ष्याम् । ष्यम् । इम् औत्
आम् । डि औम् । सुप् । तस्मादर्थवतो लिङ्गात्पराः स्यादयो विभक्तयो भव-
न्ति । ताः पुनः सप्त । सि औ जम् इति प्रथमा । अम् औ शम् इति

द्वितीया । दाम्याम् भिम् इति तृतीया । डेम्याम् म्यस् इति चतुर्थी ।
डमि म्याम् म्यम् इति पञ्चमी । डस् औस् आम् । इति षष्ठी । डि औस्
सुप् इति सप्तमी । एवं युगपत् सर्व-प्रत्ययप्रसङ्गे वक्तुर्विवक्षया शब्दार्थ-
प्रतिपत्तिरिति । लिङ्गार्थविवक्षायाम् ।

प्रथमाविभक्तिर्लिङ्गार्थवचने ॥ १२७ ॥ लिङ्गार्थव-
चने प्रथमाविभक्तिर्भवति । इति लिङ्गार्थप्रथमा । तत्रापि युगपदेक-
वचनादि प्राप्ता ।

एकं द्वौ बहून् ॥ १२८ ॥ अर्थान् वक्तव्येकस्मिन्नर्थे एक-
वचनम् । द्वयोरर्थयोर्द्विवचनम् । बहुष्वर्थेषु बहुवचनम् भवति । इति
लिङ्गार्थैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं सि । पुरुष सि इति स्थिते ।

योऽनुबन्धोऽप्रयोगी ॥ १२९ ॥ यः अनुबन्धः स अप्र-
योगी भवति । अनुबन्धः कः ? इजशटडपा विभक्तिष्वनुबन्धाः । वा
विरामे इति वर्तमाने ।

रेफसोर्विसर्जनीयः ॥ १३० ॥ विरामे व्यञ्जनादौ च
रेफमकारयोर्विसर्जनीयो भवति । परवर्णाभावो विरामः । अथवा य-
दनन्तरं वर्णान्तरं नोच्यते स विरामः । पुरुषः इति सिद्धं पदम् । तथैव
लिङ्गार्थे द्वित्वविवक्षायां द्विवचनम् औ । सन्धिः । पुरुषौ ॥ तथैव
लिङ्गार्थे बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं नम् । अनुबन्धलोपः । पुरुष अम्
इति स्थिते । अकारे लोपमिति प्राप्ते तत्प्रतिषेधः । अकारो दीर्घं घोषव-
र्तानि वर्तते । सर्वत्रिधिभ्यो लोपविधिर्वन्द्यान् । लोपम्बरादेशयोः स्वरा-
देशो विधिर्वन्द्यान् ।

जसि ॥ १३१ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घमापद्यते जसि परे ।
(एकदेशानि कृतमनन्यवन्) । यथाश्वाकर्णपुच्छादिस्त्राङ्गेषु भिन्नेषु मत्सु
श्वा न गर्दभः कितुश्वाश्च । पुनः मवर्णे दीर्घः । सम्य विसर्जनीयः ।
पुरुषाः ॥ तथैवाम्प्रणार्थविवक्षायाम् ।

आमन्त्रणे च ॥ १३२ ॥ दूरम्यानामभिमुग्धीकरणमामन्त्रणम् । तत्र प्रथमाविभक्तिर्भवति ।

आमन्त्रणे सिः सम्बुद्धिः ॥ १३३ ॥ आमन्त्रणाथे विहितसि सम्बुद्धिसज्ञो भवति ॥

ह्रस्वनदीश्रद्धाम्यःसिलोपम् ॥ १३४ ॥ ह्रस्वनदीश्रद्धाम्य पर सम्बुद्धिसज्ञक सिलोपमाद्यते । वैश्विदामन्त्रणाभिव्यक्तये अहो हे भो शब्दा प्राक्प्रयुज्यन्ते । हे पुरुष । द्विवचनबहुवचनयो पूर्ववत् । हे पुरुषो । हे पुरुषा । तथैव कर्मविवक्षायाम् ॥

शेषाः कर्मकरणसंप्रदानापादानस्वाम्याद्यधिकरणेषु ॥ १३५ ॥ शेषा द्वितीयाद्या षड्विभक्तय कर्मादिषु पन्मुकारकेषु यथासख्य भवन्ति । इति कर्मणि द्वितीया । पुरुष अस् इति स्थिते ।

अकारे लोपम् ॥ १३६ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो लोपमाद्यते सामान्ये अकारे परे । पुरुषम् । द्विवचने सन्धि । पुरुषौ । बहुत्वे पुरुष अस् इति स्थिते ।

शसि सम्य च नः ॥ १३७ ॥ शसि परे लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घमापद्यते सम्य च नो भवति । पुन सवणे दीर्घ । पुरुषान् । तथैव करणविवक्षायाम् ॥ शेषा कर्मत्यादिना करणे तृतीया । पुरुष ट इति स्थिते ।

इन टा ॥ १३८ ॥ अकारान्तालिङ्गात्परष्टा इनो भवति । सन्धि ।

रपृवर्णेभ्यो नो णमन्त्यः स्वरह्यवक्वर्गपवर्गान्तरोऽपि ॥ १३९ ॥ रेफपकारऋवर्णेभ्य परोऽन्त्यो नकार ण मापद्यते स्वरह्यवक्वर्गपवर्गान्तरोऽपि शब्दान्तरोऽपि । स्वरान्तरस्तावत् । पुरुषेण । द्विवचने ।

अकारो दीर्घ घोपवति ॥ १४० ॥ लिङ्गान्तोऽकारो

दीर्घमापद्यते घोषवति परे । पुरुषाम्याम् । बहुत्वे ।

भिसैखा ॥ १४१ ॥ अकारान्ताङ्घ्रिङ्गात्परो भिस् ऐस् वा
नानि । मन्धि । पुरुषै । तथैव मम्प्रदानविवक्षायाम् । शेषा कम्मं
त्यादिना मम्प्रदाने चतुर्थी ।

डेय्यः ॥ १४२ ॥ अकारान्ताङ्घ्रिङ्गात्परो डेयो भवति । घोष
वति दीर्घ । पुरुषाय । द्वित्वे पूर्ववत् । पुरुषाम्याम् । बहुत्वे । .

*** धुद् व्यञ्जनमनन्तस्थानुनासिकाम् ॥ ७५ ॥**

अन्तस्थानुनासिकवर्जित व्यञ्जन धुद्सङ्ग भवति । क ख ग ङ ।
च छ ज झ । ट ठ ड ढ । त थ द ध । प फ ब भ । श ष स ह इति ।
• **धुटि बहुत्वे त्वे ॥ १४३ ॥** लिङ्गान्तोऽकार ए भवति बहु
त्वे धुटि परे । पुरुषेभ्य । तथैव अपादानविवक्षायाम् शेषा कम्मंत्या-
दिना अपादाने पञ्चमी ।

डसिरात् ॥ १४४ ॥ अकारान्ताङ्घ्रिङ्गात्परो डसिराद्भवति ।
जुष्पान् । द्वित्वबहुत्वयो पूर्ववत् । दीर्घोच्चारण निमित्तम् । अकारे लो-
पे प्राप्ते मति तन्निमित्तम् । पुरुषाम्या पुरुषेभ्य । तथैव स्वाम्यादिविव
क्षायाम् शेषा कम्मंत्यादिना स्वाम्यादौ षष्ठी ।

डस् स्यः ॥ १४५ ॥ अकारान्ताङ्घ्रिङ्गात्परो डस् स्यो भवति ।
जुष्पभ्य । द्वित्वे धुटि बहुत्वे त्वे इति वर्त्तते ।

ओसि च ॥ १४६ ॥ लिङ्गान्तोऽकार ए भवति ओसि च परे ।
सन्धि । एअय् । ग्फसोर्विमर्ननीय । पुरुषयो । बहुत्वे पुरुष आम्
शने म्थिने । ऋम्वनदीश्रद्धाम्य इति वर्त्तते ।

आमि च नुः ॥ १४७ ॥ ऋम्वनदीश्रद्धाशब्देभ्य परो
नुगगमो भवति आमि परे ।

तृतीयादौ तु परादिः ॥ १४८ ॥ उदनुमन्द् आगम परा-
दिर्भवति तृतीयादौ विभक्तौ ।

दीर्घमामिसनौ ॥ १४९ ॥ इम्वान् लिङ्ग दी

घते सनावामिपरे । स्पृवर्णेत्यादिना णत्वं घोषवति दीर्घः । पुरुपाणाम् ॥
तथैव अधिकरणे सप्तमी । अनुबन्धलोपः । सन्धिः । पुरुपे । द्विवचने
पूर्ववत् । पुरुपयोः । बहुत्वे ध्रुटि एत्वं च ।

नामिकरपरः प्रत्ययविकारागमस्थः सिः पं नुवि-
सर्जनीयपान्तरोऽपि ॥ १५० ॥ नामिपरेभ्यः प्रत्ययविका-
रागमस्थः सिः पमापघते नुविसर्जनीयपान्तरोऽपि । पुरुपेषु । नीतकः ।
पुरुपः, पुरुपौ, पुरुपाः । हेपुरुप, हेपुरुपौ, हे पुरुपाः । पुरुपंस्र, पुरु-
पौ, पुरुपान् । पुरुपेण, पुरुपाम्याम्, पुरुपैः । पुरुपाय, पुरुपाम्याम्,
पुरुपेभ्यः । पुरुपात्, पुरुपाम्याम्, पुरुपेभ्यः । पुरुपस्य, पुरुपयो,
पुरुपाणाम् । पुरुपे, पुरुपयोः, पुरुपेषु ॥ एवं धर्म वीर वेद वृक्ष सूर्य
सागर म्त्तम्भ बाण मृग दन्त राघव मास पक्ष शिव शैल गुह्यक त्रात
गण्ड कट पाट नाग शङ्कर घट पटादयः ॥

पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥ १५१ ॥ पूर्वपरयोरिति
कोऽर्थः । प्रकृतिविभक्तयोरित्यर्थः । प्रकृतयः का । वृक्षादिशब्दाः ।
भ्रूभ्रूतयो घातवश्च प्रकृतयो भवन्ति । विभक्तयः काः । स्यादिस्त्यादि-
श्च । तयोः प्रकृतिविभक्तयोः अर्थोपलब्धौ सत्यां समुदायस्य पदसंज्ञा भ-
वति । एवं विभक्त्यन्तानां सर्वत्र पदसंज्ञा भवन्ति । सर्वशब्दस्य कचि-
द्विशेषः । सर्वैः सर्वौ । जसि सर्वनाम्न इति वर्तते ।

जः सर्व इः ॥ १५२ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्नः परो जम् सर्व इः
भवति । सर्वे । हे सर्व हे सर्वो हे सर्वे । सर्वे सर्वौ भवन् । सर्वेण स-
र्वाम्यां सर्वैः ॥ डयि ।

सै सर्वनाम्नः ॥ १५३ ॥ आकारान्तात्सर्वनाम्नः परो डे सै
भवति । सर्वसै सर्वाम्यां सर्वेभ्यः ॥ डसा ।

डसिः स्मात् ॥ १५४ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्नः परो डमि स्माद्
भवति । सर्वस्मात् सर्वाम्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः ।

सुरामि सर्वतः ॥ १५५ ॥ सर्वनाम्नः परः सुरागमो भव-
त्यामि परे । घुटि एत्वम् । नामिकरपरेत्यादिना पत्वम् । सर्वेषाम् । टौ ।

डिः स्मिन् ॥ १५६ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्नः परो डिः स्मिन्
भवति । सर्वस्मिन् । सर्वयोः । सर्वेषु ॥ नीतकः । सर्वः । सर्वाः सर्वे । हे
सर्व हे सर्वा हे सर्वे । सर्वम् सर्वाः सर्वान् । सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वैः ।
सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य
सर्वयोः सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । किं तत्सर्वनाम । सर्व
विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर इतम कतर कतम यतर
यतम ततर ततम एकतर एकतम एते इतरइतमप्रत्ययान्ताः । वृत् ।
त्व नेम मम सिम पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अ-
न्तर । वृत् । त्यद् तद् यद् अदम् इदम् एतद्किम् एक द्वि । वृत् ।
युष्मद् अस्मद् भवत् इति सर्वादि । अल्पशब्दस्य तु भेदः । अल्पः अ-
ल्पौ । जसि ।

अल्पादेर्वा ॥ १५७ ॥ अल्पादेर्गणात्परो जम् सर्व इर्भवति
वा । अल्पे अल्पाः । अन्यत्र पुरुषशब्दवत् । कोऽल्पादिर्गणः । अल्प
प्रथम चरम त्रितय द्वितय द्वय त्रय एते तयअयप्रत्ययान्ताः । क-
तिपय नेम अर्द्ध पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर ।
वृत् । इति अल्पादिः । पूर्वशब्दस्य तु भेदः । पूर्वं पूर्वा पूर्वं
पूर्वाः । हे पूर्व हे पूर्वा हे पूर्वे हे पूर्वाः । पूर्वम् पूर्वाः पूर्वान् । पूर्वेण
पूर्वाभ्याम् पूर्वैः । पूर्वस्मै पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्यः । ङसिङ्चोः ।

विभाष्येते पूर्वादेः ॥ १५८ ॥ पूर्वादेर्गणात्परयोर्ङसि-
ट्चोः स्मान्स्मिनौ विभाष्येते । पूर्वस्मात् पूर्वान् पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्यः ।
पूर्वेभ्यः पूर्वयोः पूर्वेषाम् । टौ तथैव विकल्पः । पूर्वस्मिन् पूर्वं पूर्वयोः
पूर्वेषु । कः पूर्वादिः । प्रागेवोक्तः । इत्यकारान्ताः । आकारान्तः
पुल्लिङ्गः क्षीरपाशब्दः । ततः स्याद्युत्पत्तिः । सी । क्षीरपा । क्षीरपी

१ समाप्तियोतको वृच्छन्द इति ॥ २ 'दामिः स्मात्' 'दिः स्मिन्'
इति मूत्रद्वयमनुवर्तते ॥

क्षीरपा । सम्बुद्धावविशेष । क्षीरपाम् क्षीरपौ । शसादो तु विशेष ।

पञ्चादौ घुट् ॥ १५९ ॥ म्यादीनामादौ पञ्चवचनानि घुट्स
ज्ञानि भवन्ति ।

आघातोरघुट् स्वरे ॥ १६० ॥ घातोराकारस्य लोपो भवति
अघुट्स्वरे परे । घातोरिति किम् । शन्तृडन्तकिञ्चन्तौ धातुत्व
न त्यजत । इत्येतदुपलक्षणम् । उपलक्षण कि । स्वस्य स्वसदृशम्य
च ग्राहकमुपलक्षण । तेन विजन्तमपि धातुत्व न जहाति । क्षीरप ।
क्षीरपा क्षीरपाम्याम् क्षीरपाभि । क्षीरपे क्षीरपाम्याम् क्षीरपा
म्य । क्षीरप क्षीरपाम्याम् क्षीरपाम्य । क्षीरप क्षीरपो क्षीर
पाम् । क्षीरपि क्षीरपो क्षीरपासु । एव सोमपा सीधुपा कीलायपा
सौवीरपा मण्डपा अग्रेगा विपम्बा अब्जजा उदधिका ह्रीहा पुरोगा
टय । इत्याकारान्ता । इकारान्त पुल्लिङ्गो मुनिशब्द । तत स्या
द्युत्पत्ति । मौ । मुनि ५ द्वित्वे ।

इदुदग्निः ॥ १६१ ॥ इकारान्तमुकारान्तश्च लिङ्ग अग्निसज्ञ भवति ।
तपरकरणमसन्देहार्थं ।

औकारः पूर्वं ॥ १६२ ॥ अग्निसज्ञकात्पर औकार पूर्वम्ब-
ररूपमापद्यते । सन्धि । मुनी । जसि ।

इरेदुरोज्जसि ॥ १६३ ॥ अग्निसज्ञकस्य इ एद्भवति उ ओ
द्भवति जसि परे । मुनय ।

सम्बुद्धौ च ॥ १६४ ॥ अग्निसज्ञकस्य इ एद्भवति उ ओ
द्भवति सम्बुद्धौ परत । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायान् ।
हे मुने हे मुनी हे मुनय ।

अग्रेरमोकारः ॥ १६५ ॥ अग्निसज्ञकात्परम्य अमोऽवागे
लोपमापद्यते । मुनिम् मुनी । शसादौ ।

असोऽकारः सश्च नोऽस्त्रियाम् ॥ १६६ ॥ अग्निमज्ञ
काफम्य शमोऽकार पूर्वम्बरूपमापद्यते मम्य च नो भवत्यस्त्रि
यान् । मुनीन् ।

अस्त्रियां टा ना ॥ १६७ ॥ अग्निमज्ञकात्परम्य टा ना
भवत्यस्त्रियाम् । मुनिना मुनिम्या मुनिभि । टयि ।

डे ॥ १६८ ॥ अग्निमज्ञकम्य ड एद्भवति उ ओद्भवति
टयि परे । मुनये मुनिम्या मुनिम्य ।

टमिडसोरलोपश्च ॥ १६९ ॥ अग्निमज्ञकम्य ड एद्भवति
उ ओद्भवति टमिडमो परत तयोरकारश्च लोप्यो भवति । मुने
मुनिम्याम् मुनिम्य । मुने मुन्यो । आमि नुरागम ।

दीर्घमामिसनौ ॥ १७० ॥ नाम्यन्त लिङ्ग दीर्घमापद्यते
मनावामि परे । मुनीनाम् ।

डिरौ सपूर्वः ॥ १७१ ॥ अग्निमज्ञकात्परो डि पूर्वम्बरेण
मह आर्भयति । मुनौ मुन्यो मुनिषु । एममग्नि गिरि रषि ऋषि यति
क्वि विधि राशि शीतरश्मि शालि दानवारि दल्यारि मौरि सूरि वि
घ्नाग्नि हेमाद्रि अद्रि हरि मारि वह्नि शकुनि पादशामनि धूमयोनि
पद्मयोनि अपापति अनिथि ग्रन्थि पट्टानि मत्रि रलि घ्वनि पाणि कपि
अलि माणि जलधि अविषि पयोधि निधि उपाधि नीराधि व्याधि शेर
भ्याडय ॥ द्विशब्दम्य तु भेद । तस्य व्यर्थकानित्वात् द्विवचनमेव
भवति । द्वि औ इति स्थिते ।

त्यदादीनाम विभक्तौ ॥ १७२ ॥ त्यदादीनामन्त अ
वागे भवति विभक्तौ परत । मन्त्रि । द्रौ । हे द्रौ । द्राम्याम् ।
द्राम्याम् । द्रयो । द्रगे ॥ त्रिशब्दम्य तु भेद । तस्य
व्यर्थकानित्वात् बहुवचनमेव भवति । त्रय । हे त्रय । त्रीन् ।
तिभि । त्रिम्य । त्रिम्य ।

आमि त्रेम्त्रयश्च ॥ १७३ ॥ त्रिशब्दम्य त्रयादेशो भवति

नुरागमश्चामि परे । त्रयाणाम् त्रिपु । कतिशब्दस्य तु भेद । तम्यापि बहुवचनमेव भवति ।

कतेश्च जस्शसोर्लुक् ॥ १७४ ॥ सम्ब्याया षण्णान्ताया कतेश्च परयोर्जस्शसोर्लुग्भवति । (सर्वविधिम्यो लोपविधिर्बलवान्) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्राप्ते सति ।

लुग्लोपे न प्रत्ययकृतम् ॥ १७५ ॥ लुगिति लोपे मति प्रत्ययलोपे परे यत्कृत कार्यं प्रकृतेस्तत्र भवति । इरेदुरोज्जसीत्येत्व न भवति । कति । कति । कतिभि । कतिम्य । कतिम्य । कतीनाम् । कतिपु । सग्विशब्दस्य तु भेद । सावनन्त इति वर्तते ।

सख्युश्च ॥ १७६ ॥ सख्युरन्तो नुर्भवति असम्बुद्धो सो परे । घुटि चासम्बुद्धौ ॥ १७७ ॥ नान्तस्य चोपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धो घुटि परे ।

व्यञ्जनाच्च ॥ १७८ ॥ व्यञ्जनाच्च पर सिलोपमापद्यते ।

लिङ्गान्तनकारस्य ॥ १७९ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । सखा ।

घुटि त्वैः ॥ १८० ॥ सख्युरन्त ऐर्भवति असम्बुद्धो घुटि परे । सखायौ सखाय । समुद्धो मुनिशब्दवत् । हे सखे हे सखायौ हे सखाय । सखायम् सखायो । शसि मुनिशब्दवत् । सखीन् । टादौ ।

न सखिष्ठादावग्निः ॥ १८१ ॥ सग्विशब्दष्टादो म्वरे परे नाग्निर्भवति । सग्या सखिम्याम् सखिभि । सम्ब्ये सग्विम्याम् सखिम्य ॥

डसिडसोरुमः ॥ १८२ ॥ मग्विपतिभ्या परयोर्डमित्सो रकार उमापद्यते । सख्यु सखिम्याम् मग्विम्य । मख्यु सम्ब्यो सखीनाम् ॥

सखिपत्योर्डिः ॥ १८३ ॥ सखिपतिभ्या परो डिरेव औ भवति । पुनर्डिग्रहण किमर्थं सपूर्वस्वरनिवृत्त्यर्थं ॥ मरयो सरयो म

ग्विषु । एव मुसति अतिमति अमति प्रभृतय । पतिशब्दस्य तु भेद ।
पति पती पतय । हे पते हे पती हे पतय । पतिम् पतीं पतीन् । यदौ ।

पतिरसमासे ॥ १८४ ॥ पतिशब्दोऽसमासे यदौ
स्वरे परे नाग्निर्भवति । पत्यां पतिम्याम् पतिभि । पत्ये पतिम्याम्
पतिम्य । पत्यु पतिम्याम् पतिम्य । पत्यु पत्यो पतीनाम् । पत्यौ
पत्यो पतिषु । भूपत्यादिशब्दाना समासत्वान्मुनिशब्दवत् । पन्थि-
शब्दस्य तु भेद । पन्थिम् इति स्थिते । अम्शमोरा इति वर्त्तते ।

पन्थिमन्थिऋभुक्षीणां सौ ॥ १८५ ॥ पन्थ्यादीनामन्त
आकारो भवति सौ परे । पन्था ।

अनन्तो घुटि ॥ १८६ ॥ पन्थ्यादीनामन्तोऽन् भवति घुटि
परे । पन्थानौ । पन्थान । मन्त्रोधनेऽपि तद्वत् । हे पन्था हे प
न्थानौ हे पन्थान । अग्नेरमोकार इति प्राप्ते (अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तर-
ङ्गो विधिर्नलवान्) अल्पाश्रितमन्तरङ्गम् । बह्वाश्रित वहिरङ्गम् ।
पन्थानम् पन्थानौ ।

अघुट् स्वरे लोपम् ॥ १८७ ॥ पन्थ्यादीनामन्तो लोपमापद्यते
अघुट् स्वरे परे ।

व्यञ्जने चैषां निः ॥ १८८ ॥ पन्थ्यादीना नकारो लोपमा
पद्यते व्यञ्जने चाघुट् स्वरे परे । पथ । पथा पथिम्याम् पथिभि । पथे
पथिम्याम् पथिम्य । पथ पथिम्याम् पथिन्य । पथ पयो पथाम् ।
पथि पयो पथिषु । एव मन्थि ऋभुक्षि शब्दौ । इति इकारान्ता ।
इकारान्त पुल्लिङ्गो यवनी शब्द । तत्र म्याद्युत्पत्ति ॥ मौ यवनी
स्वरादौ । आघातोरिति वर्तमाने ।

ईदूतोरियुवौ स्वरे ॥ १८९ ॥ धानोरीदूतोरियुवौ भवन
इति कर्मस्वरे शरे । युव स्वराहण इति नर्षमधुस्वरानिदृत्त्वर्षम् । नक्तन्यौ
यवत्रिय । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । यवत्रियम् यवक्रियौ यवक्रिय ।
यवत्रिया यवनीम्याम् यवनीभि । इत्यादि एव सुश्री नौ प्रभृतय ।

सेनानीशब्दस्य तु भेद । सो । सेनानी । म्वरादावीदूतोरिति प्राप्ते ।

अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्द्वौ ॥ १९० ॥ अनेकाक्षरयोर्लिङ्गयोरसयोगात्परावीदूतोय्वा भवत विभक्तिस्वरे परे । सेनान्यौ सेनान्य । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सेनान्यम् सेनान्यौ सेनान्य । मेनान्या मेनानीम्याम् मेनानीभि । सेनान्ये सेनानीम्याम् मेनानीम्य । सेनान्य सेनानीम्याम् सेनानीम्य । मेनान्य सेनान्यो सेनान्याम् ॥ अनेकाक्षरयोरिति कि । नियौ निय । लुवो लुव । असयोगान्ति कि । यत्रत्रियो कट्प्रुवो । षै ।

नियो डिराम् ॥ १९१ ॥ निय परो डिराम् भवति । सेनान्याम् सेनान्यो सेनानीषु । एवमग्रणीग्रामणिप्रभृतय । सुधीशब्दस्य तु भेद । सो । सुधी । म्वरादावनेकाक्षरयोरिति यत्वे प्राप्ते । ईदूतोरियुवो म्वरे इति वर्त्तते ।

सुधीः ॥ १९० ॥ सुधीशब्द इय प्राप्नोति विभक्तिस्वरे परे । सुधियो सुधिय । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सुधियम् सुधियो सुधिय । सुधिया सुधीम्याम् सुधीभि । सुधिये सुधीम्याम् सुधीम्य । सुधिय सुधीम्याम् सुधीम्य । सुधिय सुधियो सुधियाम् । सुधियि सुधियो सुधीषु ॥ इति ईकारान्ता । उकारान्त पुल्लिङ्गो भानुशब्द । स च सुनिशब्दवत् । अय भेद । उत ओत्वमवादेशश्च । भानु भानू भानव । भानुम् भानू भानून् । भानुना भानुम्याम् भानुभि । भानवे भानुम्याम् भानुम्य । भानो भानुम्याम् भानुम्य । भानो भान्वो भानूनाम् । भानो भान्वो भानुषु । एवमृतु मेर गुर नर गतु सेतु बाहु वायु बहुप्रभृतय । इत्युकारान्ता । ऊकारान्त पुल्लिङ्ग कट्प्रू शब्द । म च यवत्रीशब्दवत् । उवादेशोऽत्र भेद । ऋत्प्र कट्प्रुवो कट्प्रुव । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । कट्प्रुवम् कट्प्रुवा कट्प्रुव । कट्प्रुवा कट्प्रूम्याम् कट्प्रुभि । इत्यादि । ग्लप् शरलू काण्डट्ट

प्रभृतीनां सेनानीशब्दवत् । वत्व भेद । प्रतिभृदाब्दस्य तु भेद ।
सौ । प्रतिभू । स्वरादौ ।

भूरवर्षाभूरपुनर्भूः ॥ १९३ ॥ भूस्त्व प्राप्नोति विभक्ति
स्वरे परे वर्षाभूपुनर्भूां वर्जयित्वा । प्रतिभुवो प्रतिभुव । मन्धोपनेऽपि
तद्वत् । एष म्ययभू मित्रभू आत्मभू अग्निभू मनोभू प्रभृतय । व
र्षाभू पुनर्भू मेनानीशत् वत्व भेद । इत्युकारान्ता । ऋवागन्त पु
ट्टिङ्ग पितृशब्द । सौ ।

आ सौ सिलोपश्च ॥ १९४ ॥ ऋदन्तस्य टिङ्गस्य आ
भवति सौ परे सिरोपश्च । पिना ।

घुटि च ॥ १९५ ॥ ऋदन्तस्य अद् भवति घुटि परे । पि
तरौ पितर । सन्धुद्धौ च ।

आ च न सन्धुद्धौ ॥ १९६ ॥ ऋदन्तस्य आद् आ च न
भवति सन्धुद्धौ परत । अपि तु घुटि चेत्यर्भति । हे पित हे पितरौ
हे पितर । पितरम् पितरौ ।

अग्निचच्छमि ॥ १९७ ॥ ऋदन्तस्य अग्निवत्कार्यं भवति
शमि परे । पितृन् । पित्रा पितृभ्याम् पितृभिः । पित्रे पितृभ्याम्
पितृभ्यः । टमि टमो ।

ऋदन्तात्सपूर्वः ॥ १९८ ॥ ऋदन्तात्परयोर्नमिडमोरकार
पूर्वस्मरेण सह उभाषयते । पितु पितृभ्याम् पितृभ्यः । पितु पित्रो
पितृणाम् ।

अर्त्ता ॥ १९९ ॥ ऋदन्तस्य अद् भवति ही परे । पितरि
पित्रो पितृषु । एष भ्रातृ नामातृ मवितृ प्रभृतय । वर्णशब्दस्य तु
भेद । सौ । कर्त्ता । घुटि ।

धातोस्त्वृशब्दस्यार् ॥ २०० ॥ धातोर्विहितस्य तृशब्दस्य
ऋत आर्भवति घुटि परे । कर्त्तारौ कर्त्तार । हे कर्त्त हे कर्त्तारौ हे
कर्त्तार । कर्त्तारम् कर्त्तारौ कर्त्तार । अन्यत्र पितृशब्दवत् । धातोर्विहि-

तस्य कि' । यातरौ यातर । यती प्रयत्ने । यते ऋत् दीर्घश्च उणादिप्रत्यय ।
 तृशब्दस्येति कि । ननान्दरौ ननान्दर । एवं धातृ भर्तृ ज्ञातृ वेतृ श्रोतृ
 नेतृ वक्तृ भोक्तृ वप्तृ प्रभृतय । क्रोष्टृशब्दस्य तु भेदः । क्रोष्टा क्रो-
 ष्टारौ क्रोष्टार । मन्बुद्धौ ।

क्रोष्टुः ऋत् उत्सम्बुद्धौ शसि व्यञ्जने नपुंसके च
 ॥ २०१ ॥ क्रोष्टृशब्दस्य ऋत् उर्भवति सम्बुद्धौ शसि व्यञ्ज-
 ने नपुंसके च परे । अग्निज्ञा विधाय भानुवत्कुर्यात् । हे क्रोष्टा हे
 क्रोष्टारां हे क्रोष्टार । क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ क्रोष्टून् ।

श्रादौ स्वरे वा ॥ २०२ ॥ क्रोष्टृशब्दस्य ऋत् उर्वा भवति
 श्रादौ स्वरे परे । क्रोष्टा क्रोष्टुना क्रोष्टुम्याम् क्रोष्टुमि । क्रोष्टे क्रोष्टवे
 क्रोष्टुम्याम् क्रोष्टुम्य । क्रोष्टु क्रोष्टो क्रोष्टुम्याम् क्रोष्टुम्य । क्रोष्टु
 क्रोष्टो क्रोष्टो क्रोष्टो क्रोष्टुणाम् क्रोष्टुनाम् । क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्टो
 क्रोष्टो क्रोष्टुषु । स्वस्वशब्दस्य तु भेदः । सौ । स्वसा । घुष्टि ।

स्वस्वादीनां च ॥ २०३ ॥ स्वस्वादीनां च ऋत् आर्भवति घुष्टि
 परे । स्वसारौ स्वसार । हे स्वस । इत्यादि । अन्यत्र पितृशब्दवन् ।
 के स्वस्वाद्य ।

श्लोकः ।

स्वसा नप्ता च नेष्टा च सष्टा क्षत्ता तथैव च ।

होता पोता भशास्ता चेत्यष्टौ स्वस्वादयः स्मृताः ॥ १ ॥

नृशब्दस्य तु भेदः ॥ नृशब्दस्यामि विशेषः । ना नरौ नरः ।
 हे न हे नरौ हे नर । नरम् नरौ नृन् । त्रा नृम्याम् नृमि । त्रे नृम्याम्
 नृम्य । नु नृम्याम् नृम्य । नु त्रौ । न नामि दीर्घमिति वर्तते ।

नृ वा ॥ २०४ ॥ नृशब्दो वा दीर्घं प्राप्नोति सनावामि परे ।
 नृणाम् नृणाम् । नरि श्रो नृषु ॥ इति ऋदन्ता । ऋकारलृकारलृ-
 कारान्ताश्चाप्रसिद्धा । ऐकारान्त पुल्लिङ्ग रैशब्दः । आत्वं व्यञ्जनादौ
 इति वर्तते ।

रैः ॥ २०५ ॥ रैशब्दस्य आत् भवति व्यञ्जनादौ परत ।
 रा रायौ राय । हे रा हे रायो हे राय । रायम् रायो
 राय । राया राम्याम् राभि । राये राम्याम् राम्य । राय राम्याम्
 राम्य । राय रायो रायाम् । रायि रायो रासु । इत्येकारान्त ॥
 ओकागन्त पुष्टिङ्गो गोशब्द ।

गौरौ घुटि ॥ २०६ ॥ गोशब्दम्यान्त और्भवति घुटि परे ।
 गो गावौ गाव । हे गौ हे गावो हे गाव ।

अम्शसोराः ॥ २०७ ॥ गोशब्दम्यान्त आ भवति अम्शसो
 परत । गाम् गावा गा । गवा गोम्याम् गोभि । गवे गोम्याम्
 गोम्य । ङसिङ्सोरलोपश्चेति वर्तते ।

गोश्च ॥ २०८ ॥ गोशब्दात्परयोर्दमित्सोरकारो लोपमापद्य
 ते । गो गोम्याम् गोम्य । गो गवो गवाम् । गवि गवो गोपु ।
 इत्येकारान्त । औकारान्त पुष्टिङ्गो ग्लौशब्द । ग्लो ग्लवौ ग्लव ।
 सम्बोधनेऽपि तद्धत् । ग्लवम् ग्लामौ ग्लव । ग्लवा ग्लोम्याम् ग्लौभि ।
 इत्यादि ॥ इत्येकारान्त ।

इति स्वरान्ता पुष्टिङ्गा ।

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्त स्त्रीलिङ्गोऽप्रसिद्ध । आकारान्त स्त्रीलिङ्गो रम्भाश
 ष्ट । सौ ।

आ श्रद्धा ॥ २०९ ॥ आकागन्त ख्याग्य श्रद्धामज्ञो
 भवति ।

श्रद्धायाः मिलौपम् ॥ २१० ॥ श्रद्धाया पर मिलेप-
 मापद्यते । रम्भा ।

औरिम् ॥ २११ ॥ श्रद्धाया परे औरिमापद्यते । रम्भे रम्भा ।
 सम्बुद्धौ च ॥ २१२ ॥ श्रद्धाया एव भवति सम्बुद्धौ परे ।

हे रम्भे हे रम्भे हे रम्भा ।

टौसोरे ॥ २१३ ॥ श्रद्धाया एत्व भवति टौमो परत ।
रम्भया रम्भाभ्याम् रम्भाभि । डवत्सु ।

डवन्ति यैयास्यास्याम् ॥ २१४ ॥ श्रद्धाया पराणि
डवन्ति वचनानि ये यास् यास् याम् भवन्ति यथासख्यम् । रम्भायै
रम्भाभ्याम् रम्भाम्य । रम्भाया रम्भाभ्याम् रम्भाम्य । रम्भाया
रम्भयो रम्भाणाम् । रम्भायाम् रम्भयो रम्भासु । एव शाला माला
दोला भार्या वान्ता अङ्गना वनिता जाया माया प्रभृतय । सर्वनाम्न
खिलिङ्गत्वात्ख्रीलिङ्गे ।

स्त्रियामादा ॥ २१५ ॥ स्त्रिया वर्तमानादकारान्तादाप्रत्य
यो भवति विभक्तिपरे । सर्वा सर्वे सर्वा । हे सर्वे हे सर्वे हे सर्वा ।
सर्वाम् सर्वे सर्वा । सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभि । डवत्सु ।

सर्वनाम्नस्तु ससचो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥ २१६ ॥ सर्वना
म्न श्रद्धाया पराणि डवन्ति वचनानि ये यास् याम् याम् भवन्ति
यथासख्य सह सुना ह्रस्वपूर्वाश्च । सर्वस्यै सर्वाभ्याम् सर्वाभ्य ।
सर्वस्या सर्वाभ्याम् सर्वाभ्य । सर्वस्या सर्वयो । आमि ।
सुरामि सर्वत । सर्वासाम् । सर्वम्याम् सर्वयो सर्वासु । एव वि
श्वादीनामेकशब्दपर्यन्ताना रूप ज्ञेयम् । अल्पादीनान्तु सप्ताना
रम्भाशब्दवत् । अल्प प्रथम चरम तय अय कतिपय अर्य एते
सप्त ॥ द्वितीयाशब्दस्य तु भेद । द्वितीया द्वितीये द्वितीया । हे द्वि
तीये हे द्वितीये हे द्वितीया । द्वितीयाम् द्वितीये द्वितीया । द्विती
यया द्वितीयाभ्याम् द्वितीयाभि । डवत्सु ।

द्वितीयातृतीयाभ्यां वा ॥ २१७ ॥ द्वितीयातृतीया
भ्या पराणि डवन्ति वचनानि ये यास् यास् याम् भवन्ति यथासख्य
सह सुना ह्रस्वपूर्वाश्च वा । द्वितीयस्यै द्वितीयाये द्वितीयाभ्याम् द्विती
याभ्य । द्वितीयम्या द्वितीयाया द्वितीयाभ्याम् द्वितीयाभ्य । द्वि
तीयस्या द्वितीयाया द्वितीययो । सर्गादे अपठितत्वात् न सुरागम ।

द्वितीयानाम् । द्वितीयस्याम् द्वितीयायाम् द्वितीययो द्वितीयासु ॥ एव
तृतीयाशब्दोऽपि । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् । जराशब्दस्य तु भेदः ।
व्यञ्जने रम्भाशब्दवत् ।

जरा जरः स्वरे वा ॥ २१८ ॥ जराशब्दो जरस् वा भवति
विभक्तिस्वरे परे । जरे जरमो जरा जरम । हे जरे हे जरे हे जरमो
हे जरा हे जरम । जरा जरस जरे जरसो जरा जरस । जरसा
जरया जराभ्याम् जराभि । जराये जरसे जराभ्याम् जराभ्य ।
जराया जरम जराभ्या जराभ्य । जराया जरस जग्यो जरसो
जराणाम् जरसाम् । जराया जरसि जरयो जरमो जरासु ।

ह्रस्वोऽम्बार्थानाम् ॥ २१९ ॥ अम्बार्थाना द्विम्बराणा
प्रद्वामज्ञकाना सम्युद्धो ह्रस्वो भवति । हे अम्ब । हे अक् । हे अट् ।
हे अत्त । एवमादयोऽवार्था । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् ।

न बहुस्वराणाम् ॥ २२० ॥ बहुम्बराणामम्बार्थाना श्रद्धाम
ज्ञकाना ह्रस्वो न भवति सम्युद्धौ सौ परे । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे
अम्बिके । इत्याकारान्ता । इकारान्त स्त्रीलिङ्गो रचिशब्दः । रचि
रची रचय । हे रचे हे रची हे रचय । रचिम् रची । स्त्रीलिङ्गत्वा
त्पस्य नत्वाभावः । रची । तृतीयैकवचनेऽपि तन्मान्नत्वाभावः ।
रच्या रचिम्याम् रचिभिः । डवत्सु ।

ह्रस्वश्च डवति ॥ २२१ ॥ स्त्राख्यात्रियुवो स्थानिनो ह्रस्व
श्च डवति परे नदीसज्ञौ वा भवतः । यत्र नदीमज्ञा तत्र ।

नद्या णे आसासाम् ॥ २२२ ॥ नदीसज्ञवात्पराणि डव
न्ति वचनानि ऐ आस आम् आम् भवन्ति । यथासल्यम् । नदीम
ज्ञाभावे मुनिशब्दवत् । रुच्यै रचये रचिम्याम् रचिम्य । रच्या
रचे रचिम्याम् रचिम्य । रच्या रुचे रच्यो रचीनाम् । रच्या
म् रचौ रच्यो रचिषु । एव बुद्धि वृद्धि कीर्ति कान्ति कृति युक्ति
श्रेणि पङ्क्ति प्रभृतयः । द्विशब्दस्य तु भेदः । त्यदादित्वात् अ आटे

शः आ प्रत्ययश्च । द्वे । हे द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ॥ त्रिशब्दस्य तु भेदः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ विभक्तौ ॥ २२३ ॥
स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचत्वारशब्दयोः तिसृ चतसृ आदेशौ भवतः विभक्तौ परतः । घुटि चेत्यरि प्राप्ते बाधकबाधनार्योऽयं योगः ।

तौ रं स्वरे ॥ २२४ ॥ तौ तिसृ चतसृ आदेशौ रं प्राप्तौ विभक्तौ स्वरे परे । तिस्रः । हे तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्यः । तिसृभ्यः ।

न नामि दीर्घम् ॥ २२५ ॥ तौ तिसृ चतसृ आदेशौ दीर्घत्वं न प्राप्तवतः सनावामि परे । तिसृणाम् । तिसृषु । इति इकारान्तः ॥ ईकारान्तः खीलिङ्गो नदीशब्दः ।

ईदूतौ रुयाख्यौ नदी ॥ २२६ ॥ ह्याख्यावीदूतौ नदीसंज्ञौ भवतः ॥

ईकारान्तात्सिः ॥ २२७ ॥ नदीसंज्ञकादीकारान्तात्परः सिल्लोपमापद्यते ॥ नदीसंज्ञादन्तग्रहणाधिकन्यात्रदाद्यञ्जीत्यादिना विहितादीकारात्परः सिल्लोपमापद्यते । नदी नद्यौ नद्यः ॥

संबुद्धौ ह्रस्वः ॥ २२८ ॥ नद्याः संबुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे नदि हे नद्यौ हे नद्यः ।

अम्शसोरादिल्लोपम् ॥ २२९ ॥ नदीसंज्ञकात्परयोः अम्शसोरादिल्लोपमापद्यते । नदीम् नद्यौ नदीः । नद्या नदीभ्याम् नदीभिः । डवत्सु । नद्या ऐ आसासामित्यादयः * ॥ नद्यै नदीभ्याम् नदीभ्यः । नद्याः नदीभ्याम् नदीभ्यः । नद्याः नद्योः नदीनाम् । नद्याम् नद्योः नदीषु । एवं गौरी गान्धारी वाणी भारती गायत्री सावित्री सरस्वती गोमती गोमिनी भामिनी क्रोष्टी महिषी मही पृथ्वी सौरभ्येयी प्रभृतयः ॥

श्लोकौ ।

मही मन्दाकिनी गौरी सखी भागीरथी नदी॥
पुरी नारी पुरन्ध्री च सैरन्ध्री सुरसुन्दरी ॥ १ ॥
मृगी वनचरी देवी शर्वरी वरवर्णिनी ॥
सिंही ह्रैमवती धात्री धरित्रीत्येवमादयः ॥ २ ॥

स्त्रीशब्दस्य तु भेदः । सौ ।

स्त्री नदीवत् ॥ २३० ॥ स्त्रीशब्दो नदीवद्भवति विभक्तौ प-
रतः । स्त्रीशब्दस्य पृथक्नदीसंज्ञाकरणं किमर्थं । ह्रस्वश्च ङवति वा इति
सूत्रोक्तविकल्पनिषेधार्थम् । स्त्री ।

स्त्री च ॥ २३१ ॥ स्त्रीशब्दो घातुवद्भवति विभक्तिस्वरे परे ।
स्त्रियौ स्त्रियः । हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रियः । संबोधनेष्वेवं ।

वाम्शसोः ॥ २३२ ॥ स्त्रीशब्दो वा घातुवद्भवति अम्शसोः
परतः । स्त्रीम् स्त्रियम् स्त्रियौ स्त्रीः स्त्रियः । स्त्रिया स्त्रीम्याम्
स्त्रीभिः । स्त्रियै स्त्रीम्याम् स्त्रीम्यः । स्त्रियाः स्त्रीम्याम् स्त्रीम्यः । स्त्रियाः
स्त्रियोः स्त्रीणाम् । स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु ॥ श्रीशब्दस्य तु भेदः । श्रीः ।
ईदूतोरियुवौ स्वरे इति स्वरादावियादेशः । श्रियौ श्रियः । अनित्यनदी-
त्वात्संबुद्धौ ह्रस्वो नास्ति । हे श्रीः हे श्रियौ हे श्रियः । श्रियम् श्रियौ
श्रियः । श्रिया श्रीम्याम् श्रीभिः । ङवत्सु । नद्या ऐ आसासाम् ।
पश्चादीदूतोरियुवौ स्वरे । नदीपक्षे ऐ आसादयः । श्रियै श्रिये श्रीम्या-
म् श्रीम्यः । श्रियाः श्रियः श्रीम्याम् श्रीम्यः । श्रियां श्रियः श्रि-
योः । आमि ।

ह्याख्यावियुवौ वामि ॥ २३३ ॥ ह्याख्यावियुवस्यानि-
नौ आमि परे वा नदीसंज्ञौ भवतः । सिद्धे सत्वारंभो निधमाय । किं
नदीवत्कार्यं । आमि च नुः इति नुरागमः । अन्यत्र “ ईदूतोरियु-
वौ स्वरे ” इत् । उत् । श्रीणाम् श्रियाम् । श्रियाम् श्रियि श्रियोः
श्रीषु ॥ लक्ष्मीशब्दस्य तु भेदः । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ।

लक्ष्मीमोऽन्तश्च ॥ २३४ ॥ लक्षधातोरीप्रत्ययो भवति
मोऽन्तश्च ॥ ईकारोऽन्ते यस्य लिङ्गस्येति वचनात् ईकारान्तात्सिरिति
सेलोपो न भवति ।

श्लोकः ।

अवीलक्ष्मीतरीतञ्जीहीधीश्रीणामुणादितः ।

अपि स्त्रीलिङ्गजातीनां सिलोपो न कदाचन ॥ १ ॥

लक्ष्मी लक्ष्म्यौ लक्ष्म्य । अन्यत्र नदीशब्दवत् । इति ईकारान्ता ॥
उकारान्त स्त्रीलिङ्गश्चञ्चुशब्द । स च रुचिशब्दवत् । विशेषस्तु
उत ओत्वमवादेशश्च । चञ्चु चञ्चू चञ्चव । हे चञ्चो हे चञ्चू हे
चञ्चव । चञ्चुम् चञ्चू चञ्चू । चञ्चा चञ्चुम्याम् चञ्चुभि । ह्रस्वश्च डवतीति
वा नदीवद्भावाटैआसादय । पक्षे भानुशब्दवत् । चञ्चै चञ्चवे चञ्चुम्याम्
चञ्चुम्य । चञ्चा चञ्चो चञ्चुम्याम् चञ्चुम्य । चञ्चा चञ्चो चञ्चो चञ्चू
नाम् । चञ्चाम् चञ्चौ चञ्चो चञ्चुपु । एव उडु तनु प्रियङ्गु स्त्रायु ऊरु
करेणु धेनुप्रभृतय । इत्युकारान्ता ॥ उकारान्त स्त्रीलिङ्गो वधूश
ब्द । सौ । अनीकारान्तत्वात् ईकारान्तात्सिरिति सेलोपो न भवति ।
वधू वध्वौ वध्व । सनुद्वौ ह्रस्व । हे वधु हे वध्वौ हे वध्व । अन्यत्र
नदीवत् ॥ एव अलात्र कच्छू यवागू चमू तण्डू कमण्डलू कद्रू वण्डू
कासूप्रभृतय । भ्रूशब्दस्य तु भेद । सौ । भ्रू ।

• भ्रूर्धातुवत् ॥ २३५ ॥ भ्रूशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे
परे । भ्रुवौ भ्रुव । सम्बोधनेऽप्यनित्यनदीत्वात् सनुद्वौ ह्रस्वो नास्ति ।
अन्यत्र नदीवत् । हे भ्रू हे भ्रुवौ हे भ्रुव । भ्रुवम् भ्रुवौ भ्रुव ।
भ्रुवा भ्रूम्याम् भ्रुभि । भ्रुवे भ्रुवै भ्रूम्याम् भ्रूम्य । भ्रुवा भ्रुव भ्रू-
न्याम् भ्रूम्य । भ्रुवा भ्रुव भ्रुवो भ्रूणाम् भ्रुवाम् । भ्रुवि भ्रुवाम् भ्रुवो
भ्रुपु ॥ इत्युकारान्ता ॥ ऋकारान्त स्त्रीलिङ्गो मातृशब्द । माता
मातरौ मातर । हे मात हे मातरौ हे मातर । मातरम् मातरौ मातृ ।
स्त्रीलिङ्गत्वात्सस्य नत्वाभाव । इत्यादि । अन्यत्र पितृशब्दवत् । एव दु-

हितृ ननान्दप्रभृतयः । स्वत्तादीनां च पूर्ववत् । स्वत्तादयः के?
श्लोकः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सर्वेते स्वस्त्रादिष्वध्यगीषत् ॥ १ ॥

शसादौ मातृशब्दवत् । इति ऋकारान्ताः ॥ ऋकार लृकार लृकार
एकारान्ता अप्रसिद्धाः । ऐकारान्तः स्त्रीलिङ्गो सुरेशब्दः । स च रेशब्दव-
त् । सुराः सुरायौ सुरायः । सम्बोधनेपि तद्वत् । सुरायम् सुरायौ सुरा-
यः । सुराया सुराम्याम् सुराभिः । सुराये सुराम्याम् सुराम्यः । सुरायः
सुराम्याम् सुराम्यः । सुरायः सुरायोः सुरायाम् । सुरायि सुरायोः
सुराम् । इत्यैकारान्ताः । ओकारान्तः स्त्रीलिङ्गो गोशब्दः । स च पूर्ववत् ।
औकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नौशब्दः । स च स्त्रौशब्दवत् । इत्यौकारान्ताः ।
इति स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः कुलशब्दः । सौ ।

अकारादसम्बुद्धौ मुश्च ॥ २३६ ॥ अकारान्तान्नपुंसकलि-
ङ्गात्परयोः स्वमोर्लोपो भवति मुरागमश्चासम्बुद्धौ । कुलं ।

औरीम् ॥ २३७ ॥ नपुंसकलिङ्गात्परः औरीमापद्यते । कुले ।

जशशसौ नपुंसके ॥ २३८ ॥ जशशसौ नपुंसकलिङ्गे
घुदसंज्ञौ भवतः ।

जशशसोः शिः ॥ २३९ ॥ सर्वनपुंसकलिङ्गात्परयोर्जशशसोः
शिर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः ।

धुदस्वराद्घुटि नुः ॥ २४० ॥ धुदः पूर्वात्स्वरात्परो नपुंसक-
लिङ्गे घुटि परे नुरागमो भवति । घुटि चासम्बुद्धौ इति दीर्घः । कुलानि ।
हे कुल हे कुले हे कुलानि । पुनरापि । कुलम् कुले कुलानि । कुलेन
कुलाम्याम् कुलैः । अतः परं पुरुषशब्दवत् ॥ एवं दान धन धान्य
मित्र वस्त्र वसन वेदन नयन पुष्प पाप सुख दुःखादयः । सर्वनाम्नः

प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दवत् । अन्यत्र । पुल्लिङ्गवत् । सर्वम् सर्वे सर्वाणि । पुनरपि । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । अन्यशब्दस्य तु भेदः ।

अन्यादेस्तु तुः ॥ २४१ ॥ अन्यादेर्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लोपो भवति तुरागमश्च । द्वितीयस्तुशब्दः किमर्थम् । असम्बुद्धधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

वा विरामे ॥ २४२ ॥ विरामे ध्रुतां त्रितीयो वा भवति । अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि । हे अन्यद् हे अन्यत् हे अन्ये हे अन्यानि । पुनरपि । अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि ॥ शेषं पुंवत् । एवमेकतरं वर्जयित्वा अन्यतरप्रभृतयः ।

नैकतरस्य ॥ २४३ ॥ एकतरशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे तुरागमो न भवति । एकतरम् एकतरे एकतराणि । हे एकतर हे एकतरे हे एकतराणि । पुनरपि । अन्यत्र सर्वशब्दवत् । इत्यकारान्ताः । आकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सोमपाशब्दः ।

स्वरो ह्रस्वो नपुंसके ॥ २४४ ॥ नपुंसकलिङ्गे वर्तमानः स्वरो ह्रस्वो भवति । सोमपम् सोमपे सोमपानि । हे सोमप हे सोमपे हे सोमपानि । पुनरपि । सोमपं सोमपे सोमपानि । शेषं पुल्लिङ्गवत् । इत्याकारान्ताः । इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारिशब्दः । सौ ।

नपुंसकात्स्यमोर्लोपो न च तदुक्तं ॥ २४५ ॥ नपुंसकात्परयोः स्यमोर्लोपो भवति तदुक्तं कार्यं न भवति । वारि ।

नामिनः स्वरे ॥ २४६ ॥ नाम्यन्तान्नपुंसकलिङ्गात् तुरागमो भवति स्वरे परे । औरीमिति ईत्वणत्त्वश्च । वारिणी । जसि पूर्ववत् । तुरागमः । सामान्यविशेषयोर्विशेषो विधिर्बलवान् इति न्यायात् । उक्तञ्च ।

१ पर्जन्यवत्क्षणप्रकृत्या ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः । काण्डे कुञ्चे काण्डोभूत कुलमित्यत्र नपुंसके इति लिङ्गोपादानात् भवति । युगवरत्राय युगवरत्रार्थनिवन्त्रासिद्धः सहिरहमन्तरद्दे इति न भवति ॥

श्लोकः ।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् ।

परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥

धुद् स्वराद्भुटि नुः इत्यनेन सूत्रेण नुरागमो भवतीत्यर्थः ॥

इन्हन्पूर्वार्थम्णां शौ च ॥ २४७ ॥ इन् हन् रूपन्

अर्यमन् इत्येतेषामुपधाया दीर्घो भवति नपुंसकलिङ्गे अश्शसोरादेशे शौ चासम्बुद्धौ सौ च परे । वारीणि ।

नाम्यन्तचतुरां वां ॥ २४८ ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकलिङ्ग-

स्य चत्वारिंशब्दस्य च यदुक्तं कार्यं तदुक्तं वा भवति । सम्बुद्धौ परे । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न याति इति न्यायात् । हे वारि

हे वारे हे वारिणी हे वारीणि । पुनरपि वारि वारिणी वारीणि । वारिणा वारिन्याम् वारिभिः । वारिणे वारिन्याम् वारिन्यः । वारिणः

इत्यादि । आमि । नामिनः स्वरे प्राप्ते सति सामान्यविशेषयोर्विशेषो वि-

धिर्बलवान् इति न्यायात् आमि च नुरिति नुरागमो भवति । दीर्घमामि सनौ । वारीणाम् । वारिणि वारिणोः वारिषु ॥ अस्त्य दधि सक्त्य

अक्षिशब्दानां प्रथमाद्वितीययोर्वारिंशब्दवत् । अस्त्य अस्थिनी अ-
स्थीनि । पुनरपि अस्त्य अस्थिनी अस्थीनि । टादौ—

अस्थिदधिसक्थ्यक्षणात्मनन्तष्टादौ ॥ २४९ ॥ न-

पुंसकलिङ्गानामस्थ्यादीनामन्तोऽन् भवति टादौ स्वरे परे ।
अवमसंयोगादनोऽलोपोऽल्लुप्तवच्च पूर्वविधौ २५०

अवमसंयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति अघुटि स्वरे परे सचाल्लुप्तवच्च पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्मि अस्मिन्याम्

अस्मिभिः । अस्मि अस्मिन्याम् अस्मिन्यः । अस्मिः अस्मिन्याम् अस्मि-
न्यः । अस्मिः अस्मिः अस्मिः ।

१ तदुक्तं च कार्यं किं ? हेवारे इत्यत्र “संबुद्धौ च” इति सूत्रेण एवं विकल्पेन भवति ॥ २ संयोगादेर्बुटं इति सस्य लोपो भवति तस्मात्कारणात् अल्लुप्तवदिति वचन ।

ईङ्घोर्वा ॥ २५१ ॥ अवमसयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति वाईङ्घो. नपुंसकलिङ्गे औकारादेशे ईकारे सप्तम्येकवचने परत. स चालुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्मि अस्थिनि अस्त्रो अस्थिषु । एवं दधि सक्थि अक्षिशब्दा । शुचिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । शुचि शुचिनी शुचीनि । सम्बुद्धावविशेषः । पुनरपि शुचि शुचिनी शुचीनि ।

टादौ भाषितपुंस्कं पुंवद्वा ॥ २५२ ॥ नाम्यन्तं भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे वा पुंवद्भवति ।

श्लोकौ ।

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि लिङ्गे प्रवर्त्तते ।

ह्रीवृत्तौ तदेव स्यात्तद्धि भाषितपुंसकम् ॥ १ ॥

शुचि भूमिगतं तोयं शुचिर्नारी पतिव्रता ।

शुचिर्धर्मपरो राजा ब्रह्मचारी सदा शुचिः ॥ २ ॥

शुच्या शुचिना शुचिभ्यां शुचिभिः । शुचिने शुचये शुचिभ्याम् शुचिभ्य । इत्यादि ॥ द्विशब्दस्य तु भेदः । त्यदाद्यत्वं औरीमिति ईत्व च । द्वे । हे द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयो । द्वयो । त्रिशब्दस्य जशशासोर्वारिशब्दवत् । त्रीणि । त्रीणि । त्रिभिः । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । इति इकारान्ता । ईकारान्तो नपुंसकलिङ्गो ग्रामणीशब्दः । तस्य स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे शुचिशब्दवत् । टादौ भाषितपुंसकं पुंवद्भावो भवति विकल्पेन । ग्रामणि ग्रामिणी ग्रामणीनि । पुनरपि ग्रामणि ग्रामिणी ग्रामणीनि । ग्रामणिना । अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्घ्वौ इति यत्वम् । ग्रामण्या ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामणिने ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्य । इत्यादि । आमि नुरागम । दीर्घमामिसनौ इति दीर्घः । ग्रामणीनाम् ।

१ एक एव हि च शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु वर्त्तते । एकमेवार्थमाख्याति तद्धिभाषितपुंसकम् । २ अत्र । त्रिषु लिङ्गेषु वर्त्तते । एकमेवार्थमाख्याति तद्धि भाषितपुंसकम् । पादोस्ति । उत्तरपद्यस्थोदाहरणरयमेव समीचानो भाति ।

पुंवद्भावे । ग्रामण्याम् । ग्रामणिनि । पुल्लिङ्गे । नियोडिराम् इति
 आम् । यत्वं पूर्ववत् । ग्रामण्याम् ग्रामणिनोः ग्रामण्योः ग्रामणिपु । सम्बो-
 धने । नाम्यन्तचतुरां वा । हे ग्रामणिनी हे ग्रामणि हे ग्रामणीनि । एवमग्रणी
 सेनानी प्रभृतयः ॥ इति ईकारान्ताः । उकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वस्तु-
 शब्दः । स च वारिशब्दवत् । वस्तु वस्तुनी वस्तूनि । सम्बोधने । हे
 वस्तु हे वस्तो हे वस्तुनी हे वस्तूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे नित्य-
 नपुंसकं । आमि परे । आमि च नुः । दीर्घमामि सनौ इति दीर्घः । वस्तूनां ।
 वस्तूनि वस्तुनोः वस्तुपु । मृदुशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् ।
 मृदु मृदुनी मृदूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे भाषितपुंसकं पुंवद्भा
 इति विकल्पेन । पुंवद्भावः शुचिवत् । मृदुना मृदुभ्यां मृदुभिः । इत्या-
 दि । एवं पटु लघु गुरु प्रभृतयः । इत्युकारान्ताः । उकारान्तो नपुं-
 सकलिङ्गः खलपूशब्दः । तस्य स्यरो ह्रस्यो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे सेना-
 नीशब्दवत् । खलपु खलपुनी खलपूनि । पुनरपि । टादौ भाषितपुंसक-
 मिति विकल्पेन यत्र पुंवद्भावः । तत्र सेनानीशब्दवत् । खलपुना
 खलप्या खलपूभ्यां खलपूभिः । इत्यादि । एवं सरल काण्डल प्रभृतयः ।
 इत्युकारान्ताः । ऋकारान्तो नपुंसकलिङ्गः कर्तृशब्दः । तस्य प्रथमाद्वि-
 तीययोर्वारिशब्दवत् । कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि । पुनरपि । टादौ पुंव-
 द्भावात्पुल्लिङ्गवत् । कर्त्रा कर्तृणा कर्तृभ्यां कर्तृभिः । कर्त्रे कर्तृणे कर्तृभ्यां
 कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्तृणः कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्तृणः कर्त्रोः कर्तृणोः ।
 आमि परे नुरागमः । कर्तृणाम् । कर्तृणि कर्तरि कर्त्रोः कर्तृणोः कर्तृ-
 पु । सम्बोधने । हे कर्तृ हे कर्तः हे कर्तृणी हे कर्तृणि ॥ बहुक्रोष्टृ-
 शब्दस्य तु भेदः । क्रोष्टुः ऋत उत्सम्बुद्धौ इत्यादिना उर्भवति । शमि
 व्यजने नपुंसके च इति ऋत उकारः । बहुक्रोष्टु बहुक्रोष्टुनी बहुक्रोष्टु-
 नि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंसकं पुंवद्भा इति विकल्पेन पुंवद्भावः ।
 अयमेकविकल्पः ।

* टादौ स्वरे वा ॥२५३॥ क्रोष्टृशब्दस्य ऋत उर्वा भवति

टादौ स्वरे परे । इति द्वितीयविकल्पः । इति उभयविकल्पे त्रैरूप्यं । बहुक्रोष्टुना बहुक्रोष्ट्वा बहुक्रोष्ट्वा बहुक्रोष्ट्म्यां बहुक्रोष्ट्मिभिः । इत्यादि । सम्बोधने । हे बहुक्रोष्टु हे बहुक्रोष्टो हे बहुक्रोष्टुनी हेबहुक्रोष्टूनि । इत्यादि । ऋकार लकार लृकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः ॥ ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्गो अतिरैशब्दः । तस्य ह्रस्वत्वे—

सन्ध्यक्षराणामिदुतौ ऋस्वादेशे ॥ २५४ ॥ सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वादेशे क्रियमाणे सति इदुतौ भवतः । तपरकरणमसन्देहायं । इति एकारैकारस्य च ह्रस्व इकारः । ओकारौकारस्य ह्रस्व उकारः । अतिरि । नामिनः स्वरे इति नुरागमः । अतिरिणी अतिरीणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भापितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भावः । यत्र पुंवद्भावस्तत्र सुरैशब्दवत् । अतिरिणा अतिराया । व्यञ्जनादौ प्रत्यये परे रैरिति आत्वं कुतः । एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायात् । अतिराम्यां अतिराभिः । अतिरिणे अतिराये अतिराम्यां अतिराम्यः । इत्यादि । इति ऐकारान्ताः । ओकारान्तो नपुंसकलिङ्गश्चित्रगोशब्दः । तत्र ओकारस्य ह्रस्व उकारः । मृदुशब्दवत् । चित्रगु चित्रगुणी चित्रगूणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भापितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पः । चित्रगुणा चित्रगवा इत्यादि । इति ओकारान्ताः । औकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽतिनौशब्दः । तत्रापि औकारस्य ह्रस्व उकारः । तस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । अतिनु अतिनुनी अतिनूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे भापितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पः । अतिनुना अतिनावा इत्यादि । इत्यौकारान्तः ॥

इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ताः पुल्लिङ्गशब्दा यथाक्रमेणोच्यन्ते ।

कवर्गान्ताः पुल्लिङ्गशब्दा अप्रसिद्धाः । चकारान्तः पुल्लिङ्गः सुवा-
चशब्दः । सौ । व्यञ्जनाच्चेति सिलोपः । दादेर्हस्य ग इत्यनुवर्तते ।

चवर्गदृगादीनां च ॥ २५५ ॥ चवर्गान्तस्य दृश् इत्येवमादीनां च गो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च ।

* पदान्ते धुटां प्रथमः ॥ २५६ ॥ पदान्ते वर्तमानानां धुटां वर्णानां प्रथमो भवति । अघोपे प्रथम इत्यनुवर्तते ।

* वा विरामे ॥ २५७ ॥ विरामे धुटां प्रथमस्तृतीयो वा भवति । सुवाक् सुवाग् सुवाचौ सुवाचः । एवं सम्बुद्धौ । सुवाचं सुवाचौ सुवाचः । सुवाचा सुवाग्म्यां सुवाग्भिः । सुवाचे सुवाग्म्यां सुवाग्म्यः । सुवाचः सुवाग्म्यां सुवाग्म्यः । सुवाचः सुवाचोः सुवाचां । सुवाचि सुवाचोः । सुपि । गत्वं ।

अघोपे प्रथमः ॥ २५८ ॥ अघोपे परे धुटां प्रथमो भवति । इति कत्वं । नामि करेत्यादिना सस्य पत्वं ।

कपयोगे क्षः ॥ २५९ ॥ ककारपकारयोर्योगेक्षो भवति । सुवाक्षु ।

कवर्गप्रथमः शपसेषु द्वितीयो वा ॥ २६० ॥ कवर्गप्रथमस्य द्वितीयो भवति शपसेषु परतो वा । सुवाख्सु । प्रत्यक्षशब्दस्य तु भेदः । चवर्गदृगादीनां चेत्यत्र चवर्गग्रहणप्रलदश्च युन् कृद्यां प्रागेव गत्वं ।

मनोरनुस्वारो धुटि ॥ २६१ ॥ अनन्त्ययोर्मकारनकारयोरनुस्वारो भवति धुटि परे ।

वर्गे वर्गान्तः ॥ २६२ ॥ अनुस्वारो वर्गे परे वर्गान्तो भवति ।

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २६३ ॥ संयोगान्तस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । प्रत्यङ् प्रत्यङ्घौ प्रत्यङ्घः । प्रत्यङ्घं प्रत्यङ्घौ ।

व्यञ्जनान्नोऽनुपङ्गः ॥ २६४ ॥ धातुलिङ्गयोरन्त्याद्यञ्जनाद्यः पूर्वो नकारः सोऽनुपङ्गसंज्ञो भवति । अघुट् स्वरे लोपमित्यनुवर्तते । व्यञ्जने चैषां निरीति च ।

अनुपङ्गश्चाकृभेत् ॥ २६५ ॥ कृत्वेरिदनुपङ्गवर्गिनस्यानुपङ्गो लोपमापद्यते अघुट् स्वरे व्यञ्जने च परे ।

अञ्चरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ २६६ ॥ अञ्चरलोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घो भवति अघुट् स्वरादौ । प्रतीचः । प्रतीचा प्रत्यग्न्यां प्रत्यग्भिः । इत्यादि । एवं प्राञ्च सम्यञ्च प्रभृतयः । अकुञ्चरिति किं । कुञ्च कुञ्चौ कुञ्चः । कुञ्चं कुञ्चौ कुञ्चः । कुञ्चा कुञ्चभ्यां कुञ्चभिः । सप्तम्यां तु ।

डात् ॥ २६७ ॥ डात्परस्य सस्य पो भवति । कुड्पु इत्यादिः । इदनुबन्धवर्जितस्येति किं । सुकन्श्शब्दः । कसि गतिशासनयोः । अत एव वर्जनादिदनुबन्धानां धातूनां नुरागमोऽस्तीति । सुपूर्वकः सुष्टु कंस्ते क्किप् । क्किप् सर्वापहारिलोपः । कृत्तद्धितसमासाश्चेति लिङ्गसंज्ञा । प्रथमैकवचनं । सि । व्यञ्जनाच्चेति सेर्लोपः । मनोरनुस्वारो धुटि इति नकारस्यानुस्वारे प्राप्ते सर्वविधिम्यो लोपविधिर्बलवानिति न्यायात् संयोगान्तस्य लोप इति नित्यं सकारलोपः स्वरे परे मनोरनुस्वारो धुटि इति अनुस्वारः । सुकन् । महत्साहचर्याद्धातोर्दीर्घो न स्यात् । सुकंसौ सुकंसः । सुकंसं सुकंसौ सुकंसः । सुकंसा सुकन्म्यां सुकन्भिः । इत्यादि । सम्बोधनेऽपि तद्वत् ।

नाञ्चेः पूजायां ॥ २६८ ॥ पूजार्थे वर्तमानस्य अञ्चरनुपङ्गस्य लोपो भवति अघुट् स्वरे व्यञ्जने च परे । प्राड् प्राञ्चौ प्राञ्चः । हे प्राड् हे प्राञ्चौ हे प्राञ्चः । प्राञ्चं प्राञ्चौ प्राञ्चः । प्राञ्चा प्राड्भ्याम् प्राड्भिः । इत्यादि । सुपि विशेषः । डात्परस्य सस्य पो भवति । प्राड्पु । अञ्चु गति पूजनयोः । प्रपूर्वकः प्राञ्चतीति क्किप् सर्वापहारिलोपः । कृत्तद्धितसमासाश्चेति लिङ्गसंज्ञा । यत्र गत्यर्थस्तत्र अनुपङ्गश्चाकुञ्चेत् इत्यनुपङ्गलोपः । यत्र पूजार्थस्तत्र नाञ्चेः पूजायामिति अघुट् स्वरे व्यञ्जने अनुपङ्गलोपो न भवति । अदद्यञ्शब्दस्य तु भेदः । अञ्चुगतिपूजनयोः । अञ्चु अदसपूर्व । अमुमञ्चतीति क्किप् चेति क्किप् प्रत्ययः । क्किपि सति ।

विष्वग्देवयोश्चान्त्यस्वरादेरद्रथञ्चतौ कौ ॥ २६९ ॥
विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्चान्त्यस्वरादेरवयवश्चाञ्चतौ क्विन्ते परेऽद्रिरादे-

शो भवति । इति सकारमहितस्य अकारस्य अद्रिआदेशः इवर्णो यत्वं ।
अदृश्च इति स्थिते सति ।

अदृश्चो दस्य बहुलं ॥ २७० ॥ अदृश्चो दकारस्य व-
हुलं मकारो भवति मान् परस्य रस्य उत्वं । अदमुयद् अदमुयञ्चौ
अदमुयञ्चः । एवं मन्तुञ्चौ । अदमुयञ्चं अदमुयञ्चौ ।

नोतो वः ॥ २७१ ॥ अदृश्च् इत्येतस्य उतो वत्वं न
भवति । अनुपङ्गश्चाकृञ्चेत् इति नलोपः । अच्चेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः
इति अकारलोपः पूर्वस्य च दीर्घो भवति । अदमुर्देचः । अदमुर्देचा ।
अनुपङ्गश्चाकृञ्चेत् नलोपः । चवर्गादृगादीनां च गत्वं । अदमुयग्न्यां
अदमुयग्भिः । पूर्ववन् अनुपङ्गलोपो गत्वं च । अद्योपे प्रथमः । कृ ।
नामिकरेत्यादिना पत्वं । अदमुयसु । अमुयद् अमुयञ्चौ अमुयञ्चः ।
अमुयञ्चं अमुयञ्चौ अमुद्रीचः । अमुद्रीचा अमुयग्न्यां अमुयग्भिः ।
अमुयसु ॥ अमुयद् अमुयञ्चौ अमुयञ्चः । अमुयञ्चं अमुयञ्चौ
अमुर्देचः । अमुर्देचा अमुयग्न्यां अमुयग्भिः । अमुयसु ।
अदृश्च् अदृश्चौ अदृश्चः । अदृश्चं अदृश्चौ अद्रीचः ।
अद्रीचा अदृश्ग्न्यां अदृश्ग्भिः । अदृश्सु ॥

श्लोकः ।

परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ।

उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोः ॥१॥

उदृश्गब्दस्य तु भेदः । उदृश् उदृश्चौ उदृश्चः । उदृश्चं उदृ-
श्चौ । शमादाँ ।

उदृश् उद्रीचिः ॥२७२॥ उदृश् उद्रीचिर्भवति अघुद् स्त-
रादाँ । उद्रीचः । उद्रीचा उदृग्न्यां उदृग्भिः । इत्यादिः । निर्यद्
गब्दस्य तु भेदः । निर्यद् निर्यञ्चौ निर्यञ्चः । निर्यञ्चं निर्यञ्चौ । शमादाँ-

निर्यद् निरश्चिः ॥ २७३ ॥ निर्यद्गब्दः निरश्चिर्भवति
अघुद् स्तरादाँ । निरश्चः । निरश्चा निर्यग्न्यां निर्यग्भिः । इत्यादि ।

छकारान्तः पुल्लिङ्गः प्राच्छशब्दः । सौ । विरामे व्यञ्जनादिष्वितिवर्तते ।

हसपछान्तेजादीनां डः ॥ २७४ ॥ हसपछान्तानां य-
जादीनां च डो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । प्राट् प्राड् द्विर्भावं स्वर-
परश्छकारः । प्राच्छौ प्राच्छः । संबोधनेऽपि तद्वत् । प्राच्छं प्राच्छौ
प्राच्छः । प्राच्छा प्राड्भ्यां प्राड्भिः । इत्यादि । इति छकारान्ताः ।
जकारान्तः पुल्लिङ्गो युञ्शब्दः ।

युजेरसमासे नुर्घुटि ॥ २७५ ॥ युञ्शब्दस्य असमासे
नुरागमो भवति घुटि परे ।

आगम उदनुबन्धः स्वरादन्त्यात्परः ॥ २७६ ॥ उद-
नुबन्ध आगमोऽन्त्यात्स्वरात् परो भवति । मित्रवदागमः । अथवा प्रकृ-
तिप्रत्यययोरनुपधाती आगम उच्यते । शत्रुवदादेशः । युङ् युञ्जौ
युञ्जः । संबोधनेपि तद्वत् । युञ्जं युञ्जौ युजः । युजा युग्भ्यां युग्भिः
इत्यादि ॥ अश्वयुजादीनां समासत्वानुरागमो नास्ति । अश्वयुग् अश्व-
युक् अश्वयुजौ अश्वयुजः । संबोधनेपि तद्वत् । इत्यादि एवं ऋत्विज्
गुणभान् प्रभृतयः । साधुमस्न् शब्दस्य तु भेदः ।

संयोगादेर्घुटः ॥ २७७ ॥ संयोगादेर्घुटो लोपो भवति विरामे
व्यञ्जनादौ च । व्यञ्जनाच्च सिलोपश्चवर्गदृगादीनां च गकारककारौ ।
साधुमक् साधुमग् ।

*** धुटां तृतीयः ॥ २७८ ॥** धुटां तृतीयो भवति घोपवति सा-
मान्ये इति सस्य तृतीयत्वे प्राप्ते लृवर्णतवर्गलसादन्त्या इति न्याया-
त् । सकारस्य दकारः । तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ इति दकारस्य ज-
कारः साधुमज्जौ इत्यादि । देवेज्शब्दस्य तु भेदः । सौ । हसपछान्ते
इत्यादिना डत्वं । देवेट् देवेज् देवेजौ देवेजः । संबोधनेपि तद्वत् । देवेजम्
देवेजौ देवेजः । देवेजा देवेड्भ्यां देवेड्भिः ।

टात् सुसादिर्वा ॥ २७९ ॥ टकारात्परः सुसादिर्वा भवति ।
तेन देवेट्सु देवेट्सु । एवंसंप्राज्प्रभृतयः । अजटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः ।

तकारान्तः पुल्लिङ्गो मरुत्शब्दः । मरुत् मरुद् मरुतौ मरुतः । संबोधनेऽपि तद्वत् । मरुतं मरुतौ मरुतः । मरुता । धुतां तृतीयः इत्यनेन दृत्वे मरुद्भ्यामित्यादि । उदनुबन्धस्य भवन्त्शब्दस्य तु भेदः । दीर्घमामि सनौ इति वर्तते ।

अन्त्वसन्तस्य चाघातोस्सौ ॥२८०॥ अन्तु अस् इत्येवमन्तस्य घातोरस्य दीर्घो भवति सौ असम्बुद्धौ । लिङ्गान्तनकारस्य इति नकारस्य लोपे प्राप्ते ।

नसंयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥२८१॥ नकारसंयोगान्तौ लुप्तावप्यलुप्तवद्भवतः पूर्वविधौ दीर्घादिके कर्त्तव्ये । नकारग्रहणं राजन्शब्दार्थम् । भवान् भवन्तौ भवन्तः ।

भवतो वादेरुत्वं सम्बुद्धौ ॥ २८२ ॥ उदनुबन्धस्य भवन्त्शब्दस्य वादेरुत्वं भवति वा सम्बुद्धौ । हे भोः । सन्निपातलक्षणविधिरनिमित्तं तद्विघातस्य । योयमाश्रित्य समुत्पन्नः स तं प्रति सन्निपातः । हे भवन् हे भवन्तौ हे भवन्तः । भवन्तं भवन्तौ भवतः । भवता भवद्भ्यां भवद्भिः । इत्यादि । एवं भगवन् अववन्त् शब्दौ । सम्बुद्धिं विना गोमन्त् धनवन्त् यावन्त् तावन्त् एतावन्त् इयन्त् कियन्त् प्रभृतयः । एते शब्दाः केन प्रकारेण सिद्धाः । भगं ज्ञानं भगमस्यास्तीति भगवान् । अग्रं पापमस्यास्तीति अववान् । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । धनमस्यास्तीति धनवान् । तदस्यास्तीति मत्वंत्विन् इति वन्तुप्रत्ययः ।

यत्तदेतेभ्यो ङावन्तुः ॥२८३॥ यद् तद् एतद् इत्येतेभ्यः परतः ङावन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारः ।

ङानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ २८४ ॥ डकार इति अन्त्यस्वरादेर्लोपार्थः । उकार उच्चारणार्थः । यत्परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य तावान् । एतत्परिमाणमस्य एतावान् ।

१ यं सनुद्धे सन्निपातलक्षणविधौ न म उकारस्तं सनुद्धे गकार प्रति सन्निपातः अयं सन्निपातलक्षणविधिः । तद्विघातस्य संबुद्धिसिलोपस्य अनिमित्तं हेतुर्न भवतीत्यर्थः । चान्द्रामोरिति सूत्राद्वा इति वर्तते ॥

इदमो डियन्तुः ॥२८५॥ इदमः परो डियन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । इदं परिमाणमस्य इयान् ।

किमो डियन्तुः ॥२८६॥ किमः शब्दात्परो डियन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । किम्परिमाणमस्य कियान् पूर्वमन्त्यस्वरादेशोपे कृत्वा पश्चादेकदेशाविकृतमनन्यवदिति न्यायात् । तत्रेदमिरिति इ आदेशः । इवर्णावर्णयोर्लोप इत्यादिना इकारलोपः । अनेन प्रकारेण सिद्धा भवन्ति । नीतिकम् । भगवान् भगवन्तौ भगवन्तः । भगवन्तं भगवन्तौ भगवतः । भगवता भगवद्भ्यां भगवद्भिः । सुपि । भगवत्सु । एवं सर्वत्र । सम्बोधने ।

भगवदधवतोश्च ॥२८७॥ भगवदधवतोश्च वादेरवयवस्य उल्वं वा भवति सम्बुद्धौ सौ परे । एवं संबुद्धिं विना गोमन्त् धनवन्त् यावन्त् तावन्त् एतावन्त् इयन्त् कियन्त् प्रभृतयः । यत्प्रमाणमस्य यावन्त् । हे भगो हे भगवन् । हे अधो हे अधवन् । अन्यत्र हे गोमन् । हे धनवन् । हे यावन् । हे तावन् । हे एतावन् । हे इयन् । हे कियन् । शन्तृडन्तक्विवन्तानां धातुत्वं न त्यजति । शन्तृडन्तस्य क्विवन्तानां च । भवन्त्शब्दस्य धातुत्वात् सौ दीर्घो न भवति । भवन् भवन्तौ भवन्तः । इत्यादि । एवं पचन् पठन् प्रभृतयः । ददन्त्शब्दस्य तु भेदः । युजेरसमासे नुर्घुटि इत्यनुवर्त्तते ।

अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥ २८८ ॥ अभ्यस्तात्परोऽन्तिरनकारो भवति घुटि परे । ददत् ददद् ददतौ ददतः । इत्यादि । एवं दधन्त् जक्षन्त् जाग्रन्त् प्रभृतयः । महन्त्शब्दस्य तु भेदः । दीर्घमामि सनौ घुटि चासम्बुद्धौ इति वर्त्तते ।

सान्तमहर्तानोपधायाः ॥ २८९ ॥ सान्त् महन्त् इत्येतयोर्नकारस्योपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धौ घुटि परे । महान् म-

हान्तौ महान्तः । हे महन् हे महान्तौ हे महान्तः । महान्तं महान्तौ महान्तः । महता महद्भ्यां महद्भिः इत्यादि ॥ इति तकारान्ताः ॥ थकारान्तोऽग्निमय् शब्दः । अग्निमन् अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमथः । संबोधनेऽपि तद्वत् । अग्निमथं अग्निमथौ अग्निमथः । अग्निमथा अग्निमथ्यां अग्निमद्भिः इत्यादि ॥ इति थकारान्तः ॥ दकारान्तः पुष्टिज्ञस्तत्वविद्शब्दः । तत्ववित् तत्वविद् तत्वविदौ तत्वविदः । इत्यादि । द्विपाद्शब्दस्य तु भेदः । द्विपात् द्विपाद् द्विपादौ द्विपादः । संबोधनेऽपि तद्वत् । द्विपादं द्विपादौ । सशादौ ।

पात्पदं समासान्तः ॥ २९० ॥ समासान्तः पाच्छब्दः पदमापद्यते अघुटि स्वरे व्यञ्जने च परे । द्विपदः । द्विपदा द्विपाद्यामित्यादि । एवं चतुष्पाद् व्याघ्रपाद् प्रभृतयः । त्वद्शब्दस्य तु भेदः । सौ ।

तस्य च ॥ २९१ ॥ तस्य त्यदादीनां तकारस्य सकारो भवति सौ परे । स्यः स्यौ स्ये । अन्यत्र सर्वशब्दवत् । एवं यत् तद् शब्दौ । यः यौ ये । एषः एतौ एते इत्यादि । सः सौ ते इत्यादि ।

एतस्य चान्वादेशे द्वितीयायां चैनः ॥ २९२ ॥ एतस्य इदमथ्य द्यौसोर्द्वितीयायां च एनादेशो भवति कथितस्यानुकथनविषये । एनं एनौ एनान् । एनेन एनयोः । इति दकारान्ताः ॥ धकारान्तः पुष्टिज्ञस्तत्वबुध्शब्दः । विरामव्यञ्जनादिष्विति वर्त्तने ।

हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादि चतुर्थत्वमकृतवत् ॥ २९३ ॥ हचतुर्थान्तस्य तृतीयादेर्धातोर्गादि चतुर्थत्वं भवति विरामे व्यञ्जनादौ च सचाकृतवत् । तत्वभुत् तत्वभुद् तत्वबुधौ तत्वबुधः । संबोधनेऽपि तद्वत् । तत्वबुधा तत्वबुध्यां तत्वबुद्भिः इत्यादि । इति धकारान्ताः ॥ नकारान्तः पुष्टिज्ञः राजन् शब्दः । घुटि च

सम्बुद्धाविति दीर्घ । लिङ्गान्तनकारस्येति नकारलोप । राजा राजानौ राजान ।

न सम्बुद्धौ ॥ २०४ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो न भवति सम्बुद्धौ । हे राजन् । राजान राजानौ (अघुट्स्वरे अवमसयोगादनो इत्यादिना लोप)

तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गा ॥ २०५ ॥ अनन्त्यस्तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गा प्राप्नोति आन्तरतम्यात् । राज्ञ । राज्ञा । व्यञ्जनादौ नलोप । अकारो दीर्घं घोषवतीति दीर्घं प्राप्ते नस्यो गान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधो इति नकारो लुप्तवद्भवति । राजम्या राजभि । राज्ञे राजम्या राजम्य । डो । ईडचोर्वेति अलोपो वा भवति । राज्ञि राजनि राज्ञो राजसु । एव तक्षन् मूर्धन् प्रभृतय । आत्मन्शब्दस्य तु भेद । आत्मा आत्मानो आत्मान । हे आत्मन् इत्यादि । आत्मान आत्मानो । अघुट्स्वरे । अवमसयोगादिति प्रतिषेधादनोऽलोपो नास्ति । आत्मन । आत्मना । इत्यादि । एव सुपर्वन् सुशर्मन् ब्रह्मन् कृतवर्मन् प्रभृतय ॥ करिन् शब्दस्य तु भेद । सो । इन्हन् इत्यादिना दीर्घ । करी करिणो करिण । हे करिन् इत्यादि । एव ढण्डिन् हस्तिन् गोमन् तपस्विन् प्रभृतय ॥ वृत्रहन् शब्दस्य तु भेद ॥ वृत्रहा वृत्रहणौ वृत्रहण । हे वृत्रहन् । वृत्रहण वृत्रहणौ । अघुट्स्वरे लोपे कृते । इन्हन् इत्यादिना दीर्घ । अस्मादेव हन उपधाया सावेव दीर्घं किंपि न दीर्घ ॥

हनेर्हेर्धिरुपधालोपे ॥ २०६ ॥ हनेरुपधाया लोपे कृते हे स्थाने निर्भवति । घत्वे नस्य णत्वाभाव । वृत्रघ्न । वृत्रघ्ना वृत्रहम्या वृत्रहमि इत्यादि । एव ब्रह्महन् भ्रूणहन् ऋणहन् एते शब्दा । पूषन् शब्दस्य तु भेद । सौ दीर्घ । पूषा पूषणौ पूषण । हे पूषन् । पूषण पूषणो ।

हन्मासदोषपूषां शसादौ स्वरे वा ॥ २०७ ॥ हन्मास दोषपूषन् इत्येतेषा उपधाया उत्तरस्य लोपो वा भवति । पूष ।

पूष्णा पूषम्या पूषभि । इत्यादि । एव अर्यमन् शब्द । अर्वन्शब्द-
स्य तु भेद । सौ ।

अर्वन्नर्वन्तिरसावनञ् ॥ २९८ ॥ अर्वन्शब्दोऽर्वन्तिर्भवति
असावनञ् परश्चेति । अर्वा अर्वन्तो अर्वन्त । हे अर्वन् हे अर्वन्तौ
हे अर्वन्त । अर्वन्म अर्वन्तौ अर्वन्त । अर्वता अर्वञ्चाम् अर्वञ्चि ।
इत्यादि । नञ्परश्चेत् आत्मन्शब्दवन् । अनर्वा अनर्वाणौ अनर्वाण ।
इत्यादि । श्वन् शब्दस्य तु भेद । माँ । श्वा श्वानौ श्वान । हे श्वन् ।
श्वान श्वानौ । अघुत्स्वराद्यै सेट्स्वम्याप्यनुवर्तते ।

श्वयुवमघोनां च ॥ २९९ ॥ श्वन् युवन् मयवन् एषा
वशब्दस्योत्व भवति अघुत् स्वरे परे । शुन । श्वना श्वम्या श्वभि ।
इत्यादि । एत् युवन्शब्द । युवा । युवानौ युवान । हे युवन् । यु-
वान युवानो यून् । यूना युवम्या युवभि । इत्यादि ॥ मयवन्शब्द-
स्य तु भेद । साँ । अर्वन्नर्वन्तिरित्यनुवर्तते ।

सौ च मघवान्मघवा वा ॥ ३०० ॥ विभक्तौ सौ च
परे मयवन् शब्दो मयवन् भवति वा ॥ अन्त्वसन्तस्येति ऋषिप्राप्ते नि-
पातनाद्दीर्घ । मयवान् मयवन्तौ मयवन्त । सजोधनेऽपि तद्वत् । मयवन्तं
मयवन्तौ मयवन्त । मयवता मयवञ्चाम् मयवञ्चि । इत्यादि । पक्षे । मय-
वा मयवानो मयवान । मयवान मयवानौ मयोन । मयौना मयवम्या
मयवभि । इत्यादि । श्वानमाचष्टे । तत्करोति तदाचष्टे इन् । इनि
लिङ्गस्वानेऽक्षरम्येत्यादिना अन्त्यस्वरादेर्लेपि प्राप्ते ।

न शुनः ॥ ३०१ ॥ श्वन् इत्येतस्य अन्त्यस्वरादेर्गोपो न
भवति इनि परे । श्वानयति । मयवानमाचष्टे मयवयति ।

स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्राणामन्तस्यादेर्लोपो गुणश्च
नामिनाम् ॥ ३०२ ॥ स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्र इत्येतेषामन्त्यम्यादेर्लो-
पो भवति नामिना गुणश्च इनि परे । स्थून्माचष्टे स्थवयति । दूरमा-
चष्टे दूरयति । युवानमाचष्टे यवयति । क्षिप्रमाचष्टे क्षेपयति । क्षुद्र-

माचष्टे क्षोद्यति । इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्येत्यादिना अन्त्यस्वरादेशो
प । अनि च विकरणे गुण सर्वत्र ॥ पञ्चन् शब्दस्य तु भेद ।
तस्य बहुवचनमेव । क्तेश्च जश्शसोर्लुक् । पञ्च । पञ्च । पञ्चभि ।
पञ्चम्य । पञ्चम्य । आमि च नुरित्यनुवर्तते ।

संख्यायाः षणान्तायाः ॥ ३०३ ॥ पकारनकारान्ता
या संख्याया नुरागमो भवति आमि परे । दीर्घमामि सनौ इति
अनुवर्तते ।

नान्तस्य चोपधायाः ॥ ३०४ ॥ नान्तस्य चोपधाया
दीर्घो भवति सनावामि परे । पञ्चानाम् । पञ्चसु । एव सप्तन् नवन्
दशन् प्रभृतय ॥ अष्टन्शब्दस्य तु भेद । तस्यापि बहुवचनमेव ।

अष्टनः सर्वासु ॥ ३०५ ॥ अष्टन्शब्दान्तस्य आ भवति
सर्वासु विभक्तिषु । येन विधिस्तदन्तस्य इति नकारस्य आकार ।
सर्वेषु दीर्घे ।

औ तस्माद्जश्शसोः ॥ ३०६ ॥ तस्मादष्टन कृताकारात्प
रयोर्जश्शसो म्याने और्भवति । अष्टो । अष्टो । तस्माद्ग्रहण किमर्थम् ।
आत्वस्यानित्यार्थं । तेन औत्वाभावे जश्शसोर्लुक् इत्यनेन जश्शसो
र्लोप । अष्ट । अष्ट । अष्टाभि अष्टभि । अष्टाम्य अष्टम्य ।
अष्टाम्य अष्टम्य । आमि आत्व संख्याया षणान्ताया इति अत्र
अन्तग्रहणाधिक्यात् । भूतपूर्वनान्ताया अपि आमि नुरागम । अष्टा-
नाम् । अष्टसु अष्टसु । इति नकारान्त ॥ पञ्चभान्ता अप्रसिद्धा ।
मकारान्त पुष्टिङ्ग किम् शब्द ।

किं कः ॥ ३०७ ॥ किशब्द को भवति विभक्तौ परत । क
को के । कू कौ कान् । केन काम्या के । इत्यादि । इदम् शब्दस्य
तु भेद ।

इदमियमयं पुंसि ॥ ३०८ ॥ इदम्शब्दस्य इय भवति
स्त्रियामय च पुंसि इद नपुसके सो परे । अयम् । अन्यत्र त्यदाद्यत्वम् ।

दोऽद्वेर्मः ॥ ३०० ॥ त्यदादीना टकारस्य मो भवति अद्वे-
विभक्तो । इमो इमे । इम इमो इमान् ।

टासोरनः ॥ ३१० ॥ अग्वर्जिनस्य इदशब्दस्य अनादे-
शो भवति शमो परत । अनेन ।

अद्रव्यञ्जनेऽनक ॥ ३११ ॥ अग्वर्जिनस्य इदशब्दस्य अद्र-
वति व्यञ्जनादो विभक्तो परत । आन्याम् ।

तस्माद्भिसिन्धि ॥ ३१२ ॥ तस्मात्कृताकारादिदम परो
भिमि भिर भवति । एभि । अन्ने आन्याम् एन्य । अस्मात् आन्याम्
एन्य । अम्य अनयो एषाम् । अस्मिन् अनयो एषु । अन्वा-
देशे पूर्ववत् । इति मकारान्त ॥ यकारान्तोऽप्रसिद्ध । रेफान्त पुष्टिज्ञ-
श्चत्वारशब्द । तस्य बहुवचनमेव । चत्वार ।

चतुरो वा शब्दस्योत्वम् ॥ ३१३ ॥ चत्वार इत्येतस्य वा-
शब्दस्य उत्त्व भवति अद्युस्वरे व्यञ्जने च परे । चतुर ।

न रेफस्य घोषवति ॥ ३१४ ॥ रेफस्य घोषवति परे विम-
र्जनीयो न भवति । चतुर्भि । चतुर्म्य । चतुर्म्य ।

आमि चतुरः ॥ ३१५ ॥ चत्वारशब्दस्य नुरागमो भवति
आमि परे । चतुर्णा । विसर्जनीये प्राप्ते ।

रः सुपि ॥ ३१६ ॥ रो रकारस्य विमर्जनीय सुपि परे न भवति ।
इति निषेध । चतुर्षु । इति रेफान्त ॥ लकारान्तोऽप्रसिद्ध । वकारान्त
पुष्टिज्ञ सुदिशब्द । सो ।

औ सौ ॥ ३१७ ॥ द्विवो वकारस्य औ भवति सौ परे । सुद्यौ
सुद्विवौ सुद्विव ।

चान्याः ॥ ३१८ ॥ द्विवो वकारस्य वा आकारो भवति आमि
परे । सुद्या सुद्विव सुद्विवौ सुद्विव । उद्विवा ।

दिव उद्वञ्जने ॥ ३१९ ॥ द्विवो वकारस्य उत् भवति व्य-

जने परे । सुद्युम्या सुद्युमि । इत्यादि । इति वकारान्त ॥ शकारान्त पुल्लिङ्गो विश् शब्द । हशपञ्चान्ते इत्यादिना डत्वम् । विट् विड् विशौ विश । सन्बोधनेऽपि तद्वत् इत्यादि । तादृश् शब्दस्य तु भेद । चवर्गद्वगादीना चेति गत्वम् । तादृक् तादृग् तादृशो तादृश । एव सदृश् यादृश् एता दृश् कीदृश् ईदृश् अमूदृश् प्रभृतय । इति शकारान्ता ॥ पकारान्त पुल्लिङ्गो रत्नमुप् शब्द । रत्नमुट् रत्नमुइ रत्नमुपो रत्नमुप । रत्नमुप रत्नमुपौ रत्नमुप । रत्नमुपा रत्नमुइम्या रत्नमुइमि इत्यादि । साधुतश्च शब्दस्य तु भेद ।

* संयोगादेर्धुट् ॥ ३२० ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादो च । व्यञ्जनाच्च सेलेप ।

* हशपञ्चान्तेजादीनां डः ॥ ३२१ ॥ हशपञ्चान्ताना यजादीना च डो भवति विरामे व्यञ्जनादो च । इति डत्व साधुतट् साधु- तट् साधुतक्षौ साधुतक्ष । सन्बोधनेऽपि तद्वत् । साधुतक्ष साधुतक्षौ साधु- तक्ष । साधुतक्षा साधुतइम्या साधुतइमि इत्यादि । शप्शब्दस्य तु भेद । तस्य बहुवचनेव । जश्शसोर्लुक् । पट् पइ पइमि । पइ- म्य । आमि नुरागमो डत्व च ।

पडो णो ने ॥ ३२२ ॥ सख्याया प्णान्ताया पडो णो भवति विभ- क्तौ ने परे । पण्णा । पट्सु पट्सु इत्यादि ॥ सकारान्त पुल्लिङ्ग सुवचस् शब्द । सौ । अन्वसन्तस्येत्यादिना दीर्घ । सुवचा सुवचसौ सुवचस । हे सुवच हे सुवचसो हे सुवचस । सुवचस सुवचसो सुवचस । सुवचसा सुवचोभ्या सुवचोभि । इत्यादि । एव चन्द्रमस् । पीतवासस् । स्थूलशिरस् । हिरण्यरेतस् । सुश्रोतस् । प्रभृतय । उशनस् शब्दस्य तु भेद ।

उशनस्पुरुदंसोऽनेहसां सावनन्तः ॥ ३२३ ॥ उश

* सुवचसुपत् इति तादृक् ॥ २ तन्कथजादथ यश्चस्सञ्चमृञ् माश्चराश्च पी- माश् इति यनादथ ॥ ३ अमार किमथ उत्तरार्थ सस्युरत अन्भवतीत्यत्र अन्प्रयाचनम् ॥

नस् पुरुडसस् अनेहस् इत्येतेषामन्तोऽन् भवति सो परे अमम्बुद्धौ ।
उशना उशनसौ उशनम । नवा निर्दिष्टमनित्यम् ।

श्लोकः ।

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरुपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
श्रीञ्चाग्रभूतिप्रतिपन्नमेतं नवापि निर्दिष्टमनित्यमेव ॥ १ ॥
हे उशन हे उशनन् हे उशन हे उशनसो हे उशनस ।
उशनस उशनसौ उशनस । उशनमा उशनोभ्या उशनोभि । इत्या-
दि । एव पुरुडसस् अनेहस् शब्दौ सम्बुद्धि विना । विद्वन्स् शब्दस्य
तु भेद । सौ । सान्तमहतोनोपधाया इति दीर्घ । विद्वान् विद्वासौ
विद्वास । हे विद्वन् हे विद्वासौ हे विद्वास । विद्वास विद्वासौ ।

अघुट्स्वरादौ सेट्कस्यापि चर्त्सेर्वशब्दस्योत्वम्
॥ ३२४ ॥ सेट्कस्याप्यसेट्कस्यापि वैत्सेर्वशब्दस्योत्व भवति
अघुट्स्वरादौ । विदुष विदुषा ।

विरामव्यञ्जनादिष्वनङ्गहिवन्सीनां च ॥ ३२५ ॥
विरामे व्यञ्जनादौ च अनङ्गाहन् हिवन्सीनामन्तम्य दो भवति । वि-
द्वञ्चा विद्वद्धि । इत्यादि । पेचिवान् पेचिवासो पेचिवास । पेचिवास
पेचिवासौ । निमित्ताभावे नेमित्तिरस्याप्यभाव । इतीडमाव । अघुट्स्व-
रादौ सेट्कस्येति उत्त्वम् । पेचुष पेचुषा पेचिवञ्चा पेचिवद्धि । पेचुपे
पेचिवञ्चा पेचिवच्च । एव तेनिवन्म् प्रभृतय । इत्यादि । उगाथ्रस्
शब्दस्य तु भेद । सौ ।

श्रसिध्वमोश्च ॥ ३२६ ॥ श्रसिध्वमोर्द्वयोस्तन्तम्य दो
भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । उगाथ्रत् उगाथ्रद् ।

घुट् स्वरे नुः ॥ ३२७ ॥ श्रसिध्वसोर्द्वयोर्नुरागमो भवति
घुट् स्वरे परे । उगाथ्रसौ उगाथ्रम् । मवोपनेऽपि तद्वत् । उगाथ्रम्

१ गट्कस्य इडागमन गदितस्य ॥ २ व-र्गातविद्वन्नि-यादिस्य उ रूपम् ॥
३ आगम उदनुप-थ स्वरादन्त्यापर ॥

उखाश्रसो उखाश्रस । उखाश्रसा उखाश्रद्व्याम् उखाश्रद्धि । उखा
श्रत्सु । एव पर्णध्वस् शब्द । अदस् शब्दस्य तु भेद । तदाद्यत्वम् ।

सौ सः ॥ ३२८ ॥ त्यदादीना टकारस्य मकारो भवति सो षे ।

सावौ सिलोपश्च ॥ ३२९ ॥ अदसोऽन्तस्य और्भवति च
रे परे सिलोपश्च । अमौ । द्वित्वे ॥

अदसः पदे मः ॥ ३३० ॥ अदस पदे सति टस्य मौ भवति ।

उत्वं मात् ॥ ३३१ ॥ अदसो मात्परो वर्णमात्रम्योत्व भवति
आन्तरतम्यात् । अमू । जसि ॥

एद्वहुत्वे त्वी ॥ ३३२ ॥ अदसो मात्परो बहुत्वे निष्पन्ने ए
दीर्भवति । अमी । अमु अमू अमून् ।

अदो मुश्च ॥ ३३३ ॥ अदसो मुरादेशो भवति टावचनस्य च
नादेशो अस्त्रियाम् । अमुना अमून्याम् ।

अदसश्च ॥ ३३४ ॥ अदसोऽग्वर्जितात्परो भिम् भिद् भवति ।
धुट्येत्वम् अमीभि । अमुप्से अमून्याम् अमीन्य । अमुप्मात् अमून्या
अमीन्य । अमुप्य अमुयो अमीषाम् । अमुप्मिन् अमुयो अमीषु ॥
श्रेयन्स् शब्दस्य तु भेद ॥ श्रेयान् श्रेयासौ सेयाम् ॥ हे श्रेयान् ।
हे श्रेयासौ हे श्रेयास । श्रेयास श्रेयासो श्रेयाम् । श्रेयसा श्रेयो
न्या श्रेयोभि । इत्यादि । पुमन्स् शब्दस्य तु भेद । पुमान् पुमामो
पुमाम् । हे पुमन् । पुमास पुमामौ ।

पुंसोऽन्शब्दलोपः ॥ ३३५ ॥ पुमान् इत्येतस्य अन्श
ब्दस्य लोपो भवति अधुर् म्वरे व्यञ्जने च परे । पुम । पुमा ।

स्यादिधुटि पदान्तवत् ॥ ३३६ ॥ म्यादिधुटि परे
पदान्तवत्कार्यं भवति । इति न्यायात् । मोऽनुस्वारव्यञ्जने । पुन्या
पुभि । इत्यादि । इति सकारान्ता ॥ हकारान्त पुटिङ्गो मधुलिह् शब्द ।
मधुलिर् मधुलिद् मधुलिहौ मधुलिह । सवोधनेऽपि तद्वन् । मधुलिर्मु ।

एवं पुष्पलिह इत्यादि । गोदुह् शब्दस्य तु भेदः । हचतुर्थान्तस्य धा-
तोरित्यादिना चतुर्थत्वम् ।

दादेर्हस्य गः ॥ ३३७ ॥ दादेर्हकारस्य गकारो भवति विरामे
व्यञ्जनादौ च । गोधुक् गोधुग् गोदुहौ गोदुहः । संबोधनेऽपि तद्वत् ।
गोदुहं गोदुहौ गोदुहः । गोदुहा गोधुग्म्यां गोधुग्भिः इत्यादि ।
मुह्शब्दस्य तु भेदः ।

मुहादीनां वा ॥ ३३८ ॥ मुहादीनां हकारस्य गकारो
भवति वा विरामे व्यञ्जनादौ च । मुक् मुग् मुद् मुइ मुहौ
मुहः । मुहं मुहौ मुहः । मुहा मुग्म्यां मुइम्यां मुग्भिः मुइभिः ।
इत्यादि । एवं द्रुह् द्रुह् क्षिह् प्रभृतयः । प्रष्ठवाह्शब्दस्य तु भेदः ।
प्रष्ठवाद् प्रष्ठवाइ प्रष्ठवाहौ प्रष्ठवाहः । प्रष्ठवाहं प्रष्ठवाहौ ।

वाहेर्वाशब्दस्यौत्वं ॥ ३३९ ॥ वाहेर्वाशब्दस्यौत्वं भवति
अघुट् स्वरे परे । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा प्रष्ठवाइम्यां । प्रष्ठवाइभिः ।
प्रष्ठवाइसु । इत्यादि । अनड्वाह् शब्दस्य तु भेदः । सौ ।

सौ लुः ॥ ३४० ॥ अनड्वाह् इत्येतस्य नुरागमो भवति सौ
परे । अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः ।

सम्बुद्धाबुभयोर्ह्रस्वः ॥ ३४१ ॥ चलुरनडुहोरुभयोः
सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अनड्वान् । अनड्वाहं अनड्वाहौ ।

अनडुहश्च ॥ ३४२ ॥ अनड्वाह् इत्येतस्य वाशब्दस्यौत्वं
भवति अघुट् स्वरे परे व्यञ्जने च परे । अनडुहः । अनडुहा । विराम-
व्यञ्जनेत्यादिना दत्वं । अनडुइम्यां । अनडुइभिः ॥ अनडुत्सु ।
इत्यादि इति हकारान्तः ॥ प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वाः प्रियचत्वा-
रौ प्रियचत्वारः । हे प्रियचत्वः ३ । प्रियचत्वारं प्रियचत्वारौ प्रिय-
चतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्म्यां प्रियचतुभिः । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ताः पुष्टिज्ञाः ।

॥ अथ व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ॥

कवर्गान्ताः स्त्रीलिङ्गा अप्रसिद्धाः । चकारान्तः स्त्रीलिङ्गस्त्वच् शब्दः । त्वक् त्वग् त्वचौ त्वचः । त्वक्षु । इत्यादि । एवं वाच् शब्दप्रभृतयः ॥ छकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ जकारान्तः स्त्रीलिङ्गः स्रज् शब्दः । स्रक् स्रज् स्रजौ स्रजः । स्रक्षु । इत्यादि । झनटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः । तकारान्तः स्त्रीलिङ्गो विद्युच्छब्दः । विद्युत् । विद्युद् । विद्युतौ । विद्युतः । इत्यादि ॥ थकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः शरद् शब्दः । शरत् शरद् शरदौ शरदः । एवं संविद् विपद् परिपद् प्रभृतयः ॥ त्यद्शब्दस्य तु भेदः । त्यदाद्यत्वं । खियामादेत्यादिना आप्रत्ययः । सौ । तस्य चेति सकारः । स्या त्से त्याः । त्यां त्से त्याः । त्यया त्याभ्यां त्याभिः । त्यस्यै त्याभ्यां त्याभ्यः । त्यस्याः त्याभ्यां त्याभ्यः । त्यस्याः त्ययोः त्यासां । तस्यां त्ययोः त्यासु । एवं तद्शब्दः । सा ते ता इत्यादि त्यद् शब्दवद्रूपं । एवं यद् एतद् शब्दौ । धकारान्तः स्त्रीलिङ्गो वीरुध् शब्दः । वीरुत् वीरुद् वीरुधौ वीरुधः । इत्यादि ॥ एवं समिध् प्रभृतयः ॥ इति धकारान्ताः ॥ नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सीमन्शब्दः । सीमा सीमानौ सीमानः । अघुटि । अवमसंयोगेत्यादिना अलोपः । सीम्नः ॥ इत्यादि ॥ एवं पचन् शब्दादीनां पूर्ववत् । इति नकारान्ताः । पकारान्तः स्त्रीलिङ्गोऽपूशब्दः । तस्य बहुवचनमेव ।

अपश्च ॥ ३४३ ॥ अप् इत्येतस्य उपधायाः दीर्घा भवति असन्नुद्धौ घुटि परे । आपः । अपः ।

अपां भे दः ॥ ३४४ ॥ अपां दो भवति विभक्तौ भे परे । अद्भिः । अद्भ्यः । अद्भ्यः । अपां । अप्सु । इति पकारान्तः । फकारवकारान्तावप्रसिद्धौ । भकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ककुभ्शब्दः । ककुप् ककुब् ककुभौ ककुभः । इत्यादि । इति भकारान्तः । मकारान्तः स्त्रीलिङ्गः किम्शब्दः । तस्य कादेशः । आप्रत्ययः का के काः । कां के का । कया

काम्यां काभिः । कस्यै काम्यां काम्यः । कस्याः काम्यां काम्यः । कस्याः
 कयोः कासाम् । कस्यां कयोः कासु । इत्यादि । इदंशब्दस्य तु भेदः ।
 सौ । इयं । अन्यत्र त्यदाद्यत्वं । दादेर्म इति दस्य मत्वं । स्त्रियामादे-
 त्याप्रत्ययः । इमे इमाः । इमां इमे इमाः । टौसोरन इति अनादेशः । अ-
 नया ॥ अद्वचञ्जनेऽनक् इत्यत्वे । आम्यां आभिः । भाविनि भू-
 तवदुपचारः । अस्यै आम्यां आम्यः । अस्याः आम्यां आम्यः ।
 अस्याः अनयोः आसाम् । अस्यां अनयोः आसु । अन्वादेशे पूर्ववत् ।
 एनां एने एनाः । एनया । एनयोः ॥ यकारान्तोऽप्रसिद्धः ।
 इत्यादि । रकारान्तः स्त्रीलिङ्गश्चत्वाद्शब्दः । तस्य बहुवचनमेव । त्रिच-
 तुरोरित्यादिना चतस्रादेशः । तौरं स्वरे इति रत्वं । चतस्रः । चतस्रः ।
 चतस्रभिः । चतस्रम्यः । चतस्रम्यः । न नामिदीर्घमिति दीर्घो न भवति ।
 चतस्रणां । चतस्रषु । इत्यादि । गिश्शब्दस्य तु भेदः । सौ ।

* इरुरोरीरुरौ ॥ ३४५ ॥ धातोरिरुरोरीरुरौ भवतः विरामे
 व्यञ्जनादौ च । गीः गिरौ गिरः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । गिरं गिरौ गिरः ।
 गिरा गीर्म्यां गीर्भिः । गिरे गीर्भ्यां गीर्म्यः । गिरः गीर्म्यां गीर्म्यः । गिरः
 गिरोः गिरां । गिरि गिरोः । वाधिकाराद्विभक्तिव्यञ्जने रेफस्य विसर्गो न
 स्यात् । गीर्षु । एवं पुर धुइ प्रभृतयः । इति रकारान्ताः ॥ लकारान्तोऽप्रसि-
 द्धः । वकारान्तः स्त्रीलिङ्गो दिव्शब्दः । स च सुदिव्शब्दवत् । द्यौः दिवौ
 दिवः । दिवं दिवौ दिवः । दिवा । दिव उद्व्यञ्जने । द्युम्यां द्युभिः । इत्यादि ।
 इति वकारान्तः ॥ शकारान्तः स्त्रीलिङ्गो दृश् शब्दः । दृक् दृग् दृशौ
 दृशः । इत्यादि । इति शकारान्तः ॥ पकारान्तः स्त्रीलिङ्गो विप्रुप्शब्दः ।
 विप्रुट् विप्रुद् विप्रुपौ विप्रुपः । इत्यादि । पकारान्तो दधृप्शब्दस्य तु भे-
 दः । चवर्गदृगादीनां च मत्वं । दधृक् दधृग् । दधृक्षु । इत्यादि । सकारान्तः
 स्त्रीलिङ्गः सुवचस् शब्दः । स च पूर्ववत् । सुवचाः सुवचसौ सुवचसः ।
 इत्यादि । अदस् शब्दस्य तु भेदः । त्यदाद्यत्वं । असौ । अन्यत्र आप्र-
 त्ययः । अदसः पदे म इति मत्वं । उत्त्वमादीनि पूर्ववत् । अमू अमूः । अमूं

अमू अमू । अमुया अमूम्या अमूमि । अमुप्ये अमूम्या अमूम्य ।
अमुप्या अमूम्या अमूम्य । अमुप्या अमुयो अमूपा । अमुप्या
अमुयो अमूपु । इत्यादि । हकारान्त स्त्रीलिङ्ग उपानह् शब्द ।
विरामव्यञ्जनादिषु हस्य ढ । उपानन् उपानद् उपानहो उपानह ।
इत्यादि । अनङ्गाह् शब्दस्य तु भेद ।

वा स्त्रीकारे ॥ ३४६ ॥ अनङ्गाह् इत्येतस्य वाशब्दस्य
उत्त्व वा भवति स्त्रीकारे परे । अनङ्गही अनङ्गाही । नदाद्य च इति
ईप्रत्यय । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ता स्त्रीलिङ्गा ।

अथ व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

क्वर्गान्ता अप्रसिद्धा । चकारान्तो नपुंसकलिङ्ग प्राञ्चशब्द
विरामव्यञ्जनादावुक्तं नपुंसकात्स्यमोर्लोपेऽपि
॥ ३४७ ॥ विरामे व्यञ्जनादो च यदुक्तं नपुंसकलिङ्गात्परयो स्य
मोर्लोपेऽपि तद्भवति । इति गत्व । अनुपङ्गश्चानुञ्चेत्सर्वत्र । प्राक् प्राश्
प्राची प्राश्चि । पुनरप्येव । प्राचा प्राग्म्या प्राग्मि । प्राक्षु । अन्यत्र
पुष्टिङ्गवन् । एव प्रत्यञ्च् सम्यञ्च् उदञ्च् तिर्यञ्च् प्रभृतय । छन
अनङ्गर्गान्ता अप्रसिद्धा । इत्यादि । तकारान्तो नपुंसकलिङ्ग सकृत्
शब्द । सकृत् सकृद् सकृती सकृन्ति । पुनरपि । इत्यादि । ढढन्त्
शब्दस्य तु भेद । ढढत् ढढद् ढढती ।

वा नपुंसके ॥ ३४८ ॥ अम्यस्तात्परोऽन्तिरनकारको वा
भवति नपुंसकलिङ्गे घुटि परे । ढढति ढढन्ति । पुनरपि । ढढत् ढढद्
ढढती ढढति ढढन्ति । ढढता ढढञ्चा ढढञ्चि । इत्यादि । थकारान्तो
ऽप्रसिद्ध । थकारान्तो नपुंसकलिङ्गस्तद् शब्द । नपुंसकात्स्यमोर्लोपो
न च तदुक्तमिति वचनात् । त्यदाद्यत्वं न भवति । तत् तद् ते तानि ।
पुनरप्येव । अन्यत्र पुष्टिङ्गवन् । एव यद् शब्द । थकारान्तोऽप्रसिद्ध ।

इत्यादि । नकारान्तो नपुसकलिङ्ग सामन् शब्द । साम साक्षी सामनी सामानि । पृथक्करणान्नपुमन्म्य वा । हे साम हे सामन् हे साक्षी हे सामनी हे सामानि । पुनरप्येव । इत्यादि । एव मर्मन् लोमन् व्योमन् भूमन् प्रभृतय । चर्मन् शब्दम्य तु भेद । चर्म चर्मणी चर्माणि । अन्यत्र पुलिङ्गवत् । एव वर्मन् कर्मन् शर्मन् प्रभृतय । इत्यादि । अहन् शब्दस्य तु भेद । सो ।

अहः सः ॥ ३४९ ॥ अहन्नित्येतस्य नकारस्य सो भवति विरामे व्यञ्जनाद्यै च । अह । ईटचोर्वा । अह्नी अहनी अहानि । हे अह ३ । पुनरपि । अह्ना अहोम्या अहोभि । अह सु । इत्यादि । पफ्ब भान्ता अप्रसिद्धा । मकारान्तो नपुसकलिङ्ग किम्शब्द । कि के कानि । अन्यत्र । पुलिङ्गवत् ॥ इट् शब्दम्य तु भेद । इटमियमय पुसि ।

इदं नपुंसकेऽपि च ॥ ३५० ॥ नपुसकलिङ्गे स्यमि च परे इटम् शब्दम्य इटमादेशो भवति । इट इमे इमानि । इट इमे इमानि । पुनरप्येव । इत्यादि ॥ यकारान्तोऽप्रसिद्ध । रकारान्तो नपुसकलिङ्गो वार शब्द । वा वारी वारि । पुनरप्येव । इत्यादि ॥ चत्वारः शब्दम्य तु भेद । जदशसो शि । चत्वारि । चत्वारि । इत्यादि ॥ ल्वशकारान्ता अप्रसिद्धा । पकारान्तम्य पप्शब्दम्य पूर्ववत् । स कारान्तो नपुसकलिङ्गो यशस् शब्द । यश यशसी । सान्तमहतोरित्यादिना दीर्घ । यशासि । पुनरपि । यशसा यशोम्या यशोभि । एव वचस् ओजस् पयस् तपस् वयस् प्रभृतय । इत्यादि ॥ सर्पिस् शब्दम्य तु भेद । सर्पि सर्पिणी सर्पीणि । पुनरप्येव । सर्पिषा ।

इसुस्रदोषां घोषवति रः ॥ ३५१ ॥ इसुस् टोष् इत्येतेषा मन्तो रो भवति घोषवति परे । सर्पिम्यां सर्पिभि । सर्पि पु सर्पिषु । एव धनुस् दोस् प्रभृतय । इत्यादि । अट्शब्दस्य तु भेद ।

अदः अम् अमूनि । पुनरप्येवं अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् ॥ हकारान्तोऽप्र-
सिद्धः । इत्यादि ॥

इति व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्तेष्वलिङ्गेषु युष्मदस्मदौ उच्येते ।

युष्मद्सि अस्मद्सि इतिस्थिते ।

त्वन्मदोरेकत्वे ॥ ३५२ ॥ एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदो-
म्याने त्वन्मदौ भवतः ।

त्वमहं सौ सविभक्तयोः ॥ ३५३ ॥ युष्मदस्मदोः सवि-
भक्तयोस्त्वमहमित्येतौ भवतः सौ परे । त्वं । अहं ।

युवावौ द्विवाचिषु ॥ ३५४ ॥ युष्मदस्मदोः युवावौ द्वि-
वाचिषु भवतः । अन्तलोपे सति ।

अमौ चाम् ॥ ३५५ ॥ युष्मदादिभ्यः परः अम् औ च आम्
भवति । सवर्णदीर्घः । युवां । आवां ।

यूयं वयं जसि ॥ ३५६ ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्तयोर्यूयं व-
यमित्येतौ भवतः जसि परे । यूयं । वयं । त्वन्मदोरेकत्वे इति त्वत्
अम् । मत् अम् इति स्थिते ।

एपां विभक्तावन्तलोपः ॥ ३५७ ॥ एपां युष्मदादीनां
अन्तस्य लोपो भवति विभक्तौ परतः । सवर्णे दीर्घः । त्वां । मां ।
युवां आवां ।

आन् शसः ॥ ३५८ ॥ युष्मदादिभ्यः परस्य शसः आन्
भवति । युष्मान् । अस्मान् ।

एत्वमस्थानिनि ॥ ३५९ ॥ युष्मदादीनामन्तस्य एत्वं भव-
त्यस्थानिनि अनादेशिनि प्रत्यये परे । त्वया । मया ।

आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ ३६० ॥ युष्मदादीनामन्तस्य आत्वं

भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ आदेशवर्जिते प्रत्यये परे । युवाम्यां । आवाम्यां । युष्माभिः । अस्माभिः ।

तुभ्यं मह्यं ङयि ॥ ३६१ ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्तयोः तुभ्यं मह्यमित्येतौ भवतो ङयि परे । तुभ्यं मह्यं । युवाम्यां । आवाम्यां ।

भ्यस्तभ्यम् ॥ ३६२ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्यः परो भ्यस् अभ्यं भवति । युष्मभ्यं । अस्मभ्यं ।

श्लोकः ।

आदिलोपोऽन्त्यलोपश्च मध्यलोपस्तथैव च ॥

विभक्तिपदवर्णानां दृश्यते शार्ववर्मिके ॥ १ ॥

अत् पञ्चम्यद्वित्वे ॥ ३६३ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्यः परा अद्वित्वे वर्तमाना पञ्चम्यद् भवति । त्वन् । मत् । युवाम्यां । आवाम्यां । युष्मन् । अस्मत् ।

तव मम ङसि ॥ ३६४ ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्तयोस्तव मम इत्येतौ भवतो ङसि परे । तव मम । युवयोः । आवयोः ।

सामाकम् ॥ ३६५ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्यः परः सागमयुक्त आम् आकम् भवति । युष्माकं । अस्माकं । त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु । एवं नीतकः । त्वं युवां यूयं । त्वां युवां युष्मान् । त्वया युवाम्यां युष्माभिः । तुभ्यं युवाम्यां युष्मभ्यं । त्वत् युवाम्यां युष्मन् । तव युवयोः युष्माकं । त्वयि युवयोः युष्मासु ॥ अहं आवां वयं । मां आवां अस्मान् । मया आवाम्यां अस्माभिः । मह्यं आवाम्यां अस्मभ्यं । मत् आवाम्यां अस्मन् । मम आवयोः अस्माकं । मयि आवयोः अस्मासु ॥ ग्रामो युष्माकं । ग्रामोऽस्माकं । स ग्रामो युष्मभ्यं दीयते । ग्रामोऽस्मभ्यं दीयते । ग्रामो युष्मान् रक्षति । ग्रामोऽस्मान् रक्षति । इति स्थिते ।

युष्मदस्मदोः पदं पदात्पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु वसूनसौ ॥ ३६६ ॥ पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं पष्ठीचतुर्थीद्वि-

तीयासु बहुत्वे निष्पन्नं वसूनसावापद्यते यथासंख्यं । ग्रामो वः स्वं ।
ग्रामो नः स्वं । ग्रामो वो दीयते । ग्रामो नो दीयते । ग्रामो वो रक्षति ।
ग्रामो नो रक्षति । इति सिद्धं ॥ ग्रामः युवयोः स्वं । ग्राम आवयोः स्वं । ग्रामो
युवाभ्यां दीयते । ग्राम आवाभ्यां दीयते । ग्रामो युवां रक्षति । ग्राम
आवां रक्षति । इति स्थिते ।

वाञ्चौ द्वित्वे ॥ ३६७ ॥ पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं पष्ठी-
चतुर्थीद्वितीयासु द्वित्वे निष्पन्नं वाञ्चौ आपद्यते । यथासंख्यं । ग्रामो
वां स्वं । ग्रामो नौ स्वं । ग्रामो वां दीयते । ग्रामो नौ दीयते । ग्रामो वां
रक्षति । ग्रामो नौ रक्षति ॥ ग्रामस्तव स्वं । ग्रामो मम स्वं । ग्रामस्तुभ्यं
दीयते । ग्रामो मह्यं दीयते । ग्रामस्त्वां रक्षति । ग्रामो मां रक्षति ।
इति स्थिते ।

त्वन्मदोरेकत्वे तेमे त्वामा तु द्वितीयायां ॥ ३६८ ॥
युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वन्मदीभूतयोः पदं पदात्परं पष्ठीचतुर्थीद्विती-
यासु एकत्वे निष्पन्नं ते मे आपद्यते त्वा मा तु द्वितीयायां । ग्रामस्ते
स्वं । ग्रामो मे स्वं । ग्रामस्ते दीयते । ग्रामो मे दीयते । ग्रामस्त्वा रक्ष-
ति । ग्रामो मा रक्षति । इति सिद्धं ।

न पादादौ ॥ ३६९ ॥ पादस्यादौ वर्तमानानां युष्मदादी-
नां पदमेतानादेशान्न प्राप्नोति ।

श्लोकः ।

वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥ १ ॥

भगवानीश्वरो भूयाद्युष्माकं वरदः प्रभुः ।

सद्यो निराकृता दूरमस्माकं येन विद्विषः ॥ २ ॥

पादादाविति. ऋि । पान्तु वः पार्वतीनाथमौलिकचन्द्रमरीचरः ।

आमन्त्रणात् ॥ ३७० ॥ आमन्त्रणात्परं युष्मदादीनां पदमे-
तानादेशान्न प्राप्नोति । हे पुत्र तव स्वमिदं । हे पुत्र मम स्वमिदं ।

हे पुत्र तुभ्यं स्वमिदं दीयते । हे पुत्र मह्यं स्वमिदं दीयते । हे पुत्र त्वां रक्षति । हे पुत्र मां रक्षति ।

चादियोगे च ॥ ३७१ ॥ चादीनां योगे युष्मदादीनां पद-
मेतानादेशान्न प्राप्नोति । पुत्रो युष्माकं च । पुत्रोऽस्माकं च । पुत्रो युष्म-
भ्यं च दीयते । पुत्रोऽस्मभ्यं च दीयते । पुत्रो युष्मांश्च रक्षति । पुत्रोऽ-
स्मांश्च रक्षति । चादयः कति । पञ्च । ते के । च वा ह अह एव
इति चादयः ।

दृश्यार्थेश्वानालोचने ॥ ३७२ ॥ अचक्षुरालोचने वर्त-
मानैर्दृश्यार्थैर्धातुभियोगे युष्मदस्मत्त्वन्मदादीनां वसूनसादयो न भवन्ति ।
अनालोचनमिति किम् । आलोचनं चक्षुर्ज्ञानालोचनं मनसा ज्ञानं । ग्रा-
मस्त्वां समीक्षते । ग्रामो मां समीक्षते । ग्रामो युष्मभ्यं दीयमानः समीक्षते ।
ग्रामोऽस्मभ्यं दीयमानः समीक्षते । ग्रामस्त्वां मनसा विलोकयति वाञ्छ-
तीत्यर्थः । मनसेति किं । ग्रामो वः पश्यति । ग्रामो नः पश्यति चक्षुषेत्यर्थः ।

इत्यलिङ्गाः ।

अथाव्ययान्युच्यन्ते ॥

अव्ययमसंख्यं । तानि कानि । स्वद् प्रातद् पुनद् अन्तद् बहिर्, च,
वा, ह, अह, एव, प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव्, निर, दुर, वि,
आङ्, नि, अति, अपि, अधि, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप,
इत्यादि, प्रादयो विशतिः । विना, नाना, अन्तद्, नो, अथ, अथो,
अहो, पृथक्, यावत्, तावत्, मनाक्, वपद्, ईपत्, हि, यदि, स्वल्, ननु,
तिर्यक्, मिथ्या, किल, हन्त, वै, तु ।

अव्ययाच्च ॥ ३७३ ॥ अव्ययाच्च परासां विभक्तीनां लुभ्वति ।

श्लोकः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

इत्यव्ययानि ।

अथ प्रत्यया उच्यन्ते ।

अव्ययसर्वनाम्नः खरादन्यात्पूर्वोऽक्षः ॥ ३७४ ॥ अव्ययानां सर्वनाम्ना चान्यात्स्वरात्पूर्वोऽक्षप्रत्ययो वा भवति कप्रत्ययश्च बहुलः । बहुलमिति किं ।

श्लोकः ।

कचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः
कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य
चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥ १ ॥

उच्ये । उचै । नीचकै । नीचै । सर्व सर्वक । विश्व विश्वक । युष्मकाभि । अस्मकाभि । एभि । इमकै । अभीभि । अमुकै । भवन्त भवन्तक ।

विभक्तेश्च पूर्व इष्यते ॥ ३७५ ॥ विपक्तेश्च पूर्वोऽक्षप्रत्ययो वा इष्यते । त्वया त्वयका । मया मयका ।

आख्यातस्य चान्यस्वरात् ॥ ३७६ ॥ आख्यातस्य चान्यस्वरात्पूर्वोऽक्षप्रत्ययो वा भवति । पचति पचत्किकि । भवन्ति भवन्तकि । गच्छन्ति गच्छन्तकि । इत्यादि । कप्रत्ययश्च । यावक । यामर । मणिक । वत्सव । पुत्रक । अश्वक । वृक्षक । देवदत्तर । इत्यादि ।

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारम् ३७७ के प्रत्यये स्त्रीकृताकारे परे पूर्वोऽकार इकारमापद्यते । साविका । विश्विका । उष्ट्रिका । पूर्विका । पाचिका । मृषिका । कारिका । पाठिका । इत्यादि ।

नदाद्यञ् वाहव्यंसन्तृसखिनान्तेभ्य ई ॥ ३७८ ॥
स्त्रियां वर्तमानेभ्यो नदादि अञ् वाह उ इ अंस् अन्त् ऋ सखि ना-
न्तेभ्य ई प्रत्ययो भवति ।

ईकारे स्त्रीकृतेऽलोप्यः ॥ ३७९ ॥ स्त्रियां वर्तमाने ई प्रत्यये
परे पूर्वोऽकारो लोप्यो भवति । नदी मही भपी छवी कुमारी किन्नरी
किशोरी प्रभृतयः । अञ् । प्राची प्रतीची समीची उदीची तिरश्ची-
त्यादि । वाह । अनडुही वास्त्रीकारे अनड्वाही प्रधौही इत्यादि । उ ।
तर्नी । उर्वी । गृथ्वी । पट्टी । इ । दासी । देवदत्ती । धूली । अंस् ।
श्रेयन्त् । श्रेयसी विदुपी प्रेयसी । अन्त् ।

तुदभादिभ्य ईकारे ॥ ३८० ॥ तुदादिभ्यो भादिभ्यश्च
परो अन्तिरनकारको वा भवति ईप्रत्यये परे । तुदती तुदन्ती स्त्री । भाती
भान्ती स्त्री ।

स्यात् ॥ ३८१ ॥ स्यात्परोऽन्तिरनकारको वा भवति ई प्रत्य-
ये परे । भविष्यती । भविष्यन्ती ।

न यनङ्यां ॥ ३८२ ॥ यन् अन् विकरणाम्यां परोऽन्तिरन-
कारको न भवति ईकारे परे । दीव्यन्ती सीव्यन्ती पचन्ती गच्छन्ती स्त्री
इत्यादि । न यनङ्यामिति किं । मुन्वती तन्वती क्रीणती सती आयुष्मती
घनवती इत्यादि । ऋ । कर्त्री हर्त्री भर्त्री क्रोष्टी इत्यादि । सखि ।
सखी । नान्तात् । दण्डिनी गोमिनी तपस्विनी यशस्विनी प्रभृतयः ।

स्त्रीकारे नित्यमवमसंयोगादनोऽलोपोऽलुसवच्च
पूर्वविधौ ॥ ३८३ ॥ अवमसंयोगादनोऽलोपो नित्यं भवति स्त्रीकारे
परे । राज्ञी गोमिनी तपस्विनी यशस्विनी प्रभृतयः ।

वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान् ॥ ३८४ ॥ एभ्यः परो आन्

१ स्त्रीकारे नित्यं ॥ ३८३ ॥ अवमसंयोगादनोऽलोपो नित्यं भवति स्त्रीकारे
परे सवालसवद्भवति पूर्वस्त्ववर्णस्य विधां कर्तव्ये । राज्ञी । इति समीचीनं दृश्यते ।

प्रत्ययो भवति । तेभ्यश्च ई प्रत्यय । वरुणानी शर्वाणी मृडानी इन्द्राणी इत्यादि ।

नान्तसंख्यास्वस्त्रादिभ्यो न ॥ ३८७ ॥ नान्तेभ्य सरयादिभ्य स्वस्त्रादिभ्यश्च ईप्रत्ययो न भवति । पञ्चदश । तिल । चतस्र । आदिशब्दात् सीमा दामा । बहवो राजानो यस्या पुर्या सा बहुराजा । स्वसा माता दुहितेत्यादि ।

इति प्रत्ययान्ता ॥

अथ कारकं किञ्चिदुच्यते ।

कि कारक ? करोति क्रिया निर्वर्तयतीति कारक । कस्मिन्नर्थे प्रथमा विभक्ति । कर्तरि प्रथमा । क कर्ता ।

यः करोति स कर्ता ॥ ३८६ ॥ य क्रिया करोति स कर्तृसज्ञो भवति । देवदत्त करोति । मुनिरधीते । यज्ञदत्तौ लुनीत । यती पठत । विष्णुमित्रा गच्छन्ति । साधवोऽनुतिष्ठन्ति । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे द्वितीया ? कर्मणि द्वितीया । कि कर्म ?

यत्क्रियते तत्कर्म ॥ ३८७ ॥ कर्त्रा यत्क्रियते तत्कारक कर्मसज्ञ भवति । कुम्भ करोति । काष्ठ छिनत्ति । मार्गं रणाद्धि । स्तनैः पिबति । गुरून् वन्दते । इत्यादि ।

द्वितीयैनेन ॥ ३८८ ॥ एन प्रत्ययान्तेन योगे लिङ्गाद्वितीया भवति ।

अदूरे एनोऽपञ्चम्या दिग्वाचिनः ॥ ३८९ ॥ अदूराथे दिग्वाचिन पर एनप्रत्ययो भवति अपञ्चम्या । अपञ्चम्या इति कौऽर्थ । पष्ठद्वये द्वितीया भवतीत्यर्थ । इवर्णावर्णयोर्लोप स्वरे प्रत्यये ये च इत्यवर्णलोप । अदूरवर्तिन्या पूर्वस्या दिशीत्यर्थ ॥ पूवेण ग्राम । उत्तरेण गिरि । दक्षिणेन नदी । पश्चिमेन वेदारमित्यादि । चकारान्निवशासमथाहाविभन्तरान्तरेस्युक्तात् लिङ्गाद् द्वितीया भवति । निक्वा ग्राम । समया वनम् । हा देवदत्तम् । धिञ् यज्ञदत्त । अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीय च वेदि । अन्तरेण पुरपावार न किञ्चिदुच्यते ।

सर्वोभयाभिपरिभिस्तसन्तैः ॥ ३९० ॥ तसन्तै सर्वादि-
भिर्योगे लिङ्गादिनीया भवति । सर्वतो ग्राम वनानि । उभयतो ग्राम क्र-
मुकवनानि । अभितोग्राम पत्रवनानि । परितोग्राम रभावनानि ।

कर्मप्रवचनीयैश्च ॥ ३९१ ॥ कर्मप्रवचनीयेयोगे लिङ्गाद्
द्वितीया भवति । के कर्मप्रवचनीया ।

श्लोकः ।

लक्षणवीप्सेत्थंभूतेऽभिर्भागे च परिप्रती ।

अनुरेषु सहाय्ये च हीने चोपश्च कथ्यते ॥ १ ॥

लक्षणार्थे वीप्सार्थे इत्यभूतार्थे अभिशब्द कर्मप्रवचनी-
यो भवति । भागे च परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवत ॥ चशब्दा-
त् । लक्षणार्थे वीप्साथे इत्यभूतार्थे परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवत ।
अनुशब्द एषु पूर्वोक्तेषु अथेषु कर्मप्रवचनीयो भवति । सहाय्ये च ।
चशब्द समुच्चयार्थे । हीनार्थे उपशब्द कर्मप्रवचनीयो भवति ॥ च
शब्दात् हीनार्थे अनुशब्द कर्मप्रवचनीयो भवति । लक्षणार्थे वृक्षम-
भि विद्योतते विद्युत् । वीप्साथे वृक्ष वृक्षमभितिष्ठति विद्युत् । इत्य
भूतार्थे साधुदेवदत्तो मातरमभि । वृक्ष परि विद्योतते विद्युत् । वृक्ष
प्रति तिष्ठति । वृक्ष वृक्ष प्रति तिष्ठति । साधु देवदत्तो मातर परि ।
साधु देवदत्तो मातर प्रति । यदत्र मा परि स्यात् । तदत्र मा प्रति
स्यात् । वृक्षमनु विद्योतने विद्युत् । वृक्ष वृक्षमनुतिष्ठति । साधु देवदत्तो
मातरमनु । यदत्र मामनु स्यात् । पर्वतमनु वसते सेना । अन्वर्जुन
योद्धार । उपार्जुन योद्धार । अर्जुनादन्धे योद्धारो निकृष्टा इत्यर्थे ।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्या चेष्टायामनध्वनि
॥ ३९२ ॥ चेष्टाक्रियाणां गत्यर्थानां धातूनां प्रयोगेऽध्वनि वार्जिते
कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्या भवत । ग्राम गच्छति । ग्रामाय गच्छति ।

१ कर्मणि प्राक्च त कर्मकारकमभिधीयमाना इत्यर्थे ।

नगरं व्रजति । नगराय व्रजति । इत्यादि । चेष्टायामिति किं । मनसा मेहं गच्छति । मनसा स्वर्गं गच्छति । अनध्वनीति किं । अध्वानं गच्छति । गत्यर्थानामिति किं । पन्थानं पृच्छति ।

मन्यकर्मणि चानादरेऽप्राणिनि ॥ ३९३ ॥ प्राणि-
गणवर्जिते मन्यतेः कर्मणि द्वितीयाचतुर्थी भवतः अनादरे गम्य-
माने । न त्वा तृणं मन्ये । न त्वां तृणाय मन्ये । न त्वां वुपं मन्ये । न
त्वां वुपाय मन्ये । इत्यादि । अनादरे इति किं । अश्मानं दृपदं मन्ये ।
पाषाणं रत्नं मन्ये । अप्राणिनीति किं । न त्वा नावं मन्ये । न त्वामन्नं
मन्ये । न त्वां काकं मन्ये । न त्वां शुकं मन्ये । न त्वां शृगालं मन्ये ।
नौ अन्न काक शुक शृगाल एते प्राणिनो वैयाकरणजनानां । इह
स्यादेव न त्वां श्वानं मन्ये । न त्वां शुने मन्ये ॥ कस्मिन्नर्थे तृतीया ।
करणे तृतीया । किं करणं ?

येन क्रियते तत्करणम् ॥ ३९४ ॥ येन क्रियते तत्कारकं
करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । कराम्भ्यां हन्ति । वार्षाविध्यति ।

दिवः कर्म च ॥ ३९५ ॥ दिवघातोः प्रयोगे करणे द्वितीया
भवति । अक्षान् दीव्यति । अक्षैर्दीव्यतीत्यर्थः ।

तृतीया सहयोगे ॥ ३९६ ॥ सहायेन योगे लिङ्गात्तृतीया
भवति । पुत्रेण सह आगतः । त्यागसत्ताभ्यां सार्धं विराजते । सौर्य-
गुणैः साकमेधते यशः । इत्यादि

हेत्वर्थे ॥ ३९७ ॥ हेत्वर्थे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति ।
अन्नेन सेवते । धनेन कुलं । विद्यया यशः ।

कुत्सितेऽङ्गे ॥ ३९८ ॥ कुत्सितेऽङ्गे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया
भवति । अक्षणा काणः । पादेन खड्गः । अक्षि काणमस्येति प्रधानत्वा-
त्प्रथमैव ।

विशेषणे ॥ ३९९ ॥ विशेषणे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति ।

श्लोकः ।

शिखया बहुमद्राधीत् श्वेतच्छत्रेण भूपतिम् ।

केशवं शंखचक्राभ्यां त्रिभिर्नेत्रैः पिनाकिनम् ॥

कर्त्तरि च ॥ ४०० ॥ कर्त्तरि च कारके वर्तमानाल्लिङ्गा-

चृतीया भवति । देवदत्तेन कृतं । यज्ञदत्तेन भुक्तं । छात्रेण हन्यते । सुरा-
भ्यां युध्यते । सुजनैः क्रियते ।

तुल्यार्थे षष्ठी च ॥ ४०१ ॥ तुल्यार्थे योगे लिङ्गात् षष्ठी

तृतीया च भवति । देवदत्तस्य तुल्यः । देवदत्तेन तुल्यः । देवदत्तस्य
समानः । देवदत्तेन समानः । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे चतुर्थी ? सम्प्रदा-
नकारके चतुर्थी । किं सम्प्रदानं ?

यस्मै दित्सा रोचते धारयते वा नत्सम्प्रदानम्

॥ ४०२ ॥ यस्मै दातुमिच्छा यस्मै रोचते यस्मै धारयते वा तत्कारकं
सम्प्रदानसंज्ञं भवति । ब्राह्मणाय गां ददाति । देवदत्ताय रोचते मो-
दकः । यज्ञदत्ताय धारयते शनं । विष्णुमित्रः यतिभ्यो दानं ददाति ।
देवाय रोचते हविः । मोक्षाय ज्ञानं धारयते । पुण्यार्थे चतुर्थी भवति
नान्यत्र । राज्ञो दण्डं ददाति न तत्र पुण्यं । पुनरागमने षष्ठी । रज-
कस्य वस्त्रं ददाति ।

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबपट्टयोगे चतुर्थी ॥ ४०३ ॥

नम आदिभियोगे लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । नमो देवाय । स्वस्ति जगने ।
स्वाहा हुताशनाय । न्वधा पितृभ्यः । अलं मह्नाय प्रतिमहः । श-
क्तो मह्नाय प्रतिमहः । वपडिन्द्राय । स्वाहा स्वधा वपट्ट दाने ॥

तादर्थ्ये ॥ ४०४ ॥ तदर्थभावे द्योत्ये लिङ्गाच्चतुर्थी भवति ।

मोक्षाय तत्त्वज्ञानं भुक्तिप्रदानाम्नां धनं । गुणेभ्यः सत्संगतिः ।

श्लोकः ।

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ।

धर्म मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ ? ॥

तुमर्थाच्च भाववाचिनः ॥ ४०५ ॥ तुमःसमानार्थाद्भा-
ववाचिप्रत्ययान्ताल्लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति ।
पाकाय व्रजति । पक्तये व्रजति । पचनाय व्रजति । पक्तुं व्रजति इत्य-
र्थः ॥ कस्मिन्नर्थे पञ्चमी ? अपादाने पञ्चमी । किमपादानं ?

यतोऽपैति भयमादत्ते तदपादानम् ॥ ४०६ ॥ यस्मा-
दपैति यस्माद्भयं भवति यस्मादादत्ते वा तत्कारकमपादानसंज्ञं भ-
वति । वृक्षात्पर्णं पतति । व्याघ्राद्धिमेति । उपाध्यायादादत्ते विद्यां ।
इत्यादि ।

ईप्सितं च रक्षार्थानाम् ॥ ४०७ ॥ रक्षार्थानां घातूनां
प्रयोगे ईप्सितमनीप्सितं च तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । यवे-
भ्यो गां रक्षति । गौः यवात् रक्षति । गां निवारयतीत्यर्थः । पापा-
त्पातु भगवान् । रोगकोपाम्यां निवारयति मनः । अहिभ्य आत्मानं
रक्षति ।

पर्यपाद्योगे पञ्चमी ॥ ४०८ ॥ परि अप आद् योगे, लि-
ङ्गात्पञ्चमी भवति । इहापपरी वर्जने । आद् मर्यादाभिविध्योः ।
परिपायलिपुत्राद्दृष्टो देवः । अपत्रिगतेभ्यो वृष्टो देवः । आपाट-
लिपुत्राद्दृष्टो देवः ।

दिगितरार्तान्यैश्च ॥ ४०९ ॥ दिग् इतर ऋते अन्य ए-
भियोगे वर्तमानाल्लिङ्गात्पञ्चमी भवति । पूर्वोग्रामत् । उत्तरोग्रामात् ।
इतरोदेवदत्तात् । ऋते धर्मात् कुतः सुखं । अन्योदेवदत्तात् ।

पृथक्नानाविनाभिस्तृतीया वा ॥ ४१० ॥ पृथक्
नाना विना एभियोगे लिङ्गात्तृतीयापञ्चम्यौ भवतः । पृथक् देवदत्तेन ।
पृथग्देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । विना देव-
दत्तेन विना देवदत्तात् ।

हेतौ च ॥ ४११ ॥ हेतौ च वर्तमानाल्लिङ्गात्पञ्चमी भवति ।
कस्माद्देतोः ममागतः । अग्निमाभयं धूमत्वात् । अनित्योऽयं कृतक-

त्वात् । कस्मिन्नर्थे षष्ठी ? स्वाम्यादौ षष्ठी । के स्वाम्यादयः ? स्वामी
सम्बन्धः समीपः समूहः विकारः अवयवः स्व इति स्वाम्यादयः ।
देवदत्तस्य स्वामी । देवदत्तस्य वस्त्रं । पर्वतस्य समीपं । हंसानां समू-
हः । क्षीरस्य विकारः । देवदत्तस्य बाहू । यज्ञदत्तस्य शिरः । वि-
ष्णुमित्रस्य स्वं ।

**स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः ष-
ष्ठी च ॥ ४१२ ॥** स्वाम्यादिभियोगे लिङ्गात्षष्ठी सप्तमी च भवति ।
गवां स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वरः । गोष्वामीश्वरः । गवामधिपतिः ।
गोष्वधिपतिः । गवां दायादः । गोषु दायादः । गवां साक्षी । गोषु
साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः ।

निर्धारणे च ॥ ४१३ ॥ निर्धारणे चार्थे लिङ्गात्षष्ठी सप्त-
मी च भवति । जातिगुणक्रियाभिः समुदायस्य एकदेशपृथक्करणं
निर्धारणं । पुरुषाणां क्षत्रियः शूरतमः । पुरुषेषु क्षत्रियः शूरतमः ।
गवां कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा । गोषु कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा । गच्छ-
तां धावन्तः शीघ्राः । गच्छत्सु धावन्तः शीघ्राः । इत्यादि ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ ४१४ ॥ हेतोः प्रयोगे लिङ्गात्षष्ठी भव-
ति । अध्ययनस्य हेतोर्वसति । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

स्मृत्यर्थकर्मणि ॥ ४१५ ॥ स्मरणार्थानां धातूनां प्रयोगे
वर्तमानाल्लिङ्गात् कर्मणि षष्ठी भवति । उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विक-
ल्पो लभ्यते । मातुः स्मरति । मातरं स्मरति । पितुरध्येति । पितरमध्ये-
ति । इत्यादि ।

करोतेः प्रतियत्ने ॥ ४१६ ॥ करोतेः प्रतियत्ने गम्यमाने
लिङ्गात्कर्मणि षष्ठी भवति । सतो विशेषाधानं प्रतियत्नः । एषोदकस्यो-
पस्कुरुते । एषोदकमुपस्कुरुते । इत्यादि ॥

हिंसार्थानामज्वरी ॥ ४१७ ॥ हिंसार्थानां ज्वरवर्जिनानां
धातूनां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरं प्रहन्ति । चौर-

स्योत्क्रायति । चौरमुत्क्रायति । चोरस्य पिनष्टि । चौरं पिनष्टि । रुजो भङ्गे । चौरस्य रुजति । चौरं रुजति । इत्यादि । अञ्चरीति कि । चौरं ज्वरयति कर्कटी । चौरस्य सन्तापयतीत्यर्थः ।

कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम् ॥ ४१८ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयो-
नित्यं पृष्ठी भवति कृतप्रत्यययोगे । भवत आसिका । भवतः शायिका ।
भुवनस्य स्रष्टा । पर्वतानां भेत्ता । तत्वानां ज्ञाता । इत्यादि ।

न निष्ठादिषु ॥ ४१९ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयोः पृष्ठी न भ-
वति निष्ठादिषु परतः । के निष्ठादयः । ककवत् । शन्तृङ् । आन-
श् । वृंस् कान कि कंस् उदन्त् उकङ् क्त्वा तुम् भविष्यदर्धे वुष्
आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिन् अव्यय तृष् इत्येवमादयः । देवदत्तेन भुक्त-
मोदनं । त्वया कृतः कटः । देवदत्त ओदनं भुक्त्वान्) देवदत्त
कृतवान् कटं । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे सप्तमी ? अधिकरणे सप्तमी । कि-
मधिकरणं ?

य आधारस्तदधिकरणम् ॥ ४२० ॥ य आधारस्त-
त्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । स आधारस्त्रिविधः । औपश्लेषिको वै-
पयिकोऽभिव्यापकश्चेति । कटे आस्ते काकः । औपश्लेषिकोऽयं ।
करयोः कङ्कणं । दिवि देवाः । वैपयिकोऽयम् । तिल्लेषु तैलं । अभि-
व्यापकोऽयं ।

कालभावयोः सप्तमी ॥ ४२१ ॥ कालभावयोर्वर्तमाना-
द्धिज्ञात्सप्तमी भवति । काले शरदि पुष्यन्ति सप्तच्छदाः । भावे गोषु
दुह्यमानासु गतः ।

अधिष्ठाद्स्थासां कर्म ॥ ४२२ ॥ अधिपूर्वाणां शीङ्स्था
आसु इत्येतेषां प्रयोगे अधिकरणे द्वितीया भवति । ग्राममधिशेने ।
ग्राममधितिष्ठति । ग्राममध्यास्ते । ग्रामे आन्त इत्यर्थः ।

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४२३ ॥ उप अनु अधि आङ्

पूर्वम्यः वसु निवास इत्येतस्य धातोः प्रयोगे अधिकरणे द्वितीया भवति । ग्राममुपनसति । ग्राममनुवसति । ग्राममधिवसति । ग्राममावसति । ग्रामे वसनीत्यर्थः ।

सति च ॥ ४२४ ॥ सत्यये वर्तमानाद्धिद्वात्मसमी भवति । दाने सति भोगः । ज्ञाने सति मोक्षः । इत्यादि ।

निमित्तात्कर्मणि ॥ ४२५ ॥ निमित्तभूताद्धिद्वात्मसमी भवति कर्मणि परे ।

श्लोकाः ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्दन्ति कुञ्जरम् ।
 केशेषु चमरीं हन्ति सीमिं पुष्कलको हतः ॥ १ ॥
 मुक्ता चित्तत्वमथ्येति स्वमुक्तयोर्जिनमर्चति ।
 गुणेषु गुरुमाप्नोति गोपः पयसि दोग्धि गाम् ॥ २ ॥
 संप्रदानमपादानं करणाधिकरणे तथा ।
 स्वाम्यादिकर्म कर्ता च सेयं पट्ट कारिकी मता ॥ ३ ॥
 इति काररूपकरणं समाप्तम् ।

अथ समास उच्यते ।

पान्तु नो नेमिनायस्य पादपद्मारुणांशयः ।
 यस्य पादा समानम्य नीतीभूता जगज्जनाः ॥ १ ॥
 ममामः रुः ।

नाम्नां समामो युक्तार्थः ॥ ४२६ ॥ नाम्नां युक्तार्थः समामो भवति ।

श्लोकत्रयमाह ।

वस्तुवार्थानि नामानि मिलित्वायुक्तमुच्यते ।
 समामान्यं तदेतन्स्यात्तदितोत्पत्तिरेव च ॥ १ ॥

चकारबहुलो द्वन्द्वः सचासौ कर्मधारयः ।

यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स द्वन्द्व इतरेतरः ॥ २ ॥

पदयोस्तु पदानां वा विभक्तिर्यत्र लुप्यते ।

स समासस्तु विज्ञेयः कविभिः परिकीर्तितः ॥ ३ ॥

स चतुर्विधः । तत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वान्वययीभावभेदात् । पुनरुत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । पूर्वान्वयपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । इति चतुर्विधः । स च यथाक्रमं प्रदर्श्यते । सुखं प्राप्तः । गुणान् आश्रित इति स्थिते ॥

श्लोकः ।

विभक्तयो द्वितीयाद्या नाम्ना परपदेन तु ।

समस्यन्ते समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥ १ ॥

द्वितीयादि विभक्त्यन्तं पूर्वपदं नाम्ना परपदेन सह यत्र समस्यते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञको भवति ।

तत्स्था लोप्या विभक्तयः ॥ ४२७ ॥ तस्मिन् समासे स्थिता विभक्तयो लोप्या भवन्ति ।

प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥ ४२८ ॥ लुप्तासु विभक्तिषु स्वरान्तस्य व्यञ्जनान्तस्य च लिङ्गस्य प्रकृतिर्भवति । चकारात्कचित्सन्धिर्भवति ।

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४२९ ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च शब्दा लिङ्गसंज्ञा भवन्ति । सुखप्राप्तः । गुणाश्रितः । एवं आमं गतः । आमगतः । एवं स्वर्गं गतः । स्वर्गगतः । तृतीया-दक्षा संसृष्टः । दधि-संसृष्टः । धान्येन अर्थः । धान्यार्थः । यत्नेन कृतं । यत्नकृतं । चतुर्थी-कुबेराय बलिः । कुबेरबलिः । यूपाय दारु । यूपदारु । देवाय सुखं । देवसुखं । पद्ममी-चौराद्भयं चौरभयं । आमाल्लिर्गतः । आमनिर्गतः । पृष्ठी-चन्दनस्य गन्धः । चन्दनगन्धः । राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः । फलानां रसः । फलरसः । सप्तमी-व्यवहारे कुशलः । व्यवहारकुशलः । काम्पिल्ये सिद्धः । का-

न्विह्यसिद्धः । धर्मनियतः । धर्मनियतः । एवं मोक्षसुखम् । संसारसुखमित्यादि । विश्वमनिक्रान्तः । इति विग्रहे ।

अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥४३०॥ अत्यादयः शब्दाः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । उकार्यानामप्रयोगः । अन्ययानां पूर्वनिपातः । अनिविधः । कोकिल्या अवकृष्टं वनमिति विग्रहः ।

अवाद्यः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ ४३१ ॥ अवाद्यः शब्दाः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञको भवति । स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इत्यत्र योगविभागात् ।

गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनां च ॥४३२॥ अप्रधानस्यान्तस्य गोशब्दस्य तथाविधस्त्रियामादादीनां च ह्रस्वो भवति । इति ह्रस्वः । अवकोकिलं वनं । अवमयूरं । अध्ययनाय परिलान इति विग्रहः ।

पर्यादयोग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ४३३ ॥ पर्यादयः शब्दा ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । पर्यध्ययनः । कौशाम्ब्या निर्गतः । मथुराया निर्गत इति विग्रहः ।

निरादयो निर्गमनाद्यर्थे पञ्चम्या ॥४३४॥ निरादयः शब्दा निर्गमनाद्यर्थे पञ्चम्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । गोरप्रधानस्यान्तस्य इत्यादिना ह्रस्वः । एवं निर्मयूरः । निष्कौशाम्बिः । दीर्घश्चारायणः । व्यासः पाराशर्यः । रामो जामदग्न्यः । क्षेमंकरः । शुभंकरः । प्रियंकरः । श्रियंमन्यः । भुवंमन्यः । ओजसाकृतं । अम्भसाकृतं । तमसाकृतं । परस्मैपदं । आत्मनेपदं । सोकान्मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । अन्त्यकादागतः । दूरादागतः । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतीहरः । शुनःपुच्छः । शुनो लाङ्गूलः । सरसिजं । पङ्केजं । स्तवैरमः । कर्णेनपः ।

उरसिलोमा । इत्यत्र समासे कृते विभक्तिलोपे प्राप्ते तत्स्था लोप्या विभक्तयः । इत्यत्रस्थग्रहणाधिक्यालोपः कचिन्न भवति ।

सप्तम्यास्तत्पुरुषे कृतिबहुलम् ॥ ४३५ ॥ कृदन्ते परे सप्तम्यास्तत्पुरुषे समासे बहुलमलुग्भवति । गेहे नदी । गेहे क्ष्वेडा । प्रवाहे मृत्रितं । भस्मनि हुतं । कचिद्विकल्पः । खेचरः । खचरः । वनेचरः । वनचरः । पङ्केरुहं । पङ्करुहं । सरसिजं । सरोजं ॥ विदुषां गमनं । दिवंगतः । इत्यादौ समासे कृते ।

व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोः ॥ ४३६ ॥ लुप्तसु विभक्तिषु व्यञ्जनान्तस्य सुभोर्यदुक्तं तद्भवति । विद्वद्गमनं । द्युगतः । इत्यादि । नीलं च तदुत्पलं च । रक्तं च तदुत्पलं च । चशब्दः समुच्चयद्योतनार्थः । तच्छब्दः एकाधिकरणद्योतनार्थः ।

पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥ ४३७ ॥ यस्मिन् समासे द्वे पदे तुल्याधिकरणे भवतः स कर्मधारयो भवति ॥ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकाधिकरणे समावेशस्तुल्याधिकरणं । उक्तार्थानामप्रयोग इति तत् च शब्दनिवृत्तिः । विभक्तिलोपः । अत्र नीलं किमित्यपेक्षते उत्पलमपेक्षते । उत्पलं किमित्यपेक्षते नीलमपेक्षते । नीलोत्पलं । रक्तोत्पलं । एवं वीरश्वासौ पुरुषश्च वीरपुरुषः । शुरुश्वासौ पटश्च शुरुपटः । शोभना चासौ भार्या च शोभनभार्या । दीर्घा चासौ माला च दीर्घमाला ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥ ४३८ ॥ इति ह्रस्वः । इत्यादि ।

संख्यापूर्वा द्विगुरिति ज्ञेयः ॥ ४३९ ॥ स एव कर्मधारयः संख्यापूर्वश्चेत् द्विगुरिति ज्ञेयः । स च त्रिविधः । उत्तरपदतद्धितार्थसमाहारभेदान् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत ओदनः । पञ्चरूपाल ओदनः । दशसु गृहेषु प्रविष्टः । दशगृहप्रविष्टः । अष्टसु कपालेषु संसृतः पुरोडाशः ।

अष्टनः कपालेषु हविषि ॥ ४४० ॥ अष्टन् शब्दस्य आ-
 त्वं भवति कपाले परे हविष्यभिषेये । अष्टाकपालः पुरोडाशः । अय-
 मुत्तरपदद्विगुः । पञ्च च ते गावश्च पञ्चगावः । समासान्तर्गतानां वा
 राजादीनामदन्तता इति चत्वारश्च ते पन्यानश्च चतुष्पथाः । इति तद्धि-
 तपदार्थः । पञ्चानां फलानां समाहारः पञ्चफली । एवं त्रिलोकी । अ-
 कारान्तो द्विगुममाहारो नदादौ पठ्यते पात्रादिगणं वर्जयित्वा । पा-
 त्रादिगण इति किं । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं । समाहार-
 द्विगुरयं । त्रिभुवनं । त्रिभुवनाय । त्रिभुवनात् । त्रिभुवनस्य त्रिभु-
 वने । सर्वत्रैकवचनं ।

तत्पुरुषाद्युभौ ॥ ४४१ ॥ उभौ द्विगुर्मधारयौ तत्पुरु-
 षौ भवतः । इति तत्पुरुषसमासः । अत्राक्षणः । अनजः । कदश्च इत्या-
 दि । इति कर्मधारयः । आरूढो वानरोऽयं वृक्षं । ऊढो रथो येन ।
 उपहतः पशुर्यस्मै । पतितं पर्णं यस्मात् । चित्रा गावो यस्य । वीराः पु-
 रुषा यस्मिन्देसे । लम्बौ कर्णौ यस्य । दीर्घौ बाहू यस्य । धीराः पुरुषा
 यस्मिन् देशे । इति स्थिते ।

स्यातां यदि पदे द्वे यदि वा स्युर्बहून्यपि ॥ ४४२ ॥
 यत्र समासे द्वे पदे यदि वा स्यातां बहूनि पदानि वा स्युरन्यपदार्थे स-
 मस्यन्ते स समासो बहुव्रीहिर्भवति । आरूढवानरः । ऊढरथः । उप-
 हतपशुः । पतितपर्णः । चित्रगुः । वीरपुरुषोद्देशः । लम्बकर्णः । दीर्घबा-
 हुः । धीरपुरुषः । बहुपदानामपि । बहवो मत्ताः मातङ्गा यस्मिन्
 वने तत् बहुमत्तमातङ्गं वनं । बहूनि रसवन्ति फलानि यस्मिन् वृ-
 क्षे स बहुरसवत्फलो वृक्षः । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायात् अनु-
 पङ्गलोपः । उपगता दश येषां ते उपगतदशाः । एवमासन्ना दश येषां ते
 आसन्नदशाः । अदूरा दश येषां ते अदूरदशाः । अधिका दश येषां
 ते अधिकदशाः । पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः सहपुत्रः ।

सहस्य सो बहुव्रीहौ वा ॥ ४४३ ॥ सहशब्दस्य सो

वा भवति बहुव्रीहौ समासे । जनकेन सह वर्तते इति सजनकः ।
एवं सधर्मः । जनन्या सहवर्तते इति स जननिः । एवं सवधुः । गोर-
प्रधानस्येत्यादिना इस्वः । अव्ययानां पूर्वनिपातः ।

युधि क्रियाव्यतिहारे इच् ॥ ४४४ ॥ ग्रहणप्रहरण-
वाधके युद्धे क्रियाव्यतिहारे बहुव्रीहिसमासात् इच् भवति ।

इच्पूर्वपदस्याकारः ॥ ४४५ ॥ इचि परे पूर्वपदस्याका-
रो भवति । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रवृत्तं युद्धं । दण्डादण्डि । एवं गदाग-
दि । खड्गाखड्गि । केशाकेशि । मुष्टामुष्टि । कचाकचि । दक्षिणस्या
पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा विदिक् ।

विदिक् तथा ॥ ४४६ ॥ तथा विदिगभिधेये बहुव्रीहिर्द्वैयः ।
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंस्त्वभावः । दक्षिणपूर्वा । पश्चिमोत्तरा ।
दक्षिणपश्चिमा । उत्तरपूर्वा । इत्यादि । शुकश्च मयूरश्च । धवश्च
खदिरश्च पलाशश्च । इति स्थिते ।

द्वन्द्वः समुच्चयोर्नाम्नोर्वहूनां वाऽपि यो भवेत्
॥४४७॥ द्वयोर्नाम्नोर्वहूनां वापि समुच्चयोर्द्वन्द्वो भवेत् । स च इतरे-
तरयोगः । समाहारश्चेति द्विप्रकारः ।

श्लोकः ।

यत्र द्वित्वं बहुत्वं स च द्वन्द्व इतरेतरः ।

समाहारो भवेदन्यो यत्रैकत्वनपुंसके ॥

द्वित्वेद्विवचनं । बहुत्वे बहुवचनं । शुकमयूरौ ॥ धवखदिरपलाशाः ।

अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् ॥ ४४८ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे अ-
ल्पस्वरतरं पदं पूर्वं निपात्यते । इक्षश्च न्यग्रोधश्च इक्षन्यग्रोधौ । एवं
रथपदाती । तरग्रहणं द्विपदग्रहणार्थोऽन्यत्र शंखदुन्दुभिर्वीणाः ।

यच्चारचितं द्वयोः ॥४४९॥ तत्र द्वन्द्वे समासे द्वयोर्यदचितं
तत्पूर्वं निपात्यते । वासुदेवार्जुनौ । शुककामौ । हंसचकौ । देवदैत्या ।
कनियभिचरति च । तथाहि ।

न नरनारायणादिषु ॥ ४५० ॥ नरनारायणादिषु य-
दचिनं पदं तत्पूर्वं न निपात्यते । नरश्च नारायणश्च नरनारायणौ ।
उमामहेश्वरौ । काकमयूरौ । इत्यादि ।

मातुः पितर्यरश्च ॥ ४५१ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे पितरि उ-
त्तरपदे मातृशब्दस्य ऋत अरादेशो भवति चकारादा च । माता
च पिता च मातरपितरौ । मातापितरौ ।

पुत्रे ॥ ४५२ ॥ पुत्रशब्दे उत्तरपदे द्वन्द्वविषये विधायोनि-
सम्बन्धिन ऋदन्तस्य आत्वं भवति । माता च पुत्रश्च मातापुत्रौ ।
एवं होतापुत्रौ । इति द्वन्द्वसमासः ॥ कुम्भस्य समीपं । अन्तरायस्य
अभावः ।

पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥ ४५३ ॥
यस्य समासस्य पूर्वमव्ययं पदं वाच्यं भवेत्सोऽव्ययीभाव इष्यते ।
अव्ययानां स्वपदविग्रहो नास्तीत्यन्यपदेन विग्रहः । इति वचनाद् उपनि-
रादेशो भवतः । समीपस्य उपादेशः । अभावस्य निरादेशः । समासे
कृते सति अव्ययानां पूर्वनिपातः ।

स नपुंसकलिङ्गः स्यात् ॥ ४५४ ॥ सोऽव्ययीभावसमासो
नपुंसकलिङ्गः स्यात् । अव्ययप्रधानत्वादलिङ्गे प्राप्ते वचनमिदं ।

अव्ययीभावादकारान्ताद्विभक्तीनामपञ्चम्याः
॥ ४५५ ॥ अकारान्तादव्ययीभावाद्विभक्तीनां स्थाने अपञ्चम्या
अम् भवति । उपकुंभं । निरन्तरायं । एवमुपगृहं । उपगेहं । उप-
गजं । उपराजं । उपच्छत्रं । उपवनं । उपनगं । उपदेवं । उपमार्यं ।
उपशालं । वादस्याभावो निर्वादं । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं ।
शीतस्यातिक्रमः अतिशीतं । एवमतिक्रमं । दिनंदिनं प्रति प्रतिदिनं ।
एवं प्रतिगृहं । प्रतिवृक्षं । प्रतिपुरुषं । प्रतिवनितं । प्रतिमासं । प्रति-
वर्षं । प्रतिग्रामं । प्रतितटं । पुरुषस्य अनुगमः । अनुपुरुषं । एवमनु-
तटं । ग्रामस्यान्तः अन्तर्ग्रामं । अन्तर्घटं । अन्तर्गृहं । ग्रामस्य मध्ये

मध्येग्राम । एव मध्येवन । मध्येदिन । मध्येकृप । ग्रामस्य बहिर्विहि
र्ग्राम । उपरिपर्वत । एव बहिर्वेण अन्तर्वेण ।

चा तृतीयासप्तम्योः ॥ ४५६ ॥ अकारान्तादव्ययीभावा
त्परयोस्तृतीयासप्तम्यो म्याने अम् वा भवति । उपकुम् । उपकुम्भेन ।
उपकुम् । उपकुम्भाम्यामित्यादि । निरन्तराय निरन्तरायेण । उपकुम्भ
उपकुम्भे । उपकुम्भयो । इत्यादि । निरन्तराय निरन्तराये । अपञ्चम्या
इति किं । उपकुम्भात् । निरन्तरायात् । इत्यादि । स्त्रीष्वधिकृत्य
अधिकृत्यम्याधिरादेश । शक्तिमनतिक्रम्य अनतिक्रमस्य यथा देश ।
इत्यादिषु समासे कृते ।

अन्यस्माद्भुक् ॥ ४५७ ॥ अकारान्तादन्यस्मादव्ययीभा
वात्परासा विभक्तीना लुक् भवति । अधिस्त्रिय । यथाशक्ति । एवम
धिगायत्रि । अधिसरस्वति । अधिभारति । अधिनदि । आत्मन अधि
अध्यात्म । गुरोरनतिक्रमेण यथागुरु । वध्वा अनतिक्रमेण । यथावधु
चम्वा अनतिक्रमेण । यथाचमु । गिरेरनतिक्रमेण । यथागिरि ।
वध्वा अनुगम । अनुवधु । अनुकण्डु । अनुनदि । अनुस्त्रि । अनु
पटु । अनुवायु । अनुगुर । अनुपितृ । अनुमात् । अनुकर्तृ । क
र्तु समीपमुपकर्तृ एवमुपगिरि । उपरवि । उपयति । उपगुरु । उपतरु ।
उपवधु । उपचमु । उपनदि । उपस्त्रि । उपगु । उपनु । कर्तु
रतिक्रम । अतिकर्तृ । एवमतिरि । अतिगु । अतिनु । ;

समं भूमिपदात्योः ॥ ४५८ ॥ भूमिपदात्यो परयो सम
त्व इत्येतस्य समित्यादेशो भवति । भूमे समत्व समभूमि । पदातीना
समत्व सम पदाति ।

सुविनिर्दुर्भ्यः स्वपिसृतिसमानाम् ॥ ४५९ ॥ सुविनि
र्दुर्भ्य परस्य स्वपि सृति समाना सकारस्य पकारो भवति । सुपम
विपम निप्पम दुप्पम । अपरसम । इत्यादि ।

द्वन्द्वैकत्वम् ॥ ४६० ॥ समाहारद्वन्द्वम्येकत्व नपुसकलिङ्ग

स्यात् । अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधौ । तयोः समाहारः । अर्काश्व-
मेधं । एवं तक्षायस्कारं हंसमयूरं । मथुरापाटलिपुत्रं । पाणिपादं । व-
दरामलकं । सुखदुःखं । शुकश्च हंसश्च मयूरश्च कोकिलश्च शुकहंसम-
यूरकोकिलं । इत्यादि ।

तथा ढिगोः ॥४६१॥ तथा समाहारद्विगोरप्येकत्वं नपुंस-
कलिङ्गं च स्यात् ।

समासान्तर्गतानां वा राजादीनामदन्तता ४६२
समासान्तर्गतानां राजादीनामदन्तता अप्रत्ययो भवति वा समुच्चये ।
पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं । चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथं ।

न सूत्रे क्वचित् ॥ ४६३ ॥ क्वचित्सूत्रे द्वन्द्वैकत्वं भवति
नपुंसकलिङ्गत्वं न स्यात् । विरामव्यञ्जनादौ । एवं पचि वचि मिचि
रुचि मुचि । इत्यादि ।

पुंवद्भाषितपुंस्कानूडपूरण्यादिषु स्त्रियां तुल्या-
धिकरणे ॥ ४६४ ॥ स्त्रियां वर्तमानं भाषितपुंस्कं अनूडन्तं पूर्व-
पदभूतं पुंवद्भवति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिगणवर्जिते
उत्तरपदे परे । शोभना भार्या यस्यासौ शोभनभार्यः । एवं दीर्घ-
नक्षभार्यः । इत्यादि । भाषितपुंस्कमिति कि । द्रोणीभार्यः । अनूड-
इति किम् । ब्रह्मवधूभार्यः । अपूरण्यादिष्विति कि । कल्याणी पञ्चमी
यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । के पूरण्यादयः । पूरणी पञ्च-
मी कल्याणी मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा स्वकान्ता कुब्जा वामना इत्यादि ।

संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ ४६५ ॥ स्त्रियां वर्तमाना
भाषितपुंस्कादनूडन्ताः संज्ञाः पूरणीप्रत्ययान्ताः कोपधा पूर्वपदभूताः
पुंवद्भाषा न भवन्ति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे पदे पूरण्यादिगण-
वर्जित उत्तरपदे परे । दत्ताभार्या यस्यासौ दत्ताभार्यः । पञ्चमीभार्यः ।
पात्रिकाभार्यः । गोरप्रधानस्येत्यादिना ह्रस्वः । इत्यादि ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥४६६॥ स्त्रि-

यां वर्तमाना भाषितपुंस्का अनूङ्नाः संज्ञापूरणीप्रत्ययान्ताः—कोप-
धा अपि कर्मधारयसमासे तु पुंवद्भवन्ति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिक-
रणे पूरण्यादिगणवर्जित उत्तरपदे परे । शोभना चासौ भार्या च
शोभनभार्या । एवं दत्तभार्या । पाचकभार्या । पञ्चमभार्या इत्यादि ।
भाषितपुंस्कमिति कि । खट्वावृन्दारिका । अनूङिति कि ब्रह्मवन्धूदारिका ।

आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥४६७॥
महत आकारः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे परे । महांश्चासौ देवश्च
महादेवः । अन्तरङ्गत्वात् व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायादनुपङ्ग-
लोपश्च । प्रथमतोऽनुपङ्गस्य लोपे कृते सति पश्चात् येन विधिस्तद-
न्तस्येति न्यायात् तकारस्याकारः । सर्वत्र सवर्णे दीर्घः । एवं महा-
पुरुषः । महापर्वतः । महादेशः ।

नस्य तत्पुरुषे लोप्यः ॥४६८॥ तत्पुरुषसमासे नस्य नकार-
मात्रस्य लोप्यो भवति । न सवर्णः असवर्णः । न ब्राह्मणः अब्राह्म-
णः । एतदृक्षणं तत्पुरुषस्यैव अन्येषां समाप्तानां कथमिदं लक्षणं ।
न विद्यते घोषो ध्वनिर्येषां ते अघोषाः । तथा तत्पुरुषे इहोपलक्षणं ।
उपलक्षणं किम् । स्वस्य स्वमदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षणं । सर्पि-
काकेभ्यो रक्षति ।

स्वरेऽक्षरविपर्ययः ॥ ४६९ ॥ तत्पुरुषे समामे नम्य-अ-
क्षरविपर्ययो भवति स्वरे परे । न अनः अननः । एवमनर्थः । अ-
नर्थः । अनकारः । अनिन्द्रः । अनुदकमित्यादि ।

कोः कत् ॥ ४७० ॥ कुशब्दस्य कद्भवन्ति तत्पुरुषे स्वरे परे ।
स्वपदविपदविग्रहो नाम्नीत्यन्यपदविग्रहः । कुत्मितश्चामौ अश्वश्च
कदश्च । कद्वं । कदुद्गः । तत्पुरुष इति किम् । कुत्मिना उष्टा
यम्भिन्देशे म कृद्यो देशः ।

का त्वीपदर्थेऽक्षे ॥ ४७१ ॥ ईपदर्थं वर्तमानस्य कुशब्दस्य
ऋदेशो भवति तत्पुरुषे समामे अक्षशब्दे च परे । कु ईपलक्षणं का-

लवणं । कान्ठं । कामधुरं । काज्यं । काक्षीरं । कादधि । कु ईपत् तन्त्रं
कातन्त्रम् । काक्षेण वीक्षते ।

कचश्चोष्णे ॥ ४७२ ॥ ईपदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कवा-
देशो भवति तत्पुरुषे चोष्णशब्दे परे । चकारोऽत्र विकल्पार्थः । कु
ईपच्च तत् उष्णं च कचोष्णं । कोष्णं । कु ईपदुष्णं ।

पथि च ॥ ४७३ ॥ तत्पुरुषसमासे कुशब्दस्य कादेशो भवति
पथिन्शब्दे च परे । कुत्सितश्वासौ पन्याश्च कापथः । समासान्त-
गतेत्यादिना अप्रत्ययः । नस्तु कचिन्नलोपः । इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे
प्रत्यये ये च । इति इकारलोपः ।

पुरुषे तु विभाषया ॥ ४७४ ॥ कुशब्दस्य कादेशो भवति
वा. तत्पुरुषे पुरुषशब्दे परे । कुत्सितश्वासौ पुरुषश्च कापुरुषः । कुपुरुषः ।

याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ कचित् ॥ ४७५ ॥ ईकारश्च
आकारश्च याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ भवतः समासे कचि-
ल्लक्षानुरोधात् । रेवत्याः मित्रं रेवतिमित्रं । एवं रोहिणिमित्रं । इष्टका-
नां चितं इष्टकचितं । इपीकाणां तूलं इपीकतूलं । इत्यादि ।

ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ ४७६ ॥ ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे
कचिल्लक्ष्यांनुरोधात् । दात्राकारौ कर्णौ यस्मासौ दात्राकर्णः ।
द्विगुणाकर्णः ॥

नहिघृतिवृषिब्यधिरुचिसहितनिरुहिषु क्विबन्ते-
षु प्रादिकारकाणाम् ॥ ४७७ ॥ प्रादीनां कारकाणामेषु क्विब-
न्तेषु दीर्घता भवति नह्यादिषु धातुषु परतः । उपानत् । उपावृत् ।
प्रावृत् । कर्मावित् । नीरुक् । प्रतीपद् । परीतत् । वीरुत् । इत्यादि ।

अनव्ययविसृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥ ४७८ ॥
अनव्ययविसृष्टस्तु सकारमापद्यते कपवर्गयोः पतः । अयस्कल्पः ।
अयस्कल्पः । अयस्पाशः । अयस्काम्यति । अयस्काम इत्यादि । का-
रकल्पपाशकाम्यकेषु सकारो दृश्यते ।

श्लोकः ।

बहुव्रीह्यव्ययीभावां द्वन्द्वतत्पुरुषां द्विगुः ।

कर्मधारय इत्येते समासाः पद प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

इति समासः समाप्तः ।

अथ तद्धितः किञ्चिदुच्यते ॥

कपटोरपत्यं । भृगोरपत्यं । विदेहस्यापत्यं । उपगोरपत्यं । इति स्थिते ।

वाणपत्ये ॥ ४७९ ॥ पष्ठचन्तान्नाम्नोऽण्प्रत्ययो भवति वा अपत्ये अभिधेये । तस्येत्यादिना विभक्तिलोपः ।

वृद्धिरादौ सणे ॥ ४८० ॥ स्वराणामादिस्वरस्य वृद्धिर्भवति सणकारानुबन्धे तद्धिते परे । का वृद्धिः ।

आरुत्तरे च वृद्धिः ॥ ४८१ ॥ अवर्ण ऋवर्ण इवर्ण उवर्णा-
नामा आरु उत्तरे ऐ औ च द्वे सन्ध्यक्षरे वृद्धयो भवन्ति । प्रयोगात् ।
अवर्णस्य आकारवृद्धिः । ऋवर्णस्य आरु वृद्धिः । इवर्णस्य एकारस्य
च ऐकारवृद्धिः । उवर्णस्य ओवर्णस्य च औकारवृद्धिः ।

उवर्णस्त्वोत्वमापाद्यः ॥ ४८२ ॥ उवर्णस्तु औत्वमापाद-
नीयस्तद्धिते स्वरे ये च परे ।

कार्याववावादेशावोकारौकारयोरपि ॥ ४८३ ॥
ओकारऔकारयोरवावौ आदेशौ कार्या भवन्तस्तद्धिते स्वरे ये च
परे । कापटवः । भार्गवः । वैदेहः । औपगवः औपगवौ औपगवाः ।
इति पुरुषशब्दवन् । एवं यास्कः याम्स्कौ । वैदः वैदौ । आङ्गिरमः ।
कौत्सः । वामिष्ठः । गौतमः । ब्राह्मणः । ऐदम इत्यादि । पञ्चान्त-
स्यापत्यं ।

रुदांद्ण् ॥ ४८४ ॥ जनपदममाननामानः क्षत्रिया रुदा-
रुदशब्दात्परो अण् प्रत्ययो भवति । अपत्येऽभिधेये ।

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४८५ ॥ इव-
र्णावर्णयोर्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । पाद्यालः । पद्यालस्याप-
त्ये पाद्यालै । बहुत्वे ।

रुदानां बहुत्वेऽग्निष्यामपत्यप्रत्ययस्य ॥ ४८६ ॥ रु-
दानां बहुत्वे निहितम्याग्न्यभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुग्भरति निमि-
त्ताभावे निमित्तिरामाव इति वृद्धेरपि लोपो भवति । पाद्यालः । एवं
विदेहाः । मगधाः । अद्वाः । अग्निष्यामिति किं । पाद्याल्यः । वैदेहाः ।
मागव्य इत्यादि । भृगोरपत्यं ।

ऋषिभ्योऽण् ॥ ४८७ ॥ ऋषिष्यभिन्यः परोऽण् भवति
अपत्येऽण् । भार्गवः । भार्गवी । बहुत्वे ।

भृग्वज्यद्विरस्कृत्स्मवसिष्ठगोतमेभ्यश्च ॥ ४८८ ॥
भृगवादिभ्यो बहुत्वे निहितम्याग्न्यभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुग्भर-
ति । गृगव । अत्रय । अद्विरम । गोतमा इत्यादि । अग्निष्यामिति किं ।
भार्गव । णट्कारानुषन्गादिति नडादित्वादीप्रत्यय । गर्गम्यापत्यं ।
इति णिं ।

ण्य गर्गादेः ॥ ४८९ ॥ गर्गादेर्गणान् ण्यो भवति अपत्ये-
ऽभिधेयं ।

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४९० ॥
इवर्णावर्णयोर्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । गार्ग्यः गार्ग्यी । व-
रमस्यापत्यं वारम्य । वारम्यी । वारम्य । वारम्यी । बहुत्वे ।

गर्गयस्कबिदादीनां च ॥ ४९१ ॥ गर्गादीना गग्नादी-
नां बिदादीनां च बहुत्वे निहितम्य अग्न्यभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य
लुग्भरति । गर्गा । वरमा । वृग्मा । उषयप्र ण्योऽण् । उषा ।
यदा । बिदा । अणोऽण् । इत्यादि ।

गुत्तादेर्गायनण् म्भृत्तः ॥ ४९२ ॥ गुत्तादेर्गणान् भादनन्
प्रत्ययो भवति अपत्येऽण् तन्नेऽण् म्भृत्तः । अर्धतन्नादिवहुत्वे गुत्ता

एतत् स्मृतग्रहणाधिक्यात् । कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्य. कौञ्जायन्यौ ।
 एवं ब्राधायन्यः ब्राधायन्यौ । स्त्रियां तु । कौञ्जायनी । नडादेस्तु ।
 नाडायनः । चारायणः । मौञ्जायनः । शाकटायनः । बहुत्वे । कौञ्जा-
 यनाः कुञ्जस्यापत्यानि । एवं ब्राधायनाः ।

रुघव्यादेरेयण् ॥ ४९३ ॥ स्त्रियामदादिभ्योऽव्यादेश्च ए-
 यण् भवति अपत्येऽभिधेये । विनताया अपत्यं वैनतेयः । एवं सौ-
 पर्णेयः । योधवेयः । कौन्तेयः । अत्रेरपत्यं आत्रेयः आत्रेयौ । बहुत्वे ।
 अग्निसंज्ञायामेत्वमियादेशश्च । अत्रयः भृग्व्यङ्गिरेत्यादिना अपत्यप्र-
 त्ययस्य लुक् । सत्यामग्निसंज्ञायां इरेदुरोज्जसि । इत्येत्वं अयि । एवं
 सौभ्रेयः । गाङ्गेयः । भद्रबाहोरपत्यं ।

ण्येऽकट्टादिस्तु लुप्यते ॥ ४९४ ॥ ण्ये प्रत्यये परे उ-
 वर्णो लुप्यते नतु कट्टशब्दस्य । भाद्रबाहेयः । कामण्डलेयः । अकट्ट
 इति किम् । काद्रवेयः ।

सर्वनाम्नः संज्ञाविषये स्त्रियां विहितत्वात् ॥ ४९५ ॥
 सर्वनाम्न परः संज्ञाविषये रेयण् भवति अपत्येभिधेये । सर्वा काचि-
 त् स्त्री । सर्वाया अपत्यं सार्वेयः । इत्यादि ।

इणतः ॥ ४९६ ॥ अकारान्तान्नाम्न इण् प्रत्ययो भवति अ-
 पत्येऽभिधेये । दक्षम्यापत्यं दाक्षिः । एवं दाशरथिः । आर्जुनिः । दै-
 वदत्तिः । अम्यापत्यं इः इत्यादि ।

बाहादेश्च विधीयते ॥ ४९७ ॥ बाहादेर्गणादिण् प्रत्ययो
 भवति अपत्येऽभिधेये । उपबाहोरपत्यमौपन्नाहविः । भाद्रबाहविः ।

नस्तु क्वचित् ॥ ४९८ ॥ नस्य लोपो भवति क्वचित् लक्ष्या-
 नुरोधान् ॥ उडुलोम्नोऽपत्यं औडुलोमिः । एवमाग्निशर्मिः ।

मनोः षण्ण्यौ ॥ ४९९ ॥ षष्ठ्यन्तान्मनुशब्दात्परौ षण्ण्यौ
 प्रत्ययो भवतः अपत्यार्थे । मनोरपत्यं मानुषः । मनुष्यः । मानवः ।
 वाणपत्ये इति अण् भवति ।

कुर्वादेर्यण् ॥ ५०० ॥ कुर्वादेर्गणात् यण् प्रत्ययो भवति
अपत्येऽ । कुरोरपत्य कौरय । बाणपत्ये इतिअण् भवति । कौरव ।
ल्हम्यापत्य लंह्य ।

क्षत्रादियः ॥ ५०१ ॥ पष्ट्यन्नात् क्षत्रशब्दात्पर इय प्रत्य-
यो भवति अपत्यर्थे । क्षत्रिय ।

कुलादीनः ॥ ५०२ ॥ कुशब्दात्पर ईन प्रत्ययो भवति
जातार्थे । कुशे जात कुलीन । इत्यादि ।

रागान्नक्षत्रयोगाच्च समूहात्सास्य देवता ।

तद्वैत्यधीते तस्येदमेवमादेरणिप्यते ॥ १ ॥

रागान् अण् । उमुम्भेन रक्त कौमुधे । एव हारिद्रि वस्त्र । कौकुम ।
माञ्जिष्ठ । पापाय । नक्षत्रयोगान् । पुष्येण चन्द्रपुत्तेन युक्तं जाल् ।

पुष्यनिप्ययोर्नक्षत्रे ॥ ५०३ ॥ नक्षत्रार्थे वर्तमानयो पु-
ष्यनिप्ययोर्नक्षत्रस्य लोपो भवति अणि परे । इति यकारलोप ।

* मत्स्यस्य यस्य स्त्रीकारे ईये चागस्त्यसूर्ययोः ॥
॥ ५०४ ॥ इति सूत्राच्च इति अनुवर्तन । पौष जाल् । पौषो माम् ।
पौषी रात्रि । पौषमह । एव तपो माम् । तपो रात्रि । तपमह । चि-
त्रया चन्द्रयुक्तया युक्तं कात् चैत्र । विशाख । एव ज्येष्ठ । आ-
पाद । ध्रावण । भाद्रपद । आश्वयुज । कार्तिफ । मार्गशिर्ष ।
माघ । फाल्गुन । एव मर्गत्र । ममूहान् । युवतीना ममूहो यौरत । एव
हाम । शर । क्षात्र । शीद्र । आपे । मार्ग । माम् देवता । जिनो दे-
यता अस्य इति जैन । एव शैव । वैष्णव । ब्राह्मण । चौद्ध । रा-
पिठ । मौर । ऐन्द्र । तद्वैति । जिनवैत्तीति जैन इत्यादि । उन्डो
पैत्यधीति वा छान्दम । व्याकरण वैत्यधीति वा वैयकरण । भारत ।
तस्येद । मृगस्य इदं माम् मार्ग । सौरर । कौमार । पुत्रस्येदं सौत्र ।
नैव । पौरुष । यून इदं यौवन । एवमादिर्यस्येति गणो गृह्यते । चक्षुषा
गृह्यते चाक्षुष रूप । एव ध्रावण शब्द । ग्मनोरम । स्पर्दान् स्पर्श ।

दृपदि पिष्टा दार्पदाः सक्तवः । उलूखलेन क्षुण्णा औलूखलासण्डुलाः ।
अश्वैरुह्यते रथः आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं । चतुर्दश्यां
दृष्टश्चातुर्दशो राक्षसः । त्रिविद्य एव त्रैविद्यः । पटोर्भावः पाटवं । लघवं
कौशल्यमित्यादि ।

तेन दीव्यति संसृष्टं तरतीकण्चरत्यपि । पण्या-
च्छिल्पात्रियोगाच्च क्रीतादेरायुधादपि ॥ २ ॥ .

तेन दीव्यति तेन संसृष्टं तेन तरति तेन चरत्यपि पण्यात् शिल्पात् नि-
योगाच्च क्रीतादेरायुधादपि । इतीकण्प्रत्ययो भवति । तेन दीव्यतीत्यत्र
इकण् । अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । एवं गिरिणा दीव्यति गैरिकः । दाण्डि-
कः । तेन संसृष्टमित्यादि । दक्षां संसृष्टं दाधिकमौदनं । एवं क्षैरिकः ।
तात्रिकः । धार्मिकः । शार्ङ्गवेरिकः । सार्षपिकः । लवणिकः । मारि-
चिकः । तेन तरतीत्यत्रापि । उड्डुपेन तरतीति औड्डुपिकः । एवं बाह्विकः ।
द्रोण्या तरतीति द्रौणिकः । गौपुच्छिकः । नावा तरतीति नाविकः ।
चरतीत्यत्रापि । शिविकया चरतीति शैविकिकः । एवं आक्षिकः । औष्ट्रि-
कः । शृङ्गवेरेण चरतीति शार्ङ्गवेरिकः । पण्यात् । ताम्बूलं पण्यमस्य
ताम्बूलिकः । एवमपिशब्दग्रहणात् यथाशिष्टप्रयोग्यं भवति । गन्धः
पण्योऽस्येति गान्धिकः । एवं सार्षपिकः । वास्त्रिकः । राजतिकः ।
लौहितिकः । शिल्पात् । मृदङ्गं शिल्पमस्येति मार्दङ्गिकः । एवं पाण-
विकः । शाङ्खिकः । काहलिकः । वैणिकः । त्रैवलिकः । वांशिकः ।
तालिकः । नियोगात् । शुल्कं नियोगो यस्येति शौल्किकः । एवं भा-
ण्डगारिकः । माहानसिकः । प्रातीहारिकः । क्रीतादेः । सहस्रेण क्रीतं
साहस्रिकं । एवं शातिकं । लाक्षिकं । सुवर्णेन क्रीतं सौवर्णिकं । आदि-
शब्दान् । लक्षेण युक्तो लाक्षिकः । देवेन प्रवृत्तो दैविकः । कर्पापणेन
अर्हतीति कार्पापणिकः । आयुधादपि । चक्रमायुधमस्येति चान्त्रिकः ।
एवं कौन्तिकः । तौमरिकः । म्वाङ्गिकः । क्रीतादेरित्यत्र ग्रहणात्तस्येति
पष्टचन्ताक्षाम्नः परो वापये तम्मिन्नर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । प्रष्टस्य

वापः प्राष्टिकं क्षेत्रं । वाप इति कोऽर्थः । कुम्भस्य वापः कौम्भिकमित्यादि ।

नावस्तार्ये विपाद्वध्ये तुलया सम्मितेऽपि च तत्र सार्यो यः ॥ ५०५ ॥ नावस्तृतीयान्तात्तार्येऽर्थे विपात्तृतीयान्ताद्व्येयर्थे तुलया तृतीयान्तात्सम्मितेऽर्थेऽपि च तत्रेति सप्तम्यन्तात्मावावर्थे यः प्रत्ययो भवति । नावां तार्यमिदं ज्ञाव्यं । विषेण वध्यो विष्यः । तुलया सम्मितं तुल्यं । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । अपि चेति वचनात् गिरिणा तुल्यो हस्ती गिरितुल्यः । तुल्यः सदृशः कुशलो योग्यो हितश्चेति साधुरुच्यते ।

ईयस्तु हिने ॥ ५०६ ॥ हितार्थे ईयः प्रत्ययो भवति । वन्से-म्यो हितो वल्मीयो गोधुक् । एवमर्ध्वीयः । जनकेभ्यो हितो जनकीयः । जननीयः । त्वदीयः । मदीयः । युष्मदीयः ।

तत्र जानस्तत आगतः ॥ ५०७ ॥ इत्यादिषु च ईयः प्रत्ययो भवति । शाल्यायां जातः शालीयः । शालाया आगतः शालीयः ।

यदुगवादिनः ॥ ५०८ ॥ उवर्णान्ताद्वादिभ्यश्च हितार्थे य-द्भवति । कृकवाकुभ्यो हिनः कृकवाकृव्यः । वधूम्यो हितो वध-व्यः । गोभ्यो हितो गव्यः । पटुभ्यो हितः पटव्यः । हविभ्यो हितो हविष्यः । गवादय इति के । गो हविस् अष्टका बर्हिम् मेधा सन् इति गवादिगुणः ।

उपमाने वतिः ॥ ५०९ ॥ उपमानेऽर्थे वतिः प्रत्ययो भवति । रामेव वर्त्तते रामवन् । ब्राह्मणश्चैव धृत्तमस्येति ब्राह्मणवन् । मथुराया-मिव पाटलिपुत्रे प्रासादा मथुरावन् । देवमिव त्वां पश्यामि देववन् । इ-त्यादि । सर्वत्र द्रव्यगुणक्रियाभिः साम्यमुपमानमर्न्तानि वत् भविनञ्चम् । द्रव्ये । देवदत्त इव धनवान् देवदत्तवन् । एवं कुबेरवन् । बलिवन् । गुणे । श्रीभारत-गुणवान् श्रीवन् । श्रीभारत-शास्त्रज्ञवन् । श्रीभारत-आप्य-मास्त्रिवन् । श्रीमण्ड इव सुरभिः श्रीस्तण्डवन् । क्रियायां । ब्राह्मण इव वर्त्तते ब्राह्मणवन् । एवं पिशानवन् ।

तत्त्वौ भावे ॥ ५१० ॥ भावेऽभिधेये तत्त्वौ भवतः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावो भवति । तत्प्रत्ययस्य स्त्रियां वृत्तिः । तत्प्रत्ययस्य नपुंसके वृत्तिः । पटस्य भावः पटता पटत्वं । एवं अश्वता अश्वत्वं । गोता गोत्वं । इति द्रव्यभावः । शुक्लस्य भावः शुक्लता शुक्लत्वं । रूपता रूपत्वं । रसता रसत्वं । ज्ञानता ज्ञानत्वं । सुखता सुखत्वं । इति गुणभावः । उत्क्षेपणता उत्क्षेपणत्वं । गमनता गमनत्वं । इति क्रियाभावः ।

यण् च प्रकीर्तितः ॥ ५११ ॥ भावेऽभिधेये यण् प्रकीर्तितस्तत्त्वौ च । जडस्य भावो जाड्यं जडता जडत्वं । एवं ब्राह्मण्यं ब्राह्मणता ब्राह्मणत्वं ।

अघुट् स्वरतद्धिते ये ॥ ५१२ ॥ तद्धिते ये परे अघुट् स्वरवत्कार्यं भवति । अघुट्स्वरादौ सेट्कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्वमित्युत्वं । विदुषां भावो वैदुष्यं । प्रकीर्तितग्रहणाधिक्यादन्यस्मिन्नर्थेऽपि यण् प्रकीर्तितस्तत्त्वौ च भवतः । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यं ब्राह्मणता ब्राह्मणत्वं । पुनः पुनर्भावः पौनःपुन्यं ।

तदस्यास्तीति मन्त्वन्त्वीन् ॥ ५१३ ॥ तदिति प्रथमान्तादस्यास्तीत्येतस्मिन्नर्थे मन्तु वन्तु विन् इन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । आयुरस्यास्तीति आयुष्मान् । इतिशब्दस्य विवशार्थत्वात् । अवर्णान्तात् अवर्णोपधात् मकारान्तात् मकारोपधात् धुडन्तात् अशिडन्तात् परो वन् प्रस्ययो भवति । अशिडन्तादित्युक्ते सति तद्वचनं सामान्यमेव । तत्र हकारो वर्जनीयः । अवर्णान्तात् । वृक्षोऽस्यास्तीति वृक्षवान् । शाल्यास्यास्तीति शाल्यवान् । इत्यादि । अवर्णोपधात् । तक्षास्यास्तीति तक्षवान् । कर्मास्यास्तीति कर्मवान् । कचिन्नकारलोपः । मकारान्तात् । इदमस्यास्तीति इदंवान् । किमस्यास्तीति कित्वात् । इत्यादि । मकारोपधात् । लक्ष्मीरम्यास्तीति लक्ष्मीवान् ।

एवं धर्मवान् । इत्यादि । धुङ्न्तान् । विद्युदस्यास्तीति विद्युत्वान् । वर्गप्रथमा इत्यादिनां तृतीये प्राप्ते सति । तसोर्न तृतीयो मत्वर्थे इत्यनेन सूत्रेण तृतीयत्वं न भवति । अशिङ्न्तादिति किं । आयुरस्यास्तीति आयुष्मान् ।

असन्तमायामेधास्त्रग्भ्यो वा विन् ॥५१४॥ एभ्यः परो विन् प्रत्ययो वा भवति । यशोऽस्यास्तीति यशस्वी । पक्षे वन्त् यशस्वान् । अत्र सकारस्य दकारो विसर्गश्च न भवति । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । तपस्वान् । एवं तेजस्वी तेजस्वान् । पुटां तृतीयः । धुटां तृतीयो भवति घोषवति सामान्ये । लृवर्णनवर्गलसा दन्त्या इति न्यायान् सकारस्य दकारे प्राप्ते सति ।

तसोर्न तृतीयो मत्वर्थे ॥५१५॥ तकारमकारयोस्तृतीयो मत्वर्थे न भवति । मत्वर्थे इति कोऽर्थः । अमृत्वर्थे । पश्चात् रेकसोर्विसर्जन्याये प्राप्ते सकृद्वाधितो विधिर्वाधित एव सत्पुरुषवत् । मायास्यास्तीति मायावी मायावान् । मेधास्यास्तीति मेधावी मेधावान् । अगस्यास्तीति अग्नी अग्वान् । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायान् चवर्गदृगादीनां चेति गत्वमेनेन न्यायेन अघोषे प्रथमः । वर्गप्रथमास्तृतीयान् ।

बहुलमिन् भवति ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी । दण्डो यस्यास्तीति दण्डी । शिम्वास्यास्तीति शिम्बी । देवोऽस्यास्तीति देवी । इत्यादि ।

तदस्य संजातं तारकादेरितच् ॥५१६॥ तदिति प्रथमान्तात्तदस्य संजातमित्यस्मिन्नर्थे तारकादेराकृतिगणात् पर इतच् प्रत्ययो भवति । तारका संजाता अस्येति तारकितं नमः । एवं कण्टकिनः करः । पल्लवितः वृक्षः ।

संख्यायाः पूरणे डमौ ॥ ५१७ ॥ संख्यायाः पूरणेर्धुमौ भक्तः । 'एकादशपर्यन्तं संख्या' । 'ततः परमसंख्या' । 'असंख्याद्वेर्नान्ताया मो भवति तत्कार्यं वाशब्दात् । वाशब्दः क्वास्ते । वाणपत्ये इत्यत्र ।

डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ५१८ ॥ डानुबन्धे प्रत्यये परे अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति । एकादशानां पूरण एकादश एकादशी एकादशं । द्वादश । अत्र आत्वं निपातः । त्रयोदश । अत्र त्रयस्तु निपातः । चतुर्दशः । पञ्चदशः । पञ्चमः । पञ्चमी । पञ्चमं । एवं सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः ॥ इत्यादि ।

द्वेस्तीयः ॥ ५१९ ॥ द्वेस्तीयो भवति पूरणेऽर्थे । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । द्वितीया । द्वितीयं ।

त्रेस्तृ चं ॥ ५२० ॥ त्रेस्तीयो भवति तृआदेशश्च पूर्णेऽर्थे । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । तृतीया तृतीयं ।

अन्तस्थो डे पौः ॥ ५२१ ॥ रेफपकारयोरन्तस्थो भवति डे परे । चतुर्णां पूरणश्चतुर्थः । चतुर्थी चतुर्थं ।

तवर्गस्य षट्त्वर्गाष्टवर्गः ॥ ५२२ ॥ पकारट्त्वर्गान्तात्परस्य तवर्गस्य ट्त्वर्गो भवति आन्तरतम्यात् । षण्णां पूरणः षष्ठः षष्ठी षष्ठं ।

कतिपयात्कतेः ॥ ५२३ ॥ कतिपयात्कतेश्च पूरणेऽर्थे भवति डे परे । कतिपयानां पूरणः कतिपयथः । कतीनां पूरणः कतिपयथी । कतिथी । कतिपयथं । कतिथं ।

विंशत्यादेस्तमट् ॥ ५२४ ॥ विंशत्यादेस्तमट् प्रत्ययो भवति पूरणेऽर्थे । विंशतितमः । विंशतेः पूरणी विंशतितमी । विंशतितमं । त्रिंशतः पूरणः त्रिंशत्तमः । त्रिंशत्तमी । त्रिंशत्तमं । चत्वारिंशत्तमः । पञ्चाशत्तमः । उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो लभ्यते उत्तरत्र नित्यग्रहणं क्वास्ते नित्यं शनादेरित्यत्र । यत्र संख्या विद्यते तत्र विकल्पेन तमट् भवति ।

नोविंशतेरपि ॥ ५२५ ॥ विंशतेरपि तेल्लोपो भवति डानुबन्धे प्रत्यये परे । अपिशब्दान् । अस्य लोपो भवति । विंशः । त्रिंशः । चत्वारिंशः । पञ्चाशः ।

नित्यं शनादेः ॥ ५२६ ॥ शनादेर्गणान् पूरणेऽर्थे नित्यं तमः

ग्रामात् ग्रामतः । प्रयोगात् प्रयोगतः । एवं वृक्षात् वृक्षतः । पटतः । घटतः ।

तत्रेदमिः ॥ ५३० ॥ तेषु विभक्तिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु परत इ-
दम् इकारतां प्राप्नोति । अस्मात् इतः ।

तेषु त्वेतदकारताम् ॥ ५३१ ॥ तेषु तकारादिषु विभक्ति-
संज्ञकेषु परत एतद् शब्द अकारतां प्राप्नोति । एतस्मात् अतः ।
तकारादिष्विति किं । एतेन प्रकारेण एतथा ।

तहोः कुः ॥ ५३२ ॥ तकारहकारयोः परयोः किशब्दः कुर्भ-
वति । कस्मात् कुतः ।

त्रः सप्तम्याः ॥ ५३३ ॥ सप्तम्यन्ताद् द्व्यादिवर्जितात्सर्वना-
म्नो बहोश्च परतः त्रप्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । एतस्मिन् अत्र ।
कस्मिन् कुत्र । अमुष्मिन् अमुत्र । तस्मिन् तत्र । यस्मिन् यत्र । व
हुषु बहुत्र । अद्व्यादेरिति किं । द्वयोः । त्वयि मयि । इत्यादि ।

आद्यादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च ॥ ५३४ ॥ सप्तम्यन्तेभ्य
आद्यादिभ्यश्च परस्तत् प्रत्ययो भवति । आदौ आदितः । एवं मध्ये
मध्यतः । अन्ते अन्ततः । अग्रे अग्रतः । मुखे मुखतः । पृष्ठे पृष्ठतः ।
पार्श्वे पार्श्वतः । पूर्वे पूर्वतः । परे परत इत्यादि ।

इदमो हः ॥ ५३५ ॥ इदमः सप्तम्यन्तात् हो भवति त्राप-
वादः । अस्मिन् इह ।

किमः ॥ ५३६ ॥ किमः सप्तम्यन्तात् हो भवति । कस्मिन् कुह ।

अत् क च ॥ ५३७ ॥ किमः सप्तम्यन्तात् अद् भवति कादे-
शश्च । कस्मिन् क ।

काले किं सर्वयदेकान्येभ्य एव दा ॥ ५३८ ॥ काले
वर्तमानेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य एभ्यो दा भवति । कस्मिन् काले कदा ।
एवं सर्वदा । यदा । एकदा । अन्यदा । काल इति किं । सर्वत्र देशे ।

सदा इति निपातः ॥ ५३९ ॥ सर्वशब्दात्परो दाप्रत्ययो
भवति । सर्वस्य सभावश्च । सर्वस्मिन्काले सदा ।

इदमोर्धुनादानीम् ॥ ५४० ॥ काले वर्तमानात्सप्तम्य-
न्तादिदमः परा हि अधुना दानीम् एते प्रत्यया भवन्ति ।

रथोरेतेत् ॥ ५४१ ॥ रथोः परत इदमशब्द एत इत् इत्येतौ
प्राप्नोति । अस्मिन् काले एतर्हि । इवर्णोवर्णयोर्लोपः । अधुना । इदानीम् ।
इत्थम् ।

दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥ ५४२ ॥ काले वर्तमानात्सप्त-
म्यन्तात्तदः परौ दादानीमौ स्मृतौ । तस्मिन् काले तदा । तदानीं ।

सद्यआद्या निपात्यन्ते ॥ ५४३ ॥ सद्यआद्याः शब्दाः
कालेऽभिधेये निपात्यन्ते । लक्षणमूत्रमन्तरेण लोकप्रसिद्धशब्दरूपो-
च्चारणं निपातनं । समाने अहनि सद्यः । समानस्य सभावो द्यश्च पर-
विधिः । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परत् । पूर्वतरस्मिन् संवत्सरे परारि ।

पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे ॥ ५४४ ॥
पूर्वपरयोः परौ उदारी च भवतः । चशब्दात्पर आदेशश्च संवत्सरेर्धे ।

इदमः समसण् ॥ ५४५ ॥ सप्तम्यन्तादिदमः समसण् प्रत्य-
यो भवति संवत्सरेर्धे । अस्मिन्संवत्सरे ऐपमः ।

पूर्वादेरेद्युस् ॥ ५४६ ॥ सप्तम्यन्तात्पूर्वादेर्गणात् पर एद्युस्
प्रत्ययो भवति । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः । एवं परेद्युः । अन्येद्युः । अ-
न्यतरेद्युः । इतरेद्युः । कतरेद्युः । अपरेद्युः ।

उभयाद्द्युश्च ॥ ५४७ ॥ सप्तम्यन्तादुभयशब्दात्परो द्युस्
भवति । चकारात् एद्युस् भवति । उभयस्मिन्नहनि उभयेद्युः । उभयद्युः ।

परादेरेद्यविस्र् ॥ ५४८ ॥ परादेर्गणात्पर एद्यविस्र् प्रत्ययो
भवति । परस्मिन्नहनि परेद्यविः । एवमन्येद्यविः । अन्यतमेद्यविः । इत्यादि ।

प्रकारवचने तु था ॥ ५४९ ॥ अद्वयादेः सर्वनाम्नः प्रकार-
वचने तु था भवति । प्रकारशब्दः सदृशार्थो विशेषार्थश्च सामान्यमे-
दकः प्रकारः । सर्वेण प्रकारेण सर्वया । एवमन्यथा । यथा । तथा ।
उभयथा । पूर्वथा । अपरथा । वाक्यार्थविशेषेण ..

ज्ञेयः थाप्रत्ययः । सर्वस्मै प्रकाराय यदि वा सर्वस्मिन् प्रकारे सर्वथा इत्यादि ।

संख्यायाः प्रकारे धा ॥ ५५० ॥ संख्यायाः परः प्रकारवचने धा भवति । चतुर्भिः प्रकारैः चतुर्धा । एवं द्विधा । एकधा । बहुभिः प्रकारैर्बहुधा । पञ्चधा । षोढा पट्प्रकारस्य इति विग्रहः ।

षप् उत्वम् ॥ ५५१ ॥ पपृशब्दस्यान्त उत्वं भवति । सप्तधा । अष्टधा । नवधा । दशधा । शतधा । सहस्रधा । लक्षधा । कोटिधा ।

द्वित्रिभ्यां धमणे धा च ॥ ५५२ ॥ द्वित्रिभ्यां परो धमण एधा च प्रत्ययौ भवतः प्रकारवचने । द्वैधं त्रैधं । द्वेधा त्रेधा ।

इदंकिभ्यां थमुः कार्यः ॥ ५५३ ॥ इदंकिभ्यां परः थमुः कार्यः प्रकारवचने । अनेन प्रकारेण इत्थं । केन प्रकारेण कथम् ।

आख्याताच्च तमादयः ॥ ५५४ ॥ नाम्न आख्याताच्च परास्तमादयः प्रत्यया भवन्ति ।

प्रकृष्टे तमतररूपाः ॥ ५५५ ॥ प्रकृष्टार्थे एते प्रत्यया भवन्ति । प्रकृष्टः आढ्यः आढ्यतरः आढ्यतमः आढ्यरूपः । एवं वैयाकरणतमः वैयाकरणतरः वैयाकरणरूपः । पचतितमः पचतितरः पचतिरूपः । एतौ अव्ययौ पुल्लिङ्गौ । अयं नपुंसकलिङ्गः । पचतिरूपं ।

ईपदसमासौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ५५६ ॥ ईपदपरिसमासौ अर्थे कल्पदेश्यदेशीया एते प्रत्यया भवन्ति । ईपदपरिसमासः पटुः पटुकल्पः । पटुदेश्यः पटुदेशीयः । पचतिकल्पः । पचतिदेश्यः । पचतिदेशीयः ।

कुत्सितवृत्तेर्नाम्नः पाशः ॥ ५५७ ॥ कुत्सितवृत्तेर्नाम्नः परः पाशः प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः ।

भृतपूर्ववृत्तेर्नाम्नश्चरट् ॥ ५५८ ॥ भृतपूर्ववृत्तेर्नाम्नः परश्चरट् प्रत्ययो भवति । चकारः पण्टकारानुबन्धादिति विशेषणार्थः ।

भूतपूर्व आढ्यः आढ्यचरः । भूतपूर्वा आढ्या आढ्यचरी । भूतपूर्व-
माढ्यं आढ्यचरं । भूतपूर्वो राजा राजचरः । भूतपूर्वा राज्ञी राजचरी ।
एवं देवचरः । देवचरी ।

बहुल्पार्थात्कारकाच्छस्वा मङ्गले गम्यमाने
॥ ५५९ ॥ बहुर्थात् अल्पार्थाच्च परः शस्प्रत्ययो वा भवति मङ्गले
गम्यमाने । बहुन् देहि बहुशो देहि । एवं अल्पशो देहि अल्प-
देहि । श्लोकशो देहि स्तोत्रं देहि । शतशो देहि शतं देहि । सहस्रशो
देहि सहस्रं देहि । लक्षशो याचने लक्षं याचते ।

वारस्य संख्यायाः कृत्वसुच् ॥५६०॥ वारस्य संवन्धि-
न्याः संख्यायाः परः कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थः ।
कृत्वसुच्प्रत्ययान्ता अव्ययानि स्युः । पञ्चवारान् भुङ्के पञ्चकृत्वः । एवं
गणकृत्वः । कतिकृत्वः । बहुकृत्वः । एवं सप्तकृत्वो गच्छति । दश-
कृत्वो ददाति । शतकृत्वो याचने । सहस्रकृत्वो मन्यते इति ।

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥५६१॥ वारस्य संवन्धिभ्यो द्वित्रिच-
तुर्भ्यः परः सुच् प्रत्ययो भवति । द्वौ वारौ भुङ्के द्विर्भुङ्के । त्रिर्भुङ्के ।
चतुर्भुङ्के ।

संख्याया अवयवान्ते तयद् ॥५६२॥ संख्याया अ-
वयवान्तार्थे तयद् प्रत्ययो भवति । द्वौ अवयवौ यस्य असौ द्वितयः ।
त्रितयः । चतुष्टयः । पञ्चतयः । सप्ततयः ।

परिमाणे तयद् ॥५६३॥ परिमाणेऽर्थे तयद् प्रत्ययो भवति ।
चत्वारि परिमाणानि यस्य चतुष्टयं । एवं द्वितयं त्रितयं ।

द्वित्रिभ्यामयद् ॥५६४॥ द्वित्रिशब्दाभ्यां परोऽयद् प्रत्ययो
भवति समूहेऽर्थे । द्वयोः समूहः द्वयं । त्रयाणां समूहः त्रयं । उत्से-
धमानं तिर्यग्मानमिति द्विविधं ।

माने मात्रद् ॥ ५६५ ॥ परिमाणे मात्रद् प्रत्ययो ।
ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुमात्रमुदकं । ऊरुमात्री परित्रा ।

यत्तदेतज्ज्यो डावन्तु ॥५६६॥ यद् तद् एतद् इत्येतेभ्यो
परो डावन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । उकार उच्चारणार्थः । यत्प-
रिमाणमस्य यावान् । एवं तावान् एतावान् ।

किमो डियन्तु ॥ ५६७ ॥ किमः शब्दात्परो डियन्तु प्रत्ययो
भवति परिमाणेऽर्थे । किंपरिमाणमस्य कियान् ।

इदमः ॥५६८॥ इदमः परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे ।
इदं परिमाणमस्य इयान् ।

अभ्रूत्तद्भावे कृम्बस्तिपु विकारात् च्विः ॥ ५६९ ॥
अभ्रूत्तद्भावे विकारात् च्विप्रत्ययो भवति कृम्बस्तिपु परतः ।

च्चौ च्चावर्णस्य ईत्वम् ॥५७०॥ अवर्णस्य ईत्वं भवति च्चौ
परे । सर्वापह्नोरी प्रत्ययस्य लोपः । च्विप्रत्यये परे पूर्वस्वरस्य दीर्घ ।
शुक्लीकरोति । दीर्घाभवति । पुत्रीस्यात् । पट्टस्यात् । कवीकरोति ।
कवीभवति । कवीस्यात् । मात्रीकरोति । मात्रीभवति । मात्रीस्यात् ।

ऊर्ध्वं दद्मद्द्वयसदौ च ॥५७१॥ ऊर्ध्ववाचिनि प्रमाणेऽर्थे
दद्मद्द्वयसदौ प्रत्ययौ भवतः । चशब्दान्मात्रद् भवति । ऊरुः प्रमाण-
मस्य ऊरुदध्नं । ऊरुद्वयसं । ऊरुमात्रमुदकं ।

हस्तिपुरुषादण् च ॥ ५७२ ॥ हस्तिन् पुरुष इत्येताभ्यां
मानेर्थेऽण् भवति । चशब्दान्मात्रद् दद्मद् द्वयसद् च भवति । हस्तीप्र-
माणमस्य हास्तिनं । हस्तिमात्रं । हस्तिदध्नं । हस्तिद्वयसी । पुरुष-
प्रमाणमस्य पौरुषं । पुरुषमात्रं । पुरुषदध्नं । पुरुषद्वयसमुदकमित्यर्थः ।

प्रस्रुतवृते मयद् ॥५७३॥ प्रस्रुतवृते नाम्नः परो मयद् प्रत्य-
यो भवति । सुवर्णं प्रस्रुतं सुवर्णमयं । एवमन्नं प्रस्रुतमन्नमयं । भस्म-
मयं । यदि वा अन्नं प्रस्रुतमन्न अन्नमयः कायः । अन्नं प्रस्रुतमन्न अन्नमयं
जीवनं । भस्म प्रस्रुतमन्न भस्ममयं तपः । एवं भस्ममयो मठः । भस्ममयी
तपस्विनी । भस्ममयी तनुः ।

नद्योः' पदाद्योर्वृद्धिरागमः ॥ ५७४ ॥ इत्थ उश्च यू
तयोद्योः स्वराणामाद्योः स्वरात्पूर्वयोरिकारोकारयोर्वृद्धिर्न भवति तयो-
रादौ वृद्धिरागमो भवति णकारानुबन्धप्रत्यये परे । व्याकरणं वेत्ति अ-
र्थात् वा वैयाकरणः । द्वारे नियोगो यस्येति दौवारिकः । च्वोरिति किं ।
महानमे नियोगोऽस्येति माहानसिकः । इत्यादि ।

श्लोकः ।

सन्धिर्नाम समासश्च तद्धितश्चेति नामतः ।
चतुष्कमिति तत्रोक्तमित्येतच्छर्व्वर्मणा ॥ १ ॥
भावसेनत्रिविधेन वादिपर्वतवज्रिणा ।
कृतायां रूपमालायां चतुष्कः परिपूर्यते ॥ २ ॥
इति प्रथमा वृत्तिः समाप्ता ।

तिङ्न्तप्रकरणम् ।

द्वितीया वृत्तिः ।

श्लोकः ।

सर्वकर्मविनिर्मुक्तं मुक्तिलक्ष्म्याश्च बह्वभम् ।
चन्द्रप्रभजिनं नत्वा तिङ्न्तः कथ्यते मया ॥१॥
अथ त्यादयो विभक्तयः प्रदर्श्यन्ते ॥ १ ॥ ताश्च
दशविधा भवन्ति । कास्ताः । वर्तमाना । सप्तमी । पञ्चमी । ह्यस्तनी । अ-
द्यननी । परोक्षा । श्वस्तनी । आशीः । भविष्यन्ती । क्रियातिपत्तिरिति ।
वर्त्तमाना ॥ २ ॥ ति तस् अन्ति । सि थस् थ ।
मि वग् मम् । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे । इमानि
अष्टादश वचनानि वर्तमानसंज्ञानि भवन्ति ।

१ पदस्याद्योर्यकारवकारयो समीपे वृद्धिर्न भवति तयोश्चादौ वृद्धिरागमो
भवति णकारानुबन्धे तद्धिते परे स्थानेऽन्तरतम इति न्यायाद्
दकारस्याकारः ।

सप्तमी ॥ ३ ॥ यात् यातां युस्, यास् यातं यात, यां याव याम् । ईत् ईयातां ईरन् । ईयास् ईयाथां ईध्वं, ईय ईवहि ईमहि, इमानि अष्टादश वचनानि सप्तमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

पञ्चमी ॥ ४ ॥ तु तां अन्तु, हि तं त, आनि आव आम, तां आतां अन्तां, स्व आथां ध्वं, ऐ आवहै, आमहै, इमानि वचनानि पञ्चमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

ह्यस्तनी ॥ ५ ॥ दि तां अन्, सि तं त, अम् व म, त आतां अन्त, थाम् आथां ध्वं, इद् वहि महि, इमानि वचनानि ह्यस्तनीसंज्ञानि भवन्ति ॥

एवमेवाद्यतनी ॥ ६ ॥ एवमेवाद्यतनीसंज्ञानि भवन्ति ॥

परोक्षा ॥ ७ ॥ अद् अतुस् उस्, थल् अथुस् अ, अद् व म, ए आते इरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे, इमानि वचनानि परोक्षसंज्ञानि भवन्ति ॥

श्वस्तनी ॥ ८ ॥ ता तारौ तारस्, तासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस् तास्मस्, ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहै तास्वहे तास्महे, इमानि वचनानि श्वस्तनीसंज्ञानि भवन्ति ॥

आशीः ॥ ९ ॥ यात् यास्तां याष्टुम्, यास् यास्तं यास्त, यासं यास्व यास्म, सीष्ट सीयास्तां सीरन्, सीष्टाम् सीयास्थां सीध्वं, सीय सीवहि सीमहि, इमानि वचनानि आशीःसंज्ञानि भवन्ति ॥

स्यसंहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती ॥ १० ॥ स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावस् स्यामस्, स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, म्ये स्यावहे स्यामहे, स्येन संहितानि त्यादीनि वचनानि भविष्यन्तीसंज्ञानि भवन्ति ॥

व्यादीनि क्रियापत्तिः ॥ ११ ॥ स्यत् स्यतां स्यन्, स्यस् स्यतं स्यत, स्यं स्याव स्याम, स्यत स्येतां स्यन्त, स्यथाम् स्येथां

स्यध्वं, स्ये स्यावहि स्यामहि, स्येन संहितानि द्यादीनि क्रियातिपत्ति-
संज्ञानि भवन्ति ॥

षडाद्याः सावधातुकम् ॥ १२ ॥ पष्णां विभक्तीनां आ-
द्याश्चतस्रो विभक्तयः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति ।

अथ परस्मैपदानि ॥ १३ ॥ सर्वविभक्तीनां आदौ
नववचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरत्र नवग्रहणात्परग्रहणा-
च्चेह पूर्वाणीति नवेति अवगन्तव्यं । ति तस् अन्ति । सि थस् थ ।
मि वस् मस् । एवं सर्वविभक्तिषु ।

नव पराण्यात्मने ॥ १४ ॥ सर्वविभक्तीनां पराणि नव-
वचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्ति । ते आते अन्ते । से आये
ध्वे । ए वहे महे । एवं सर्वविभक्तिषु ।

त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १५ ॥ परस्मै-
पदानामात्मनेपदानां च त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रथममध्यमोत्तमपु-
रुपसंज्ञानि भवन्ति । ति तस् अन्ति इति प्रथमपुरुषः । सि थस् थ
इति मध्यमपुरुषः । मि वस् मस् इत्युत्तमपुरुषः । ते आते अन्ते इति
प्रथमपुरुषः । से आये ध्वे इति मध्यमपुरुषः । ए वहे महे इत्युत्तमपुरुषः ।
एवं सर्वविभक्तिषु । एता विभक्तयो धातोर्योज्यन्ते । को धातुः ।

क्रियाभावो धातुः ॥ १६ ॥ यः शब्दः क्रियां भाव-
यति संपादयति स धातुसंज्ञो भवति । इति स्वादीनां धातुसंज्ञायां । भू स-
त्तायां । भू इति स्थिते ।

प्रत्ययः परः ॥ १७ ॥ प्रतीयते अनेनार्यः स प्रत्ययः । वि-
कसितार्थ इत्यर्थः । प्रकृतेः परः प्रत्ययो भवति । इति सर्वत्यादिप्रसङ्गः ।

काले ॥ १८ ॥ वर्तमानातीतभाविष्यच्छक्षणः कालः । काल
इत्यधिकृत्यात्मनेपदात् वेदितव्यः ।

सम्प्रतिवर्तमाना ॥ १९ ॥ प्रारब्धपरिसमाप्तक्रिया-
लक्षणः सम्प्रतीत्युच्यते । सम्प्रतिकाले वर्तमाना विभक्तिर्भवति
त्रापि युगपदष्टादशवचनप्राप्ती ।

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ २० ॥ शेषाद्घातोः कर्त्तरि परस्मैपदं भवति । तत्रापि ।

नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ २१ ॥ नाम्नि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषो भवति । तत्राप्येकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं ति ।

अन् विकरणः कर्त्तरि ॥ २२ ॥ धातोर्विकरणसंज्ञकोऽन् भवति कर्त्तरि विहिते सार्वधातुके परे ।

अनि च विकरणे ॥ २३ ॥ नाम्यन्तस्य लघुनाम्युपधायाश्च गुणो भवत्यन्विकरणे परे । को गुणः ।

अद्पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणः ॥ २४ ॥ र्यूणां (ऋवर्णइवर्णउवर्णानां) अद्पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणो भवति । इत्युवर्णस्य ओकारो गुणः । सन्धिः । स भवति । तथैव द्वित्वविवक्षायां प्रथमपुरुषद्विवचनम् । भू तस् इति स्थिते ।

रसकारयोर्विसृष्टः ॥ २५ ॥ पदान्ते रेफसकारयोर्विसृष्टो भवति । तौ भवतः ॥ तथैव बहुत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषबहुवचनं अन्ति भू अन्ति इति स्थिते ।

असन्ध्यक्षरयोरस्य तौ तल्लोपश्च ॥ २६ ॥ इह धातुप्रस्तावे अकारसन्ध्यक्षरयोः परतोऽकारस्य अकारसन्ध्यक्षरौ भवतस्तत्परयोर्लोपो भवति । ते भवन्ति ।

युष्मदि मध्यमः ॥ २७ ॥ युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषो भवति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथः ।

अस्मद्युत्तमः ॥ २८ ॥ अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि उत्तमः पुरुषो भवति ।

अस्य वमोर्दीर्घः ॥ २९ ॥ अस्य दीर्घो भवति वमोः परतः । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । अप्रयुज्यमानेऽपि ।

भवति, भवतः, भवन्ति । भवसि, भवयः, भवथ । भवामि, भवावः, भवामः । भावकर्मविवक्षार्या ।

आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥ ३० ॥ घातोरात्मनेपदानि भवन्ति भावकर्मणोरर्थयोः । अकर्मकाद्घातोर्भावे सकर्मकात्कर्मणि च ।

श्लोकः ।

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिसयभयजीवितमरणम् ।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्था घातव एते कर्मविहीनाः ॥ १ ॥

क्रियापदं कर्तृपदेन युक्तं
व्यपेक्षते यत्र किमित्यपेक्षां ।
सकर्मकन्तं मुधियो वदन्ति
शेषस्ततो धातुरकर्मकः स्यात् ॥ २ ॥

को भावः ।

श्लोकः ।

सन्मात्रं भावलिकं स्यादसंपृक्तं तु कारकैः ।
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

तत्र प्रथमैकवचनमेव । किं कर्म । क्रियाविषयं कर्म । तत्र द्विवचनबहुवचन^{स्य} मध्यमोत्तमपुरुषावपि ॥

सार्वधातुकं यणू ॥ ३१ ॥ घातोर्यणू भवति भावकर्मणोर्विहिते सार्वधातुके परे ।

नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणः ॥ ३२ ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणो भवति । इति गुणे प्राप्ते ।

नणकारानुबन्धचेक्रीयतयोः ॥ ३३ ॥ नाम्यन्तानां ना-

म्युपधानां च गुणो न भवति णकारानुबन्धचेक्रियतयोः परतः । भू-
यते । कर्मणि ॥

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ३४ ॥ प्रादयः क्रिया
योगे उपसर्गा भवन्ति । के ते प्रादयः ।

श्लोकः ।

प्रपराऽपसमन्वनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ॥

उपआङ्कितिविंशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथितः कविना ॥१॥

अकर्मका अपि घातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । अनुभूयते ।

आते आथे इति च ॥ ३५ ॥ अकारात्परयोराते आथे
इत्येतयोरादिरिर्भवति । अनुभूयते अनुभूयन्ते । अनुभूयसे अनुभूयेथे
अनुभूयध्वे । अनुभूये अनुभूयावहे अनुभूयामहे । एवं सर्वघातूनां ।
एधङ् वृद्धौ ।

कर्त्तरि रुचादिङानुबन्धेभ्यः ॥ ३६ ॥ रुचादिभ्यो
टानुबन्धेभ्यश्च कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । एधते एधेते एधन्ते । ए
धसे एधेथे एधध्वे । एधे एधावहे एधामहे । भावे । एध्यते एध्यन्ते
एध्यन्ते इत्यादि । अकारः समाहारानुबन्धे । डुपचपुञ् पाके ।

इन्ञ्यजादेरुभयम् ॥ ३७ ॥ इन्नन्तात् आनुबन्धाच्चजादेश्च
कर्त्तर्युभयपदानि भवन्ति । पचति पचतः पचन्ति । पचसि पचथः प-
चथ । पचामि पचावः पचामः । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेथे प-
चध्वे । पचे पचावहे पचामहे ॥ भावे ॥ पच्यते । अविवक्षितसकर्म-
कोऽकर्मको भवति ॥ कर्मणि । पच्यते पच्येते पच्यन्ते । पच्यसे ।
पच्येथे पच्यध्वे ॥ पच्ये पच्यावहे पच्यामहे ।

स्मेनातीते ॥ ३८ ॥ स्मेन संयोगेऽतीते काले वर्त्तमाना वि-
भक्तिर्भवति । भवतिस्स ॥ एधतेस्स । पचतिस्स पचनेस्स इत्यादि ।

विध्यादिषु सप्तमीच ॥ ३९ ॥ विध्यादिषु वर्त्तमानाद्वा-
तोः सप्तमी पञ्चमी च भवति । के विध्यादयः । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणा-

ध्येषणमम्प्रश्नप्रार्थनादयः । को विधिः । विधिः कर्त्तव्योपदेशः ।
अथवा अज्ञातज्ञापको विधिः । देवान् यूजेतु । यजतु । यजतां । होमं
जुहुयात् । जुहोतु । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायोऽस्ति तन्निमन्त्रणं । इह
श्राद्धे न भुञ्जीत न भुङ्क्तां भवान् । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायो नास्ति
तदामन्त्रणं । इहासीत । आस्तां भवान् । सत्कारपूर्वको व्यापारोऽध्येष-
णं । यूयं माणवक्रमध्यापयेध्वम् । कर्त्तव्यालोचना सम्प्रश्नः । अहो किं
व्याकरणमधियीय उत वेदमधियीय । अहो किं नाटकमध्ययै आहो-
स्विद्वृद्धारमध्ययै । याञ्छा प्रार्थना । भिक्षां मे दध्याः । क्षेत्रं मे दधीयाः ।
कन्यां मे देहि । मम सुवर्णं दत्स्व इ० । आदिशब्दात्प्रेषणविज्ञापनाज्ञाप-
नादयः । क्षीणं प्रति कर्मप्रतिपादनं प्रेषणं । गृहीतवेतनस्त्वं । कर्माणि कु-
र्याः । कुर्वीथाः । कुरु । कुरुष्व । अधिकं प्रति स्वकार्यसूचनं विज्ञापनं ।
अहो देव इदं कार्यमवधारयेः । अवधारय । सर्वेषां स्वस्वकार्य-
नियमप्रतिपादनमाज्ञापनं । विप्रा एवं प्रवर्तेरन् प्रवर्तन्ताम् । यतय
एवं चरेयुः ।

याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥ ४० ॥ याशब्दो या चासौ श-
ब्दश्च याशब्दस्तस्य याशब्दस्य च सप्तम्या अकारात्परस्य सप्तमी
याशब्दस्य इर्भवति । भवेत् भवेतां ।

याम्युसोरियमियुसौ ॥ ४१ ॥ अकारात्परयोर्याम्युसो-
रियमियुसौ भवतः । भवेयुः । भवेः भवेतं भवेत । भवेयं भवेव भवेमा ॥
भावे ॥ भूयेत । कर्मणि । अनुभूयेत अनुभूयेयातां अनुभूयेरन् ।
एधेत एधेयातां एधेरन् । एधेयाः एधेयाथां एधेध्वं । एधेय एधेवहि
एधेमहि ॥ भावे ॥ एध्येत ॥ पचेत् पचेतां पचेयुः । पचे पचेतं पचेत ।
पचेयं पचेव पचेम । पचेत पचेयातां पचेरन् ॥ भावे । पच्येत । क-
र्मणि । पच्येत । पच्येयातां पच्येरन् ।

पञ्चम्यनुमतौ ॥ ४२ ॥ अनुज्ञानमनुमतिः । अनुमितौ
पञ्चमी भवति ।

समर्थनाशिपोश्च ॥ ४३ ॥ क्रियासु प्रोत्साहः समर्थ-
ना । इष्टस्यार्थस्य आशंसनं आशीः । समर्थनाशिपोरर्थयोश्च पञ्चमी
भवति । भवतु । आशिपि । आशिपि तुल्योस्तातण् वा वक्तव्यः । भवतात्
भवतां भवन्तु ।

हेरकारादहन्तेः ॥ ४४ ॥ अकारात्परस्य हेर्लोपो भवति
अहन्तेः । भव भवतात् भवताद् भवतं भवत । भवानि भवाव भवाम्
भावे ॥ भूयतां । कर्मणि । अनुभूयतां ।

आदातामाथामादेरिः ॥ ४५ ॥ अकारात्परयोः आतां
आथां इत्येतयोरादिरिर्भवति । अनुभूयेतां । अनुभूयन्तां । अनुभूयस्व
अनुभूयेथां अनुभूयध्वं । अनुभूये अनुभूयावहै अनुभूयामहै । एष
तां एधेतां एधन्तां । एधस्व एधेथां एधध्वं । एधै एधावहै एधामहै ।
भावे । एध्यतां । कर्मणि । एध्यतां एध्येतां एध्यन्तां । पचतु पचतात्
पचताद् पचतां पचन्तु । पचतां पचेतां पचन्तां । भावे । पच्यतां ।
कर्मणि । पच्यतां पच्येतां पच्यन्तां ॥

भूतकरणवत्यश्च ॥ ४६ ॥ भूतमनीतं करणं क्रिया यस्य
तद्भूतकरणं साधनं तद्विद्यते यासां ता भूतकरणवत्यः । भूतकरणवत्यो
ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तयोऽनीते काले भवन्ति । ह्यो भवः कालो ह्यस्त-
नः तत्र ह्यस्तनी भवति ॥

अङ्घात्वादिह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु ४७
घातोराद्वावडागमो भवति ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु परतः ।

*** पदान्ते धुटां प्रथमः ॥ २५ ॥** पदान्ते वर्तमानानां धुटां
अन्तरतमः प्रथमो भवति । अभवत् अभवतां अभवन् । अभवः अभव-
तं अभवत । अभवं अभवाव अभवाम् ॥ भावे । अभूयत ॥ कर्मणि ।
अन्वभूयत अन्वभूयेतां अन्वभूयन् । अङ्घात्वादिह्यस्तन्यद्यतनी-
क्रियातिपत्तिषु मुत्तरयोगः ।

स्वरादीनां वृद्धिरादेः ॥ ४८ ॥ स्वरादीनां धातूनां आ-
दिस्वरस्य वृद्धिर्भवति ह्यस्तन्यादिषु परतः । ऐधत ऐधेतां ऐधन्त । ऐ-
धयाः ऐधेयां ऐधध्वं । ऐधे ऐधावहि ऐधामहि । भावे । ऐध्यत । क-
र्मणि । ऐध्यत ऐध्येतां । ऐध्यन्त । अपचत् अपचतां अपचन् । अ-
पचत अपचेतां अपचन्त । भावे अपच्यत । कर्मणि । अपच्यत
अपच्येतां अपच्यन्त ।

मास्ययोगे ह्यस्तनी च ॥ ४९ ॥ मास्ययोगे ह्यस्तन्यघतनी
च भवति ।

न मामास्ययोगे ॥ ५० ॥ मायोगे मास्ययोगे च धातो-
रादावडागमो न भवति । मास्यभवत् मास्यभवतां मास्यभवन् ॥
मास्यैधत मास्यैधेतां मास्यैधन्त ॥ मास्यपचत् मास्यपचनां
मास्यपचन् ॥ मास्यपचत मास्यपचेतां मास्यपचन्त । भावे । मास्यभू-
यत । कर्मणि । मास्यानुभूयत मास्यानुभूयेतां मास्यानुभूयन्त । श्रु श्रवणे ।

श्रुचः शृ च ॥ ५१ ॥ श्रुवो धातोर्नुप्रत्ययो भवति सार्व-
धातुके परे शृ आदेशश्च । शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति । अन्विकरणः
कर्त्तरीति निर्देशात् द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै सप्तम्यां च हि वचने च
गुणो न भवति । उत्तरत्र प्रदर्श्यते । शृणुयात् शृणुयातां शृणुयुः ।
शृणोतु । नणकारानुबन्धचेक्रीयितयेति श्रुवस्तातण्प्रत्ययो गुणनिषेधः ।
शणुतात् शृण्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥ ५२ ॥ असंयोगात् पू-
र्वान्नुविकरणात् परस्य हेर्लोपो भवति ॥ शृणु शृणुतात् शृणुतं शृणुत ।
शृणवानि शृणवाव शृणवाम । अशृणोत् अशृणुतां अशृण्वन् । कर्मणि ।

नाम्यन्तानां यणायियिन्नाशीश्चिचेक्रीयितेषु ये-
दीर्घः ॥ ५३ ॥ नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भवति यणादिषु
ये च्चौ च परे । श्रूयेत । श्रूयतां । अश्रूयत । इत्यादि । पिधु गत्यां ।
पिधू शास्त्रे माद्गल्ये च ।

धात्वादेः पः सः ॥ ५४ ॥ धात्वादेः पस्य सो भवति ।
सेधति । स्यासेनयसेधतिसिचसञ्जिष्वञ्जां । अडभ्यासान्तरश्चेति
सस्य पत्वं । प्रतिषेधति । तत्र सेधतेर्गताविति वचनाद्गतौ न पत्वं ।
परिसेधति । सेधतः । सेधन्ति । सेधेत् सेधतु । असेधत् । णीङ् प्रापणे ।

णो नः ॥ ५५ ॥ धात्वादेर्णस्य नो भवति । नयति नयन
नयन्ति । नयते नयेते नयन्ते । नयेत् । नयेत । नयतु । नयतां । अनयन्
अनयत । भावे । नीयते कर्मण्येवं । खंस् भ्रंस् अवखंसने । ध्वंस्
गतौ च । मनोरनुस्वारो धुटि इति नकारस्यानुस्वारः । खंसते खंसते
खंसन्ते । भ्रंसते । ध्वंसते ॥

अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुपङ्गलोपः ॥ ५६ ॥ इद-
नुबन्धवर्जितानां धातूनां अनुपङ्गलोपो भवति अगुणे प्रत्यये परे ।
कर्मणि । स्रस्यते स्रस्येते स्रस्यन्ते । एवं भ्रस्यते । ध्वस्यते । अत्र
एव वर्जनादिदनुबन्धानां धातूनां नुरागमोस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे ।
ग्रथिवकि कौटिल्ये । शक्ति शङ्कयां । ग्रन्थते वङ्कते । शङ्कते । ग्रन्थ्यते
ग्रन्थ्येते । शङ्क्यते शङ्क्येते शङ्क्यन्ते । वङ्क्यते । वङ्क्येते । वङ्क्यन्ते ।
दुनदि समृद्धौ । नन्दति नन्दतः नन्दन्ति । नन्द्यते । वदि अभिवा-
दनस्तुत्योः । वन्दते वन्देते वन्दन्ते । कर्मणि । वन्द्यते । दंश
दशने । पञ्ज सङ्गे । प्वञ्ज परिप्वङ्गे । रञ्ज रागे ।

दंशिपञ्जि प्वञ्जिरञ्जीनामनि ॥ ५७ ॥ एतेषामनि वि-
करणे परेऽनुपङ्गलोपो भवति । दशति । दशेत् । दशतु । अदशन् । भावे ।
दश्यते । सजति । सजेत् । सजतु । असजन् । सज्यते । परिप्वजने ।
रजति रजेदित्यादि ।

रञ्जेरिनिमृगरमणार्थं वा ॥ ५८ ॥ मृगरमणार्थं रञ्जेर-
नुपङ्गलोपो वा भवति इति परे । रजति कश्चित्तमन्यः प्रयुङ्क्ते । धातो-
श्च हेतौ इति इन् भवति । रजयति । पसे । रज्यति । छिबु सिबु
निरमने । क्लमु ग्यानौ । चमु छमु जमु जिमु अदने ।

ष्टिवुह्ममाचामामनि ॥६९॥ ष्टिवु ह्म आचम् इत्येतेपा-
मुपवाया दीर्घो भवति परस्मैपदेऽनिपरे । क्रियायोगे प्राद्य उप-
सर्गा भवन्ति । निष्ठीवति निष्ठीवतः निष्ठीवन्ति । निष्ठीव्यते । ह्माम-
ति । मावे । ह्मम्यते । आचामति । आचम्यते । आडिति किं । चमति
विचमति । क्रमु पादविक्षेपे ।

क्रमः परस्मै ॥ ६० ॥ क्रमः दीर्घो भवति परस्मैपदे अ-
निपरे । क्रामति । परस्मै इति किं ।

प्रोपाभ्यामारम्भे ॥ ६१ ॥ लक्षणतूत्रे लक्षणं व्यभिच-
रन्त्याचार्याः । प्रोपाभ्यां परः क्रम् आरम्भेऽर्थे आत्मनेपदी भवति ।
प्रक्रमते । उपक्रमते । प्रक्रम्यते उपक्रम्यते । पुञ्चद्रुप्रुक्छगम्लसृष्ट-
गनौ । इषु इच्छायां । यमु उपरमे ।

गामिप्यमां छः ॥६२॥ गम इषु यम् एषामन्त्यस्य छो भवत्य-
निपरे । गच्छति । इच्छति । यच्छति । गम्यते इष्यते यम्यते । पा पाने ।

पः पिबः ॥ ६३ ॥ पाघातोः पिबादेशो भवत्यनिपरे ।
पिबति । दामागायति पिबति स्थास्यति जहातीनामीकारो व्यजनादौ
चेत्याकारस्य ईकारः । पीयते । घ्रा गन्धोपादाने ।

घ्रो जिघ्रः ॥६४॥ घ्राघातोर्निघ्रादेशो भवत्यनिपरे । जिघ्रति ।
घ्रायते । ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः ।

ध्मो ध्रमः ॥ ६५ ॥ ध्माघातोर्धमादेशो भवत्यनिपरे ।
ध्रमति । ध्मायते । स्था गतिनिवृत्तौ ।

स्थस्तिष्ठः ॥ ६६ ॥ स्थाघातोस्तिष्ठादेशो भवत्यनिपरे ।
तिष्ठति । स्थायते । स्ना अभ्यासे ।

स्नो मनः ॥ ६७ ॥ स्नाघातोर्मनादेशो भवत्यनिपरे । मन-
ति । स्नायते । दाण् दाने ।

दाणो यच्छः ॥ ६८ ॥ दाण्घातोर्यच्छादेशो भवत्यनि-
परे । प्रयच्छति प्रदीयते । दशिर प्रेक्षणे ।

दृशेः पश्यः ॥ ६९ ॥ दृशेर्धातोः पश्यादेशो भवत्यनि परे ।
पश्यति । दृश्यते । ऋ प्रापणे । ऋ सृ गतौ ।

अर्त्तेः ऋच्छः ॥ ७० ॥ अर्त्तेः ऋच्छादेशो भवत्यनि परे ।
ऋच्छति ।

गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः ॥ ७१ ॥ अर्त्तेः संयोगादेश्च धतोर्गुणो
भवति । यकारादौ प्रत्यये परे । अर्यते ।

सर्तेर्धावः ॥ ७२ ॥ सर्तेर्धावादेशो भवत्यनि परे । धा-
वति । यणाशिपोर्ये इति इकारागमः । स्त्रियते । ननु धावुगतावप्यस्ति ।
जवाभिधाने यथा स्यात् । तेन प्रियामनुसरति । शङ्खु शातने ।

शदेः शीयः ॥ ७३ ॥ शदेः शीयादेशो भवत्यनि परे ।

शदेरनि ॥ ७४ ॥ शदेरनि परे आत्मनेपदं भवति ।
शदि धातुः रुचादिर्भवत्यनि परे । शीयते शीयेते शीयन्ते । कर्म-
णि । शद्यते । पक्षे कश्चित्तमन्यः प्रयुङ्क्ते । शादयति । षट् विशरणग-
त्यवसादनेषु ।

सदेः सीदः ॥ ७५ ॥ सदेः सीदादेशो भवत्यनि परे ।
सीदति सीदतः सीदन्ति । इति म्वादयः ॥

अद् प्सा भक्षणे । पूर्ववत् वर्तमानादीनां ।

अदादेर्लृग्विकरणस्य ॥ ७६ ॥ अदादेर्गणाद्विकरणस्य
लृग्भवति ।

अघोपेप्वशिटां प्रथमः ॥ ७७ ॥ अघोपेषु प्रत्ययेषु
परे अशिटां धुटां प्रथमो भवति । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्ति
अत्यः अत्य् । अन्नि अन्नः अन्नः । शीङ् स्वप्ने ।

शीङः सार्वधातुके ॥ ७८ ॥ शीङो गुणो भवति सार्वधा-
तुके परे । शेते शयाते ।

आत्मने चानकारात् ॥ ७९ ॥
अन्नेर्नसारस्य लोपो भवति ।

शेतेरिरन्तेरादिः ॥ ८० ॥ शेतेः परस्य अन्तेरादिरि-
भवति । शेते । शेपे । शयाथे शेध्वे । शये शेवहे शेमहे । वृञ्
व्यञ्जायां वाचि ।

श्रुव ईड्वचनादिः ॥ ८१ ॥ श्रुव ईड्व भवति-वचनादिर्भूत्वा
व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । नाम्यन्तयोरिति गुणः । व्रवीति ।

द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै ॥ ८२ ॥ सर्वेषां धातूनां वि-
करणानां च सार्वधातुके परस्मैपदे पञ्चम्युत्तमवर्जिते द्वित्वबहुत्वयो-
श्च गुणो न भवति । वृत्तः ।

स्वरादाचिचर्णाचर्णान्तस्य धातोरियुवौ ॥ ८३ ॥
इवर्ण उपर्णान्तस्य धातोरियुवौ भवनः स्वरादावगुणे । श्रुवन्नि । व्रवीपि ।
श्रुय- श्रुय । व्रवीमि श्रुयः श्रुमः ।

श्रुवस्त्यादीनामडादयः पञ्च ॥ ८४ ॥ श्रुधातोः परेषां
त्यादिपञ्चकानामडादयः पञ्च भवन्ति अट् अतुम् उम् थल् अथुस् इत्येते
वक्तव्याः ।

तत्सन्नियौ श्रुव आह् ॥ ८५ ॥ तेषामडादीनां सन्नियौ
श्रुधातोराहादेशश्च भवति । आह आहतुः आहुः ।

धल्याहो हस्य धकारः ॥ ८६ ॥ धलि परे आहेत्येतस्य
हकारस्य धकारो भवति । आत्य आहतुः ।

सर्वेषामात्मनेसार्वधातुकेऽनुत्तमे पञ्चम्याः ॥ ८७ ॥
सर्वेषां धातूनां विकरणानां च सार्वधातुके आत्मनेपदे परे पञ्चम्यु-
त्तमवर्जिते गुणो न भवति । श्रुते श्रुतेने श्रुते । श्रुपे श्रुपेने श्रुपे । श्रुवे
श्रुवेने श्रुवेने । अद्यान् अद्यानां अद्युः । अद्याः अद्यान् अद्यान् । अद्यां
अद्यान् अद्याम् । शयीन् शयीयानां शयीरन् । शयीणाः शयीयाथां
शयीन् । शयीय शयीरहि शयीमहि ।

सप्तम्यां च ॥ ८८ ॥ सर्वेषां धातुविकरणानां गुणो न भवति
मनम्यां च परस्मैपदे परे । श्रुयान् श्रुयानां श्रुयुः । श्रुयाः श्रुयानं श्रुयान ।

अस्तेरादेः ॥ ९७ ॥ अस्तेरादेर्लोपो भवति अगुणे सार्वधा-
तुके परे । स्तः सन्ति ।

अस्तेः सौ ॥ ९८ ॥ अस्तेरन्त्यस्य लोपो भवति सौ परे ।
असि स्यः स्य । अस्मि स्वः स्मः । स्यात् स्यातां स्युः । स्याः स्यातं
स्यात् । स्याम् स्याव स्याम । अस्तु स्तात् स्तां सन्तु । एकदेशविकृ-
तमनन्यवत् ।

दास्योरेभ्यासलोपश्च ॥ ९९ ॥ दासंज्ञकस्य अस्तेर-
न्त्यस्य ए भवति अन्यासलोपश्च हौ परे ।

अस्तेः ॥ १०० ॥ अस्तेः परस्य हेर्धिर्भवति ।

स्थानिवदादेशः ॥ १०१ ॥ यस्य स्थाने यो विधीयते स
स्थानी इतर आदेशः । एधि स्तात् स्तं स्त । अमानि असाव असाम ।

अस्तोर्दिस्योः ॥ १०२ ॥ अस्तेः परयोर्दिस्योरादिरीद्धवति ।

अस्तेः ॥ १०३ ॥ अस्तेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तन्यादिषु प-
रतः । आसीत् आस्तां आसन् । आसीः आस्तं आस्त । आसम् आ-
स्व आस्म ।

अस्तेर्भूरसार्वधातुके ॥ १०४ ॥ अस्तेर्भूरादेशो भवति
असार्वधातुके परे । भूयते । रुदिद् अश्रुविमोचने ॥

रुदादेः सार्वधातुके ॥ १०५ ॥ रुदादेः परस्य सार्वधातु-
कस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरादाविडागमो भवति ।

नामिनश्चोपधाया लघोः ॥ १०६ ॥ सर्वेषां धातूनां उ-
पधाभूतस्य पूर्वस्य लघोर्नामिनो गुणो भवति । रोदिति रुदितः रुद-
न्ति । रोदिषि रुदिथः रुदिथ । रोदिमि रुदिवः रुदिमः ।

श्लोकः ।

रोदितिः स्वपितिश्वैव श्वसितिः प्राणितिस्त्वथा ।

जसितिश्वेति विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥ १ ॥

ब्रूयां ब्रूयाव ब्रूयाम् । ब्रुवीत ब्रुवीयातां ब्रुवीरन् । ब्रुवीथाः ब्रुवीयाथां
ब्रुवीध्वं । ब्रुवीय ब्रुवीवहि ब्रुवीमहि । अचु अत्तात् अत्तां अदन्तु ।

हुधुद्भ्यां हेर्धिः ॥ ८९ ॥ हुधुद्भ्यां परस्य हेर्धिर्भवति ।
अद्धि अत्तात् अत्तं अत्त । अदानि अदाव अदाम् । शेतां शयातां शे-
रतां । शेप्व शयाथां शेध्वं । शयै शयावहै शयामहै । ब्रवीतु ब्रूतात्
ब्रूतां ब्रुवन्तु ।

हौ च ॥ ९० ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति हौ च परे ।
ब्रूहि ब्रूतात् ब्रूतं ब्रूत । ब्रवाणि ब्रवाव ब्रवाम् । ब्रूतां ब्रुवातां ब्रुवतां ।
ब्रूव्व ब्रुवाथां ब्रूध्वं । ब्रवै ब्रवावहै ब्रवामहै ।

अदोद् ॥ ९१ ॥ अदः परयोर्दिस्वोरादेरद् भवति ।

अवर्णस्याकारः ॥ ९२ ॥ धातोरादेरवर्णस्याकारो भवति
ह्यस्तन्यादिपरतः । आदत् आत्तां आदन् । आदः आत्तं आत्त ।
आदं आद् आद् । अशेत अशेयातां अशेरत । अशेथाः अशेयाथां
अशेध्वं । अशयि अशेवहि अशेमहि । अब्रवीत् अब्रूतां अब्रुवन् । अ-
ब्रवीः अब्रूतं अब्रूत । अब्रुवं अब्रूव अब्रूम् । अब्रूत अब्रुवातां अब्रुवत । अ-
ब्रूथाः अब्रुवाथां अब्रूध्वं । अब्रुवि अब्रूवहि अब्रूमहि । भावकर्मणोः ।
अद्यते अद्येते अद्यन्ते ।

अयीर्ये ॥ ९३ ॥ शेतेः ईकारोऽय् भवति ये परे । शय्यते
शय्येते शय्यन्ते । त्रिष्वप्शये । “धात्वादेः प. सः” ।

ब्रुवो वचिः ॥ ९४ ॥ ब्रुवो वचिर्भवति अगुणे सार्वधातुके परे ।
स्वपिवचियजादीनां यण् परोक्षाशीःपु ॥ ९५ ॥
स्वपिवचियजादीनामन्तस्थायाः सम्प्रसारणं भवति यण् परोक्षाशी-
पुपरतः । कि सम्प्रसारणं ।

सम्प्रसारणं व्यृतोन्तस्थानिमित्ताः ॥ ९६ ॥ अन्त-
स्था निमित्ता इउञ्जतः सम्प्रसारणसंज्ञा भवन्ति । सुप्यते सुप्येते सु-
प्यन्ते । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । इज्यते इज्येते इज्यन्ते । असु-
भुवि । अस्ति ।

अस्तेरादेः ॥ ९७ ॥ अस्तेरादेर्लोपो भवति अगुणे सार्वधा-
तुके परे । सः सन्ति ।

अस्तेः सौ ॥ ९८ ॥ अस्तेरन्त्यस्य लोपो भवति सौ परे ।
अस्ति स्यः स्य । अस्मि स्वः सः । स्यात् स्यातां स्युः । स्याः स्यान्
स्यात् । स्याम् स्याव स्याम । अस्तु स्यात् स्यां सन्तु । एकदेशविकृ-
तमनन्यवत् ।

दास्त्योरेभ्यासलोपश्च ॥ ९९ ॥ दासंज्ञकस्य अस्तेर-
न्त्यस्य ए भवति अन्यासलोपश्च हौ परे ।

अस्तेः ॥ १०० ॥ अस्तेः परस्य हेर्धिर्भवति ।

स्थानिचदादेशः ॥ १०१ ॥ यस्य स्थाने यो विधीयते स
स्थानी इतर आदेशः । एधि स्नात् स्तं स्त । असानि असाव असाम ।

अस्तोर्दिस्योः ॥ १०२ ॥ अस्तेः परयोर्दिस्योरादिरीद्ववति ।

अस्तेः ॥ १०३ ॥ अस्तेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तन्यादिपु प-
रतः । आसीत् आस्तां आसन् । आसीः आस्तं आस्त । आसम् आ-
स्य आस ।

अस्तेर्भूरसार्वधातुके ॥ १०४ ॥ अस्तेर्भूरादेशो भवति
असार्वधातुके परे । भूयते । रुदिर् अश्रुविमोचने ॥

रुदादेः सार्वधातुके ॥ १०५ ॥ रुदादेः परस्य सार्वधातु-
कस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरादाविडागमो भवति ।

नामिनश्चोपधाया लघोः ॥ १०६ ॥ सर्वेषां धातूनां उ-
पधाभूतस्य पूर्वस्य लघोर्नामिनो गुणो भवति । रोदिनि रुदिनः रुद-
न्ति । रोदिपि रुदिथः रुदिथ । रोदिमि रुदिवः रुदिमः ।

श्लोकः ।

रोदितिः स्वपितिश्वेव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।

जक्षितिश्वेनि विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥ १०७ ॥

-रुधात् रुधातां रुधुः । रोदितुं रुदितात् रुदितां रुदन्तु । हौ वेति
गुणनिषेधः । रुदिहि रुदितात् रुदितं रुदित । रोद्रानि रोद्राव रोद्राम् ।

रुदादिभ्यश्च ॥ १०७ ॥ रुदादिभ्यश्च परयोर्दिस्योरादिरी-
द्भवति । अरोदीत् ।

रुदादेश्च ॥ १०८ ॥ रुदादेश्च परयोर्दिस्योरादिरद्भवति । अ-
रोदत् अरुदितां अरुदन् । अरोदीः अरोदः अरुदितं अरुदित । अ-
रोदं अरुदिव अरुदिम् । एवं पञ्चानाम् । जिप्वप् शये । स्वपिति
स्वपितः स्वपन्ति । स्वपिपि । स्वप्यात् स्वप्यातां स्वप्युः । स्वपितु
स्वपितात् स्वपितां स्वपन्तु । अस्वपीत् । अस्वपत् अस्वपतां अस्वपन् ।
श्वस् प्राणने । श्वसिति । श्वस्यात् । श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत् ।
अनपि च । प्राणिति । प्राण्यात् । प्राणितु । अप्राणीत् । अप्राणत् ।
जक्ष भक्ष हसनयोः ।

जक्षादिश्च ॥ १०९ ॥ जक्षादीनामभ्यस्तसंज्ञा भवति । ज-
क्षिति जक्षतः ।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ ११० ॥ अभ्यस्तात्परस्य अ-
न्तेर्नकारस्य लोपो भवति । जक्षति । जक्ष्यात् जक्ष्यातां जक्ष्युः । जक्षितु
जक्षितात् जक्षितां जक्षतु । अजक्षीत् । अजक्षत् अजक्षतां । अनउस्सि-
जभ्यस्ताविदादिभ्योऽभुवः । इत्यनेन उम् भवति । अजक्षुः । भावकर्मणोः ।
रुद्यते । सुप्यते । इत्यादि । 'पृङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते सुधाते सुवते ।
सुवीत् सुवीयातां सुवीरन् । सूतां सुवातां सुवतां । सूप् स्वधायां । सूध्वम् ॥

सूतेः पञ्चम्याम् ॥ १११ ॥ सूतेः पञ्चम्युत्तमे च गुणो न भवति ।
सुवै सुवावहै सुवामहै । असूत असुवातां । सूयते । हन् हिसागत्योः । हन्ति ।

धुटि हन्तेः सार्वधातुके ॥ ११२ ॥ हन्तेरन्तस्य लोपो
भवति धुडादावगुणे सार्वधातुके परे । हतः ।

गमहनजनखनघसामुपधयाः स्वरादावनण्यगुणे
॥ ११३ ॥ गमादीनामुपधया लोपो भवत्यनण्वन्ति स्वरादावगुणे परे ।

लुप्तोपधस्य च ॥ ११४ ॥ लुप्तोपधस्य च हन्नेर्हस्ये षिर्म-
वति । झनि । हंमि हय ह्य । हन्मि हन् हन्म । हन्यात्
हन्याता हन्यु । हन्तु हनान् हनां भन्तु । पूर्वोक्तपरोक्तयोः परोक्तः
विभिर्विधान् इति न्यायान् ॥

हन्तेर्जा हौ ॥ ११५ ॥ हन्तेर्नकारादेशो भवति हौ परे । जहि
हनान् हतं हत । हनानि हनाव हनाम ।

व्यञ्जनादिस्योः ॥ ११६ ॥ व्यञ्जनात्परयोर्द्विस्वोर्त्रेषो भ-
वति । अहन् अहतां अन्नन् । अहन् अहतं अहन । अहनं अहन्य
अहन्म । चक्षद् व्यक्तायां वाचि ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ११७ ॥ संयोगाद्योः सका-
रकारयोर्त्रेषो भवति धुव्यन्ते च ।

* तवर्गस्य षट्त्वर्गाष्टवर्गः ॥ ११८ ॥ तवर्गस्य षकार-
टवर्गाभ्या परम्य टवर्गो भवत्यान्तरतम्यात् । आचष्टे आचक्षते आचक्षते ।

पदोः कः से ॥ ११९ ॥ पदो को भवति मकारे परे । आचक्षे
आचक्षते आचक्षते ।

* धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ १२० ॥ धुटा तृतीयो भवति चतु-
र्थेषु परत ऋणटवर्गग्या मूर्द्धन्या इति न्यायान् । इति षकारस्य ड-
कार । आचड्दे । आचसे आचश्चे आचश्महे । आचक्षीत आच-
क्षीयाना आचक्षीरन् । आचष्टा आचक्षाना आचक्षतां । आचष्टव आ-
चक्षथा आचक्षन् । आचक्षी आचक्षारहे आचक्षामहे । आचष्ट आ-
चक्षाना आचक्षत । आचष्टा आचक्षथा आचक्षद् । आचक्षि आच-
क्षयि आचक्षमहि ।

चक्षद् ख्याञ् ॥ १२१ ॥ चक्षद् इत्येतस्य ग्यानादेशो भवति
असात्प्रसक्तं प्रे । आम्सायते । इत् ऐक्ष्यं ।

छट्ठोश्च ॥ १२२ ॥ छट्ठोश्च षो भवति पुटवन्ते । इष्टे ई-
शां ईशते ।

ईशः से ॥ १२३ ॥ ईशः परस्य सादेः सार्वधातुकस्यादाविद्
भवति धुटि परे । ईशिपे ईशाये ईड्ढे । ईशे ईश्वहे ईश्महे । ईशीत्
ईशीयातां ईशीरन् । ईष्टां ईशातां ईशतां । ईशिष्व ईशाथां ईड्ढ्वं ।
ऐशि ऐश्वहि ऐश्महि । ईश्यते । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ १२४ ॥ शासे-
रुपधायाः इद्भवति अण् व्यञ्जनयोः परतः ।

शासिबसिघसीनां च ॥ १२५ ॥ निमित्तात्परः शासि-
बसिघसीनां सः पत्वमापद्यते । शिष्टः शासति । शास्ति । शिष्यात्
शिष्यातां शिष्युः । शास्तु शिष्टात् शिष्टां शास्तु ।

शा शास्तेश्च ॥ १२६ ॥ शास्तेर्ही परे शादेशो भवति च-
कारात् हेर्धिर्भवति । शाधि । शिष्टात् । शिष्टं शिष्ट । शासानि शासाव
शांसाम् ।

सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १२७ ॥ ह्यस्तन्यां दौ परे
सस्य तो भवति । अशात् अशिष्टां अशासुः ।

सौवा ॥ १२८ ॥ सस्य तो भवति वा ह्यस्तन्यां सौ परे । अशात् ।
अशाः अशिष्टं अशिष्ट । अशासं । अशिष्व । अशिष्म । शिष्यते ।
दीधीब् दीसिदेवनयोः । वेवीब् वेतनातुल्ये । आदीधीते । यद्बर्णस्यासं-
योगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य । इति यः । आदीध्याते आदीध्यते ।

दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः ॥ १२९ ॥ दीधीवेव्योर-
न्तस्य ङो भवति इवर्णयकारयोः परतः । आदीधीत् आदीधीयातां
आदीधीरन् । आदीधीतां आदीध्यातां आदीध्यतां । आदीधीष्व आ-
दीधीयाथां आदीधीध्वं ।

दीधीवेव्योश्च ॥ १३० ॥ अनयोः पञ्चम्युत्तमे च गुणो न
भवति । आदीध्यै आदीध्यावहै आदीध्यामहै । आदीधीत् आदी-
ध्यातां आदीध्यत् । आदीध्यते । वेवीते वेव्याते वेव्यते । वेवीत् वे-
वीयातां वेवीरन् । वेवीतां वेव्यातां वेव्यतां । वेवीष्व वेव्याथां वेवीध्वं ।

वेव्यै वेव्यावहे वेव्यामहे । अवेवीत अवेव्यातां अवेव्यत । अवेवीथाः
अवेव्याथां अवेवीध्वं । अवेव्यि अवेवीवाहि अवेवीमहि । वेव्यते । ईड्
स्तुतौ । ईडे ईडाते ईडते ।

ईड्जनोः रुध्वे च ॥१३१॥ ईड्जनोः रुध्वे च सार्वधातुके परे
इड् भवति । ईडिपे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईड्महे । ईडीत
ईडीयातां ईडीरन् । ईडां ईडातां ईडातां । ऐड् ऐडातां ऐडत ।
ईड्यते । इत्यादि । णु स्तुतौ ।

उतो वृद्धिर्व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके ॥१३२॥
धातोरुतो वृद्धिर्भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । वृद्धिग्रहणा-
धिक्यादम्यम्नस्य वृद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ नौति नुत. नुवन्ति । नौपि
नुयः नुय । नौमि नुयः नुमः । नुयात् नुयातां नुयु. । नौतु नुतात्
नुतां नुन्तु । अनौत् अनुतां अनुवन् । नूयते । एवम् । षुञ् स्तुतौ ।
स्तौति स्तौति स्तुतः स्तुवन्ति । स्तुते स्तुवाते स्तुवते । स्तूयते ।
उर्णुञ् आच्छादने ॥

ऊर्णोतेर्गुणः ॥ १३३ ॥ ऊर्णोतेर्गुणो भवति व्यञ्जनादौ गु-
णिनि सार्वधातुके परे । प्रोर्णोति । वृद्धिग्रहणाधिक्यात् अम्यस्तस्य वृ-
ध्दण्णाद्वा प्रोर्णोति प्रोर्णुतः प्रोर्णुवन्ति । प्रोर्णोपि प्रोर्णोपि प्रोर्णुयः
प्रोर्णुय । प्रोर्णोमि प्रोर्णोमि प्रोर्णुयः प्रोर्णुमः । प्रोर्णुते प्रोर्णुते
प्रोर्णुते । प्रोर्णुयात् प्रोर्णुयातां प्रोर्णुयु. । प्रोर्णुवीत । प्रोर्णोतु प्रो-
र्णोतु प्रोर्णुतां प्रोर्णुन्तु । प्रोर्णुतां प्रोर्णुवातां प्रोर्णुतां ।

विस्तन्यां च ॥ १३४ ॥ उर्णुञ् इत्येतस्य म्यन्त्यां गुणो
भवति व्यञ्जनादौ वचने परे । प्रौर्णोत् प्रौर्णुतां प्रौर्णुन् । प्रौर्णुत प्रौ-
र्णुतां प्रौर्णुन् । प्रौर्णुयत इत्यादि । । विद् ज्ञाने । वेत्ति वित्तः
विदन्ति । विद्यात् विद्यातां विद्युः । वेत्तु वित्तात् वित्तां विदन्तु ।

विद् आम् कृञ् पशन्त्यां वा ॥१३५॥ विद्. ...
भवति ततः कृञ् प्रयुज्यते पशन्त्यां । आमि विधेरेवेति गुणो

ईशः से ॥ १२३ ॥ ईशः परस्य सादेः सार्वधातुकस्यादाविट्
भवति धुटि परे । ईशिपे ईशाथे ईङ्ङे । ईशे ईश्वहे ईशमहे । ईशीत
ईशीयातां ईशीरन् । ईष्टां ईशातां ईशतां । ईशिष्व ईशाथां ईङ्ङं ।
ऐशि ऐश्वहि ऐशमहि । ईश्यते । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शासेरिट्पधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ १२४ ॥ शासे-
रुपधायाः इन्द्रवति अण् व्यञ्जनयोः परतः ।

शासिवसिघसीनां च ॥ १२५ ॥ निमित्तात्परः शासि-
वसिघसीनां सः पत्वमापद्यते । शिष्टः शासति । शास्ति । शिष्यात्
शिष्यातां शिष्युः । शास्तु शिष्टात् शिष्टां शास्तु ।

शाशास्तेश्च ॥ १२६ ॥ शास्तेर्हीं परे शादेशो भवति च-
कारात् हीर्धभवति । शाधि । शिष्टात् शिष्टं शिष्ट । शासानि शासाव
शासाम् ।

सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १२७ ॥ ह्यस्तन्यां दौ परे
सस्य तो भवति । अशात् अशिष्टां अशासुः ।

सौवा ॥ १२८ ॥ सस्य तो भवति वा ह्यस्तन्यां सौ परे । अशात् ।
अशाः अशिष्टं अशिष्ट । अशासं । अशिष्व । अशिष्म । शिष्यते ।
दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । वेवीङ् वेतनानुल्ये । आदीधीते । यङ्वर्णस्यासं-
योगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य । इति यः । आदीध्याते आदीध्यते ।

दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः ॥ १२९ ॥ दीधीवेव्योर-
न्तस्य ङोषो भवति इवर्णयकारयोः परतः । आदीधीत आदीधीयातां
आदीधीरन् । आदीधीतां आदीध्यातां आदीध्यतां । आदीधीष्व आ-
दीधीयाथां आदीधीध्वं ।

दीधीवेव्योश्च ॥ १३० ॥ अनयोः पञ्चम्युत्तमे च गुणो न
भवति । आदीध्वै आदीध्यावहै आदीध्यामहै । आदीधीत आदी-
ध्यातां आदीध्यत । आदीध्यते । वेवीते वेव्याते वेव्यते । वेवीत वे-
वीयातां वेवीरन् । वेवीतां वेव्यातां वेव्यतां । वेवीष्व वेव्याथां वेवीध्वं ।

॥ १४४ ॥ षडधमान्तस्य धातोरादेस्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति स्त्रोः परतः । घोस्ति दुग्धः दुग्ध । दोस्ति दुहः दुहः । दुग्धे दुहाते दुहते । दुह्यात् दुह्यातां दुह्युः । दुहीत दुहीयातां दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धां दुहन्तु । दुधुङ्म्यां हेर्धिः । दुग्धि दुग्धात् दुग्धं दुग्ध । दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धां दुहातां दुहतां ।

लोपे च दिस्योः ॥ १४५ ॥ षडधमान्तस्य धातोरादेस्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति दिस्योलोपेऽपि । अधोक् अदुग्धां अदुग्ध । अदोहं अदुह अदुह । अदुग्ध अदुहातां अदुहत । लिह् आस्वादेने ॥

होढः ॥ १४६ ॥ धातोर्हस्य दो भवति धुत्वन्ते च ।

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ १४७ ॥ ढे परे ढलोपो भवति उपधाया दीर्घश्च । लेढि लीढः लिहन्ति । लेक्षि लीढः लीट । लेक्षि लिहः लिहः । लीढे लिहाते लिहते । लिक्षे लिहाथे लीढे । लिहे लिहहे लिहहे । लिह्यात् । लिहीत लेटु लीढात् लीढां लिहन्तु । लेढि लीढात् लीढं लीढ । लेहानि लेहाव लेहाम ॥ लीढां लिहातां लिहतां । लिक्ष्व लिहातां लीढं । लेहै लेहावहै लेहामहे ॥ अलेट् अलीढां अलिहन्-अलीढ । लिह्यते ॥ इत्यदादिः समाप्तः ।

हुदानादनयोः ।

जुहोत्यादेश्च ॥ १४८ ॥ जुहोत्यादेश्च परविकरणस्य लुग्भवति ॥

द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १४९ ॥ धातोरादयवस्थानम्यामस्य एकस्वरस्याद्यवर्णस्य द्विर्वचनं भवतीति वर्त्तते ।

जुहोत्यादीनां सार्वधातुके ॥ १५० ॥ जुहोत्यादीनां द्विर्वचनं भवति सार्वधातुके परे ।

पूर्वाभ्यासः ॥ १५१ ॥ द्विरुक्तस्य धातोः पूर्वाऽवयवोऽभ्यासः भवति ।

हो जः ॥ १५२ ॥ अभ्यासहकारस्य जकारो भवति । जुहो-
नि जुहुत ।

विदांकरोतु विदांकुरुतात् विदांकुरुतां विदांकुर्वन्तु । विदांकुरु।
अवेन् अवितां अविदन् ।

विदादेर्वा ॥ १३६ ॥ विद् आदन्ताद्विपथान् उस् वा भ-
वति ह्यस्तन्यां । अविदुः । विद्यते । एवं ह्यस्तन्यां । प्सा भक्षणे । आ-
दन्तात् । अप्सात् अप्सातां अप्सन् ।

आकारस्योसि ॥ १३७ ॥ आकारस्य लोपो भवति उमि
परे । अप्पुः । रा. ला आदाने । अलात् अलातां अलान् अलुः ।
अरात् अरातां अरान् अरुः । द्विप् अप्रीतौ । अद्वेद् अद्विष्टां अ-
द्विप्न् अद्विष्टुः । भावकर्मणोः । रायते । शायते । प्सायते । द्विप्यते ।

समोगमृच्छ प्रच्छिष्टृथुवेत्यर्त्तिदृशाम् ॥ १३८ ॥ सम-
परेपामात्मनेपदं भवति । संवित्ते संविदाते संविदते ।

वेत्तेर्वा ॥ १३९ ॥ वेत्तेः परस्यातेरिर्वा भवति । संविदते ।
संविदीत संविदीयातां संविदीरन् । संवितां संविदातां संविदतां संवि-
दतां । सम्बिन् समविदातां समविदत समविदत ॥ इण्गतौ । एति इत् ।

१४० ॥ इणश्च यो भवति स्वरादावगुणे । यन्ति ।

एम् । एमि इवः इमः । इयात् इयातां इयुः । एतु इतात्
नु । इहि इतात् इतं इत । अयानि अयाव अयाम् । ऐन्
एतां । परापि वृद्धिरिण्मात्राश्रितेन यत्वेन बाध्यते । सावकाशानवका-
शयोरनवकाशो विधिर्वलवान् । इति न वृद्धिः । इणश्चेति यत्वं ।

एतेर्धे ह्यस्तन्याम् ॥ १४१ ॥ एतेर्धे परे अटोऽवर्णस्य दीर्घो
भवति ह्यस्तन्यां । आयन् । ऐः ऐनं ऐत । आयं ऐव ऐम ।
दृह प्रपूरणे ।

दादेर्धः ॥ १४२ ॥ दादेर्धस्य यो भवति धुद्यन्ते च ।
घदधभेभ्यस्तथोर्द्धोऽधः ॥ १४३ ॥ ऐम्यः धान्वाङ्गितेभ्य
परयोस्तथोर्धो भवति । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति ।

त्नीयादेर्धदधभान्तस्यघातोरादिचतुर्थत्वं स्ध्वांः

॥ १४४ ॥ वद्धभान्तस्य धातोरादेस्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति स्त्र्योः परतः । घोसि दुग्धः दुग्ध । दोसि दुहः दुहः । दुग्धे दुहाते दुहते । दुह्यात् दुह्यातां दुह्युः । दुहीत दुहीयातां दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धां दुहन्तु । हुधुद्ग्यां हेधिः । दुग्धि दुग्धात् दुग्धं दुग्ध । दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धां दुहातां दुहतां ।

लोपे च दिस्योः ॥ १४५ ॥ वद्धभान्तस्य धातोरादेस्तृतीय-
र चतुर्थत्वं भवति दिस्योलोपेऽपि । अधोक् अदुग्धां अदुग्ध ।
दोहं अदुह अदुह । अदुग्ध अदुहातां अदुहत । लिह आस्वादने ॥

होहः ॥ १४६ ॥ धातोर्हस्य दो भवति धुट्यन्ते च ।

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ १४७ ॥ ढे परे ढलोपो
वति उपधाया दीर्घश्च । लेढि लीढः लिहन्ति । लेसि लीढः लीढ ।
सि लिहः लिहः । लीढे लिहाते लिहते । लिसे लिहाथे लीढे । लिहे
रुहे लिहहे । लिह्यात् । लिहीत लेढु लीढात् लीढां लिहन्तु । लेढि
देदात् लीढं लीढ । लेहानि लेहाव लेहाम ॥ लीढां लिहातां
रुहता । लिष्व लिहातां लीढं । लेहै लेहावहै लेहामहे ॥ अलेट्
लीढां अलिहन्-अलीढ । लिह्यते ॥ इत्यदादिः समाप्तः ।

हुदनादनयोः ।

जुहोत्यादेश्च ॥ १४८ ॥ जुहोत्यादेश्च परनिकरणस्य लुग्भवति ॥

द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १४९ ॥ धा-
तोरेवयवस्थानभ्यासस्य एकस्वरस्याद्यवर्णस्य द्विर्वचनं भवतीति वर्त्तते ।

जुहोत्यादीनां सार्वधातुके ॥ १५० ॥ जुहोत्यादीनां द्वि-
र्वचनं भवति सार्वधातुके परे ।

पूर्वाभ्यासः ॥ १५१ ॥ द्विरुक्तस्य धातोः पूर्वाऽवयवोऽभ्या-
ससंज्ञो भवति ।

हो जः ॥ १५२ ॥ अभ्यासहकारस्य जरारो भवति । जुहो-
ति जुहुतः ।

द्वयमभ्यस्तम् ॥ १५३ ॥ धातोरभ्यास इतरश्चेति द्वयमभ्य-
स्तसंज्ञं भवति ॥

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥१५४॥ अभ्यस्तात्परस्यान्तेर्न-
कारस्य लोपो भवति ।

जुहोतेः सार्वधातुके ॥१५५॥ जुहोतेः उकारस्य वकारो
भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । जुह्वति । जुहोपि जुहुथः जुहुय ।
जुहोमि जुहुवः जुहुमः ॥ इत्यादि । ओहाड् गतौ ।

भृञ्हाङ्माङामित् ॥१५६॥ भृञ् हाङ् माङ् इत्येतेषाम
भ्यासस्य इद्भवति सार्वधातुके परे ।

उभयेपामीकारो व्यञ्जनादावदः ॥ १५७ ॥ उभये
पामभ्यस्तत्रयादिविकरणानां दावर्जितानामाकारस्य ईकारो भवति
व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जिहीते ॥

अभ्यस्तानामाकारस्य ॥ १५८ ॥ अभ्यस्तानामाकारस्य
लोपो भवत्यगुणे सार्वधातुके परे । जिहाते जिहते । जिहीपे जिहायेनि-
हीध्वे । जिहे जिहीवहे जिहीमहे ॥ जिहीत जिहीयातां जिहीरन् ।
जिहीतां जिहातां जिहतां । जिहीष्व जिहाथां जिहीध्वं । जिहै जिहावहै
जिहामहै । अजिहीत अजिहातां अजिहत ॥ एवं माङ् माने शब्दे च ।
मिमीते मिमाते मिमते । मिमीपे मिमाथे मिमीध्वे । मिमे मिमीवहे मि-
मीमहे । डुधाञ् डुभृञ् धारणपोपणयोः ।

द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ ॥१५९॥ अभ्यासस्य
द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ भवतः । विभक्तिं विभृतः विभ्रति ।
विभक्तिं विभृतः विभृतः ॥ विभक्तिं विभृतः विभृतः ॥ विभृते विभ्रति
विभ्रते । विभृते विभ्रते विभृध्वे । विभ्रे विभ्रवहे विभ्रमहे ॥

डुधाञ् ह्रस्वः ॥१६०॥ अन्यासस्य ह्रस्वो भवति । दृष्यति ।
तथोश्च दधातेः ॥ १६१ ॥ दधातेर्धातोः आदेश्तृतीयचतु-
र्भवति तथो. सेध्वोश्चागुणे परतः । घत्तः दधति । दधामि

धत्थः धत्थ । दधामि दध्वः दध्मः । धत्ते दधाते दधते । धत्से दधाथे
धद्वे । दधे दध्वहे दध्महे । भावकर्मणोश्च ।

नाम्यन्तानां यणायियन्नाशीञ्चिकेक्रियतेपुदी-
र्यः ॥१६२॥ नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भवति यणादीनां ये
च्यौ च परे । ह्यते ।

अदाद्दाधौ दा ॥ १६३ ॥ डुदान् दाने । दाण् दाने । दो
अवत्तण्डने । देङ् रक्षणे । एते चत्वारो दारूपाः । डुधान्धारणपोपणयोः
धेट् पा पाने इत्येतौ । धारूपौ । दाप् लवने । दैप् शोधने इत्येतौ वर्ज-
यित्वा दाधा इत्येतौ दासंज्ञौ भवतः दाप् दैपौ वर्जयित्वा दाधाइत्ये-
तौ दासंज्ञौ भवतः ।

दाभागायति पिबति स्थास्यति जहातीनामीका-
रो व्यञ्जनादौ ॥१६४॥ दासंज्ञकमारूपगायति पिबति स्थास्यति
जहातीनामन्तस्य ईकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । दीय-
ते । धीयते । माङ् माने शब्दे च । मीयते मीयेते मीयन्ते । कै गै रै शब्दे ।
गीयते पीयते । ष्टा गतिनिवृत्तौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ।
म्यीयते । पो अन्तकर्मणि । अवसीयते । ओहाक् त्यागे । हीयते ।
जुहुयान् जुहुयातां जुहुयु । जिहीत जिहीयाताम् जिहीरन् । धेट् पा
पाने । दध्यान् दध्यातां दध्युः । दधीत दधीयातां दधीरन् । जुहोतु
जुहुतात् जुहुतां जुहुतु । जुहुधि जुहुतात् जुहुतं जुहुत । जुह्वानि
जुह्वाव जुह्वाम । जिहीतां जिहातां जिहतां । मिमीत मिमीयाताम्
मिमीरन् । मिमीतां मिमातां मिमतां । मिमीष्व मिमाथां मिमीध्वं ।
मिमै मिमावहै मिमामहै । विभर्तु विभृतां विभ्रतु । विभृतां विभ्रतां वि-
भ्रतां । दधातु धत्तात् धत्तां दधतु । अम्यस्तानामस्तरस्य इति लोपे प्राप्ते ।
“लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवान्” । इति स्वरादेशो भवति ।

दास्त्योरभ्यासलोपश्च ॥ १६५ ॥ दासंज्ञकस्यास्तेश्च ह्यौ

परेन्तस्य एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च । यथासंख्यं । धेहि धत्तात् धत्तं
धत्त । दधानि दधाव दधाम । धत्तां दधातां दधतां । अजुहोत्
अजुहुतां ।

अनउस्सिजभ्यस्तविदादिभ्यो भुवः ॥१६६॥ मि-
जभ्यस्ताविदादिभ्यश्च परस्य अन उम् भवति अभुवः ।

अभ्यस्तानामुसि ॥ १६७ ॥ अभ्यस्तानां गुणो भवति
उसि परे । अजुहवुः । अजुहोः अजुहुतं अजुहुत । अजुहवं अजुहुव अजु-
हुम । अजिहीत् अजिहातां अजिहत । अविभः अविभृतां अविभरुः ।
अविभः अविभृतं अविभृत । अविभरं अविभृव अविभृत । अविभृत्
अविभ्रातां अविभ्रत । अमिमीत् अमिमातां अमिमत् । अमिमीथाः अमि-
माथां अमिमीध्वं । अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि । अदधात् अधत्तां ।

आकारस्योसि ॥ १६८ ॥ आकारस्य लोपो भवति उसि
परे । अदधुः । अधत्त अदधातां अदधत् । विभी भये । विभीति
विभितः विभीतः ।

भियो वा ॥ १६९ ॥ भियो वा इकारो भवति व्यञ्ज-
नादावगुणे सार्वधातुके परे ।

यङ्चवर्णस्य संयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य ॥१७०॥ अमं-
योगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति स्वरदावगुणे परे । वि-
म्यति इत्यादि । ही लज्जायां ।

अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यम् ॥१७१॥ अभ्यास-
स्यादिव्यञ्जनमवशेष्यं भवति । अनादेर्लोप इत्यर्थः । जिह्रेति जिहीत्-
स्वरादाविबर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवाविति इयादेशः । निह्रियति ।
ओहाक् त्यागे । जहति जहीत् ।

जहतेर्वा ॥१७२॥ जहतेः सार्वधातुके व्यञ्जनादावगुणे परे
आकार इकारादेशो भानिवा । जहितः जहति । जहामि । उभयेषा-

मीकारो व्यञ्जनादावदः । जहीयः जहियः जहीथ जहिय । जहामि
जहीवः जहिवः जहीमः जहिमः ।

लोपः सप्तम्यां जहातेः ॥ १७३ ॥ जहातेरन्तस्य लोपो
भवति सप्तम्यां व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जहात् जहातां
जह्युः । जहातु जहातात् जहितात् जहीतां जहितां जहतु ।

आत्वं वाहौ ॥ १७४ ॥ जहातेरन्तस्य आत्वं ईत्वमित्वं च
भवति वाहौ परे । जहाहि जहिहि जहीहि जहीतात् जहितात् जहीतं
जहिनं जहीत । जहानि जहाव जहाम । अजहान् अजहीतां अजहितां
अजहुः । अजहाः अजहीतं अजहितं अजहीत अजहित ।
अजहां अजहिव अजहीव अजहिम अजहीम । इत्यादि । ऋसु गतौ ।
३ पाठनपूरणयोः ।

अर्तिपिपत्योश्च ॥ १७५ ॥ अनयोरभ्यासस्य इद्भवति
सार्वधातुके परे ।

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ १७६ ॥ अभ्यासस्य इवर्ण उव-
र्णयोरियुवौ भवतोऽसवर्णे परे । इयति इयतः इयति । इयति
इयथः इयथ । इयामि इयवः इयमः । इय्यान् इय्यातां इय्युः ।
इयर्तु इयतात् इयतां इयतु । इयहि इयतात् इयतं इयत । इयरा-
णि इयराव इयराम । ऐयः ऐयतां ऐयरुः । ऐयः ऐयतं ऐयत । ऐयरं
ऐयव ऐयम । “ गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति ” गुणः । अर्थते ।

ऋवर्णस्याकारः ॥ १७७ ॥ अभ्यासस्य ऋवर्णस्याकारो
भवति । ससर्ति ससृतः सस्रति । ससृयात् ससृयातां सस्र्युः । ससर्तु
ससृनात् ससृतां सस्रतु । अससः अससृतां अससरुः ।

यणाशिपोर्यं ॥ १७८ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति यणा-
शिपोर्यं परे । खियते । पिपति पिपृतः पिप्रति । पिपृयात् पिपृयातां
पिपृयुः । पिपर्तु पिपृतात् पिपृतां पिप्रतु । अपिपः अपिपृतां अपिपरुः ।
णिनिर् शौचपोषणयोः । विनिर् पृथक्भावे । विद् व्यसौ विप् शब्दे ।

निजिविजिविपां गुणः सार्वधातुके ॥ १७९ ॥
निजादीनामभ्यासस्य गुणो भवति सार्वधातुके परे ।

चवर्गस्य किरसवर्णे ॥ १८० ॥ चवर्गस्य किर्भवति
असवर्णे ध्रुटि परे अन्ते च । नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेनेक्षि नेनि-
कथः नेनिकथ । नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनिज्यात् नेनिज्यातां
नेनिज्युः । नेनेक्तु नेनिक्तात् नेनिक्तां नेनिजतु । नेनेग्धि नेनि-
क्तात् नेनिक्तं नेनिक्त ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सा-
र्वधातुके ॥ १८१ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न
भवति स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । नेनिजानि नेनिजाव नेनि-
जाम । अनेनेक् अनेनिक्तां अनेनिजुः । अनेनेक् अनेनिक्तं अ-
नेनिक्त । अनेनिजं अनेनिज्व अनेनिज्म । वेवेक्ति वेविक्तः ।
वेविजति । वेविज्यात् वेविज्यातां वेविज्युः । वेवेक्तुः वेविक्तात् वेविक्तां
वेविजतु । वेविग्धि । अवेवेक् अवेविक्तां अवेविजुः । वेवेष्टि वेविष्ट
वेविपति । वेवेक्षि वेविष्टः वेविष्ट । वेवेप्मि वेविप्वः वेविप्मः । वे-
विप्यात् वेविप्यातां वेविप्युः । वेवेष्टु वेविष्टात् वेविष्टां वेविपतु । धुरां
तृतीयश्चतुर्थेषु । इति तृतीयः । ऋवर्णउवर्णरपा मूर्धन्या इति न्यायान् ।
पकारस्य डकारः । वेविडिड वेविष्टात् वेविष्टं वेविष्ट । वेविपाणि
वेविपाव वेविपाम । अवेवेष्ट् अवेविष्टां अवेविपुः । अवेवेः अवे-
विष्टं अवेविष्ट । अवेविपं अवेविप्व अवेविप्म । भावकर्मणोः । निज्य-
ते । विज्यते । विप्यते । इति जुहोत्यादिः ।

दिवुक्तीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु

दिवादेर्यन् ॥ १८२ ॥ दिवादेर्गणाद्विकरणसंज्ञको यन् भवति
कर्नरि विहिते सार्वधातुके परे ।

नामिनो वोरकुर्छुरोर्व्यञ्जने ॥ ८३ ॥ अकुर्छुरोर्वोरुप-
धाभूतस्य नामिनो दीर्घो भवति व्यञ्जने परे । दीव्यति दीव्यतः दी-

व्यन्ति । दीव्येत् दीव्येतां दीव्येयुः । दीव्यतु दीव्यतात् दीव्यतां दी-
व्यन्तु । अदीव्यत् अदीव्यतां अदीव्यन् । पूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते
सूयेते सूयन्ते । सूयेत सूयेयातां सूयेरन् । सूयतां सूयेतां सूयन्तां ।
असूयन् असूयेतां असूयन्त । असूययाः असूयेथां असूयध्वं । अ-
सूये असूयावहि असूयामहि । नहञ् वन्धने । संनह्यति संनह्यतः सं-
नह्यन्ति । संनह्यते संनह्येते संनह्यन्ते । संनह्येत् संनह्येतां संनह्येयुः ।
संनह्येः संनह्येतं संनह्येत । संनह्येयं संनह्येव संनह्येम । संनह्येत संन-
ह्येयातां संनह्येरन् । संनह्यतु संनह्यतात् संनह्यतां संनह्यन्तु । संनह्य
संनह्यतात् संनह्यतं संनह्यत । संनह्यानि संनह्याव संनह्याम । संनह्यतां
संनह्येतां संनह्यन्तां । संनह्यस्य संनह्येथां संनह्यध्वं । संनह्यै संनह्यावहै
संनह्यामहै । समनह्यत् समनह्यतां समनह्यन् । समनह्यत समनह्येतां
समनह्यन्त । इत्यादि । भावकर्मणोश्च । दीव्यते । सूयते । संनह्यते ।
जिमिदा स्नेहने ।

मिदेः ॥ १८४ ॥ मिदेरित्येतस्य नाम्युपधस्य धातोर्यन्स्ववि-
करणे परे गुणो भवति । प्रमेद्यति प्रमेद्यतः प्रमेद्यन्ति । प्रमेद्येत् । प्रमे-
द्यतु । प्रामेद्यत् । शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि ।
दो अवखण्डने ॥

यन्योकारस्य ॥ १८५ ॥ धातोरोकारस्य लोपो भवति
यनि परे । श्यति श्यतः श्यन्ति । श्यसि श्यथः श्यथ । श्यामि
श्यावः श्यामः । छ्यति छ्यतः छ्यन्ति । स्यति स्यतः स्यन्ति ।
द्यति द्यतः द्यन्ति । शम् दम् उपशमे । तमु कांक्षायां । श्रम् तपासि
खेदे च । भ्रमु अनवस्थाने । क्षमूष् सहने । क्लमु ग्लानौ । मदी हर्षे ।

शमादीनां दीर्घो यनि ॥ १८६ ॥ शमादीनां दीर्घो यनि
ति यनि परे । शाम्यति । दाम्यति । ताम्यति । शाम्यति । भ्राम्यति ।
क्षाम्यति । ह्याम्यति । माद्यति । जनी प्रादुर्भावे ।

जाजनेर्विकरणे ॥ १८७ ॥ जनेः स्वविकरणे परे जा भवति । जायते । जायेत । जायतां । अजायत ।

यणि वा ॥ १८८ ॥ यणिं परे जनेर्जादेशो वा भवति । जायते जन्यते । इति दिवादिः ।

पुञ् अभिपवे ।

नुः स्वादेः ॥१८९॥ स्वादेर्गणाद्विकरणसंज्ञको नुर्भवति कर्तारि विहिते सार्वधातुके परे । सुनोति सुनुतः ।

नोर्वकारो विकरणस्य ॥ १९० ॥ नोर्विकरणस्यासंयोगपूर्वस्योकारस्य वकारो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । सुन्वन्ति । सुनोपि सुनुथः सुनुथ । सुनोमि ।

उकारलोपो वमोर्वा ॥१९१॥ असंयोगपूर्वस्य विकरणस्योकारस्य लोपो वा भवति वमो. परतः । सुन्वः सुनुवः सुन्म. सुनुमः । सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुपे सुन्वाये सुनुध्वे । सुन्वे सुन्वहे सुनुवहे सुन्महे सुनुमहे ।

* नाम्यन्तानां यणायिन्नाशीश्चि व चेक्रीयतेषु दीर्घः ॥ १९२ ॥ नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भवति यण् आश् इन् आशी चक्रीयतेषु ये च्चौ च परे । सूयते सूयेते । अशूङ् व्याप्तौ अशुते ।

नोर्विकरणस्य ॥१९३॥ नुविकरणस्योकारस्य संयोगपूर्वस्य उवादेशो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । अशुवाते अशुवते । चिञ् चयने ॥ चिनोति चिनुत. चिन्वन्ति ॥ चिनुते चिन्वाते चिन्वते । सुनुयात् सुनुयातां सुनुयुः । अशुवीत अशुवीयातां अशुवीरत् । अशुवीयाः अशुवीयायां अशुवीध्वं । अशुवीय अशुवीवहि अशुवीमहि । चिनुयात् । चिन्वीत । सुनोत् सुनुतात् सुनुतां सुन्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥१९४ ॥ असंयोगपूर्वस्य

विकरणाच्च परस्य हेर्लोपो भवति । सुनु सुनुतात् सुनुतं सुनुत ।
 सुनवानि सुनवाव सुनवाम । अश्रुतां अश्रुवातां अश्रुवतां । अश्रुप्
 अश्रुवाथां अश्रुच्चं । अश्रुवै अश्रुवावहै अश्रुवामहै । चिनोतु चिनुतात्
 चिनुतां चिन्वन्तु । चिनुतां चिन्वातां चिन्वतां । चिनुप् चिन्वाथां
 चिनुच्चं । चिनवै चिनवावहै चिनवामहै । अमुनोत् अमुनुतां अमुन्व-
 न् । आश्रुत आश्रुवातां आश्रुवत । अचिनोत् । अचिनुत् । इत्यादि
 इति स्वादिः ।

॥ तुद् व्ययने ॥

तुदादेरनि ॥ १०५ ॥ तुदादेर्गुणो न भवति अनि परे ।
 तुदति तुदतः तुदन्ति । मृद् प्राणत्यागे ।

इरन्यगुणे ॥ १०६ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति अगुणं अ-
 न्विकरणे परे । स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ । म्रियते म्रियेते
 म्रियन्ते । मुच्छ मोक्षणे ।

मुचादेरागमो नकारः स्वरादनि विकरणे ॥ १०७ ॥
 मुचादेः स्वरात्रकारागमो भवत्यन् विकरणे परे । मुञ्चति मुञ्चत- मु-
 ञ्चन्ति । लुपृञ् छेदने । विद्वृञ् लभे । लिप् उपदेहे । पिचिद् क्षर-
 णे । लुम्पति लुम्पते । विन्दति विन्दते । लिम्पति लिम्पते । मिञ्चति ।
 मिञ्चते । इति मुचादिः । तुदेत् । म्रियेत् । मुञ्चेत् । मुञ्चेत् । तुदतु ।
 म्रियतां । मुञ्चन्तु । मुञ्चतां । अतुदत् । अम्रियत् । अमुञ्चत् । अ-
 मुञ्चत अमुञ्चेतां अमुञ्चन्त । अमुञ्चयाः अमुञ्चेथां अमुञ्चच्चं ।
 अमुञ्चे अमुञ्चावहि अमुञ्चामहि । मावकर्मणोः । तुद्यते ।

घणाशिपोर्यं ॥ १०८ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति य-
 णाशिपोर्यं परे । म्रियते । मुच्यते । लुप्यते । विद्यते । लिप्यते ।
 मिच्यते इत्यादि कृ विक्षेपे । गृ निगरणे ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ १०९ ॥ ऋदन्तस्य इद् भवत्यगुणे परे ।
 किरति । गिरति ।

वा स्वरे ॥ २०० ॥ गिरतेरश्रुतेर्लश्रुतिर्भवति वा स्वरे परे ।
गिलति गिलतः गिलन्ति । इरुरीरूरौ । कीर्यते गीर्यते इत्यादि ।

तुदादिः समाप्तः ।

रुधिर् आवरणे ।

स्वराद्गुधादेः परो न शब्दः ॥ २०१ ॥ रुधादेर्गणस्य
स्वरात्परो विकरणसंज्ञको नकारागमो भवति कर्तारि विहिते सार्वधातु-
के परे । णत्वं घट्टधभेन्वस्तथोर्धोऽधः । ध्रुत्वं तृतीयश्चतुर्थेषु । रुणादि-

रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपः ॥ २०२ ॥ रुधादेर्विक-
णान्तस्य लोपो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । रुद्धः रुन्धन्ति । रुन्ते ।
रुन्धाथे रुन्ध्वे । रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे । भुनपालनाभ्यवहारयोः ।

अशने भुज्जुचादिः ॥ २०३ ॥ अशनार्थे भुज्जुचादि-
र्भवति इति रुचादिः । भुज्जे भुज्जाते भुज्जते । भुज्क्षे भुज्जाथे भुज्ज्वे ।
भुज्जे भुज्ज्वहे भुज्ज्महे । युज्जि योगे । युनक्ति युज्जः युज्जन्ति ॥
युज्जते । युज्क्षे युज्जाथे युज्ज्वे । युज्जे युज्ज्वहे युज्ज्महे । रुन्ध्यात् ।
रुन्धीत् । रुन्धीत । युज्यात् । युज्जीत् । रुणद्धु रुन्धात् रुन्धां रुन्धन्तु ।
रुन्द्धि । रुन्धात् रुन्धं रुन्ध । रुणधानि रुणधाव रुणधाम
भुज्जां भुज्जातां भुज्जतां । भुज्ज्भु भुज्जाथां भुज्ज्वं । भुनजै भुन-
जाथै भुनजाम् । युनक्तु युज्जात् युज्जां युज्जन्तु । युज्जन्धि युज्जात्
युज्जं युज्ज । युनजानि युनजाव युनजाम् । युज्ज्तां । अरुणत् अरुणद्
अरुन्धां अरुन्धन् ।

सोऽपदान्ते वा ॥ २०४ ॥ दधोरत्वं स्यात् तत्रापि शब्द-
बहुलभावात् ।

सोऽपदान्तेऽरेफप्रकृत्योरपि ॥ २०५ ॥ पदान्ते वर्तमान-
योर्दधोरत्वं वा स्यात् ह्यम्नन्यां मध्ममपुरुषैकवचने । अरुणत्वं अरु-
णत्त्वं । अरुन्धं । अरुन्ध । अरुणधं अरुन्ध्व अरुन्ध्म । अभुज्ज् अ-
भुज्जातां अभुज्जत । अभुज्ज्याः अभुज्जाथां अभुज्ज्वं । अभुज्जि । अ-

भुञ्ज्वहि अंभुञ्जमहि । अयुनक् अयुनग् अयुङ्क्षां अयुञ्जन् । अयुनक्
 अयुनग् अयुङ्क्षं अयुङ्क्ष । अयुनजं अयुञ्ज्व अयुङ्क्ष्म । अयुङ्क्ष् अ-
 युञ्जातां अयुञ्जत । अयुङ्क्थाः अयुञ्जायां अयुङ्क्थ्वं । अयुञ्जि अयुञ्ज्वहि
 अयुङ्क्षमहि । भावकर्मणोः । रुध्यते रुध्येते रुध्यन्ते । भुज्यते
 भुज्येते भुज्यन्ते । भिदिद् विदारणे । छिदिद् द्विधाकरणे । भि-
 षत्ति । छिनत्ति । भिन्द्यात् । छिन्द्यात् । भिनत्तु । छिनत्तु । अभिनन्
 अभिन्तां अभिन्दन् । अभिनत्त्वं अभिनस्त्वं अभिन्तं अभिन्त । अभिनदं
 अभिन्द्व अभिन्त्र । अच्छिनत् अच्छिन्ताम् अच्छिन्दन् । अच्छिनत्त्वं
 अच्छिनस्त्वं अच्छिन्तं अच्छिन्त । अच्छिन्दम् अच्छिन्द्व अच्छि-
 न्त्र । इति रुधादिः समाप्तः ।

तनु विस्तारे ।

तनादेरुः ॥ २०६ ॥ तनादेर्गणाद्विकरणसंज्ञक उर्भवति क-
 र्तरिविहिते सार्वधातुके परे । तनोति तनुतः तन्वन्ति । मनुङ् अवबो-
 धने । मनुते मन्वाते मन्वते । मनुपे मन्वाये मनुष्वे । मन्वे मनुवहे
 मन्वहे मनुमहे मन्महे । डुकृञ् करणे ।

करोतेः ॥ २०७ ॥ करोतेः गुणो भवति स्वविकरणे परे । करोति ।

अस्योकारः सार्वधातुकेऽगुणे ॥ २०८ ॥ करोतेरकार-
 स्य उकारो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । कुरुतः कुर्वन्ति । करोपि
 कुरुयः कुरुय । करोमि ।

करोतेर्नित्यम् ॥ २०९ ॥ करोतेः परस्य उकारस्य नित्यं
 लोपो भवति वमोः परतः । कुर्वः कर्मः । कुरुते कुर्वाते कुर्वते ।
 भावकर्मणोश्च । तन्यते । मन्यते ।

ये च ॥ २१० ॥ करोतेः परस्य उकारस्य नित्यं लोपो भवति
 ये च परे । कुर्यात् । कुर्वात । तनोतु तनुतात् तनुतां तन्वन्तु ।

उकाराच्च ॥ २११ ॥ उकाराच्च विकरणात्परस्य हेलोपो भ-
 वति । तनु तनुतात् तनुतं तनुत । तनवानि तनवाश्च तनवाम ।

मनुतां मन्वातां मन्वतां ॥ करोतु कुरुतात् कुरुतां कुर्वन्तु । कुरुतां ।
 अतनोत् अतनुतां अतन्वन् । अतनोः । अमनुत अमन्वातां अमन्वत । अ-
 मनुधा अमन्वाथां अमनुध्वं । अमन्वि अमनुवहि अमन्वहि अमनुमहि
 अमन्महि । अकरोत् अकुरुतां अकुर्वन् । अकुरुत । भावकर्मणोः ।
 तन्यते । मन्यते “भावकर्मणोश्च । यणाशिपोर्ये” इतीकारागमः ।
 क्रियते । इति तनादिः । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

ना ऋयादेः ॥ २१२ ॥ ऋयादेर्विकरणसंज्ञको ना भवति कर्त्त-
 रि विहिते सार्वधातुके परे । क्रीणाति । उभयेपामिति ईकारः ।
 क्रीणीतः ।

ऋयादीनां विकरणस्य ॥ २१३ ॥ ऋयादीनां विकरणा-
 कारस्य ल्योपो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । क्रीणन्ति । वृह
 संभक्तौ । वृणीते वृणाते वृणते । ग्रहञ् उपादाने ।

सपराखरायाः सम्प्रसारणमन्तस्थायाः ॥ २१४ ॥
 परेण धातुस्वरेण सह अन्तस्थायाः सम्प्रसारणं भवति । इत्यधिकृत्य ।

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिव्यचिप्रच्छिन्नश्चिभ्रस्जी-
 नामगुणे ॥ २१५ ॥ ग्रहादीनामन्तस्थायाः परेण स्वरेण सह
 सम्प्रसारणं भवत्यगुणे परे । किं सम्प्रसारणं ।

सम्प्रसारणं य्वृतोऽन्तस्था निमित्ताः ॥ २१६ ॥
 अन्तस्था निमित्ता इ उ ऋ ताः सम्प्रसारणसंज्ञा भवन्ति । गृह्णाति
 गृह्णीतः गृह्णन्ति । गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते । ज्या वयोहानौ । जीनाति ।
 भावकर्मणोश्च । जीयते । वेङ् तन्तुसन्ताने । वयति वयतः वयन्ति ।
 वयते ॥ ऊयते । व्यध ताडने । विध्यति विध्यते । वश कान्तौ ।

छशोश्च ॥ २१७ ॥ छशोश्च पो भवति धुद्यन्ते च । वष्टि उष्टः
 उशन्ति । वक्षि उष्टः उष्ट । वश्मि उश्वः उश्मः । उश्यते । व्यच व्याजी
 करणे । विचति विचतः विचन्ति । विच्यते । प्रच्छ झीप्सायां । पृ
 च्छति पृच्छतः पृच्छन्ति । पृच्छयते । वध्नु छेदने । वृथति । वृथते ।

भ्रस्ज पाके । लृवर्णतवर्गलसा दन्त्या इति न्यायात् । भृज्जति । भृ-
ज्जते । त्रिषु व्यञ्जनेषु सञ्जायमानेषु सजातीयानामेकव्यञ्जनलोपः ।
क्रीणीयात् । वृणीत । गृहीयात् । गृहीत । क्रीणातु क्रीणीतात् क्री-
णीताम् । क्रीणन्तु । क्रीणीहि क्रीणीतात् क्रीणीतं क्रीणीत । क्रीणानि
क्रीणीव क्रीणीम । वृणीत । गृह्णातु गृहीतात् गृहीतां गृह्णन्तु ।

आन व्यञ्जनान्ताद्धौ ॥ २१८ ॥ व्यञ्जनान्तात्क्र्यादेर्विकरण-
संज्ञक आनो भवति हौ परे । गृहाण गृहीतात् गृहीतं गृहीत । गृ-
ह्णानि गृहीव गृहीम । गृहीतां । अक्रीणात् अक्रीणीतां अक्रीणन् ।
अक्रीणाः अक्रीणीतं अक्रीणीत । अक्रीणं अक्रीणीव अक्रीणीम । अ-
वृणीत अवृणातां अवृणत । अवृणीथाः अवृणाथां अवृणीध्वं । अवृणि
अवृणीवहि अवृणीमहि । अगृह्णात् । अगृणीत । भावकर्मणोः । वि-
क्रीयते । व्रियते । गृह्यते । पूञ् पवने ।

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ २१९ ॥ प्वादीनां ह्रस्वो भवति स्ववि-
करणे । पुनाति पुनीतः पुनन्ति । पुनीयात् पुनीयातां पुनीयुः । पु-
नातु पुनीतात् पुनीतां पुनन्तु । पुनीहि पुनीतात् पुनीतं पुनीत ।
पुनानि पुनाव पुनाम । अपुनात् अपुनीतां अपुनन् । अपुनाः अपुनीतं
अपुनीत । अपुनं अपुनीव अपुनीम । एवं लृञ् छेदने । लुनाति ।
लुनीतात् । लुनीत । अलुनात् । ज्ञा अवबोधने ।

ज्ञश्च ॥ २२० ॥ ज्ञश्च स्वविकरणे जा भवति । जानाति जा-
नीतः जानन्ति । जानीयात् । जानातु जानीतात् जानीतां जानन्तु ।
अजानात् अजानीतां अजानन् । इति ऋयादिः ।

चुर स्तेये ।

चुरादेश्च ॥ २२१ ॥ चुरादेः कारितसंज्ञक इन् भवति स्वार्थे
उपधाया गुणः ।

ते घातवः ॥ २२२ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ता घातुसंज्ञा भवन्ति
अन्वविकरणः कर्त्तरि । अनि च विकरणे इति गुणः । चौरयनि

चोरयतः चोरयन्ति ॥ मन्त्रि गुप्तभाषणे ॥ अत एव इदञ्चुबन्धानां
धातूनां नुरागमोऽस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे । मन्त्रयते मन्त्रयेते
मन्त्रयन्ते ॥ वृद्ध् आवरणे ।

अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचइत्सु
॥२२३॥ अस्योपधाया दीर्घो भवति नाम्यन्तानां वृद्धिर्भवति इन्
इच् अट् एषु परतः । वारयति वारयतः वारयन्ति । वारयते ।
भावकर्मणोश्च ।

कारितस्यानामिद्धिकरणे ॥ २२४ ॥ कारितस्य लोपो
भवति आम् इङ् विकरणवर्जिते प्रत्यये परे ।

स्वरादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानि-
वत् ॥२२५॥ स्वरादेशः परनिमित्तकः पूर्ववर्णस्य विधिं प्रति स्थानि-
वति । चोर्यते वार्यते । गुडि सजि पल रक्षणे । गुण्डयति । स-
ज्जयति पालयति । उपधाभूतस्येति कि । अर्च पूजायां । अर्चयति ।
चोरयेत् । मन्त्रयेत् । वारयेत् । चोरयतु । मन्त्रयतां । वारयतु । वा-
रयतां । अचोरयत् । अमन्त्रयत । अवारयत । गुण्डयेत् । गुण्डयतु ।
अगुण्डयत् । सज्जयेत् । सज्जयतु । असज्जयत् । पालयेत् । पालयतु ।
अपालयत् । अर्चयेत् । अर्चयतु । आर्चयत् । भावकर्मणोश्च । गुण्डयते ।
सज्जते । पाल्यते । अर्च्यते इत्यादि । एवं सर्वमुन्नेयं । इति चुरादिः ।

इति सार्वधातुकं ।

अथाऽसार्वधातुकमुच्यते ।

भूतकरणवत्यश्च ॥२२६॥ इति अतीतमात्रे अद्यतनी भवति ।
अद्यभवोऽद्यतनः । तत्रातीतोऽद्यतने भवति । भू सत्तायां ।

सिजद्यतन्याम् ॥ २२७ ॥ धातो सिज्भवति अद्यतन्या
परतः ।

इडागमोऽसार्धधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरयकारा-
देः ॥ २२८ ॥ घातोः परस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरसार्धधातुकस्यादा-
विडागमो भवति ।

इणिक्रम्यादा पिरति ऋभ्यः सिचः परस्यै ॥२२९॥
ट्टणादिभ्यः परस्य सिचो लुभ्यति परन्निपदे परे ।

भुवः सिज्लुकि ॥ २३० ॥ भुव इडागमो न भवति सिज्-
लुकि । अमून् अमूतां ।

भुवो वान्तः परोक्षाद्यतन्योः ॥२३१॥ भूधानोरान्तो
वकारागमो भवति परोक्षाद्यतन्योः स्वरे परे । अमूवन् । अमूः अमूतं
अमून् । अमूवं अमूव अमूम । इण् गतौ ।

इणो गाः ॥ २३२ ॥ इणो गा भवत्यद्यतन्यां परतः ।

अनिटेकस्वरादातः ॥ २३३ ॥ एकस्वरादाकारात्परम-
सार्धधातुकमनिट् भवति । अगात् अगातां ।

आलोपोऽसार्धधातुके ॥ २३४ ॥ घातोराकारस्य लोपो
भवत्यसार्धधातुके स्वरादावगुणे परे । अगुः । अगाः अगतं अगत ।
अगाम् अगाव अगाम । इक् नरणे ।

इकोऽपि ॥ २३५ ॥ इकोऽपि गा भवत्यद्यतन्यां परतः ।
इडिकावच्युपमर्गं न व्यभिचरतः । अध्यगान् अध्यगतां अध्यगुः ।
अध्वान् अध्वानां अध्वुः । अध्वान् । अध्वान् । इत्यादि ।

इद् अध्ययने ।

अद्यतनीक्रियातिपत्त्योर्गी वा ॥२३६॥ अद्यतनी क्रि-
यातिपत्त्योरात्मनेपदे परे ईदो वा गी आदेश इष्यते ॥

इवर्णादभ्रिभ्रिडीडगीडः ॥ २३७ ॥ भ्रिभ्रिडीड-
गीडानिआदेशमगादिर्णात्परमसार्धधातुकमनिट् भवति । आदेश-
। भ्रिभ्रिगीडः । अध्यगीष्ट अध्यगीषातां अध्यगीषन् । अध्यगीष्टाः
अध्यगीषायां ।

सिचो धकारे ॥ २३८ ॥ सिचो लोपो भवति धकारे परे ।

नाम्यन्ताद्घातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ङः
॥ २३९ ॥ नाम्यन्ताद्घातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो दो भवति ।
अध्यगीढं । अध्यगीपि अध्यगीप्वहि अध्यगीप्महि । पसे स्वरदीनां
वृद्धिरादेः ॥ अध्यैष्ट अध्यैयातां अध्यैपत ॥ अध्यैष्ठाः अध्यैषायां
अध्यैढं । अध्यैपि अध्यैप्वहि अध्यैप्महि ।

भूप्राप्तौ ॥ २४० ॥ भूधातोः भूप्राप्तावात्मनेपदी भवति ।
अभविष्ट अभविषातां अभविपत । अभविष्ठाः अभविषायां अभविढं ।
अभविपि अभविप्वहि अभविप्महि । समवप्रविभ्यश्चेति स्थ
रुचादिः ।

स्यादोरिरद्यतन्यामात्मने ॥ २४१ ॥ स्यादासंज्ञकयो
न्तस्य इर्भवति अद्यतन्यामात्मनेपदे परे ।

स्यादोश्च ॥ २४२ ॥ स्यादासंज्ञकयोरुणो न भवति अति
टि सिजाशिपोश्चात्मनेपदे परे ।

ह्रस्वाच्चानिटः ॥ २४३ ॥ ह्रस्वात्परस्य अनिटः सिचो लुग्भ
वति घुटि परे ॥ समस्थित समस्थिपातां समस्थिपत । समस्थिषा
समस्थिषायां समस्थिढं । समस्थिपि समस्थिप्वहि समस्थिप्महि ।
अदित अदिपातां अदिपत । अदिषाः अदिषायां अदिढं । अदिषि
अदिप्वहि अदिप्महि । ऐधिष्ट ऐधिषातां ऐधिपत । ऐधिष्ठाः ऐधिषायां
ऐधिढं । ऐधिपि ऐधिप्वहि ऐधिप्महि ।

पचिवचिसिचिरुचिमुचेश्चात् ॥ २४४ ॥ एभ्यः प-
ञ्चभ्यः परमसार्विधातुकमनिट् भवति ।

अस्य च दीर्घः ॥ २४५ ॥ व्यञ्जनान्तानामनिटामुपधाभूतस्या
न्व दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

सिचः ॥ २४६ ॥ सिचः परयोर्दिस्योरादिरीद्भवति । अपासीत् ।

धुटश्च धुटि ॥ २४७ ॥ धुटः परस्य सिचो लोपो भवति घुटि परे ।

अपाक्तां अपाक्षुः । अपाक्षीः अपाक्तं अपाक्त । अपाक्षं अपाक्ष्व अपाक्ष्म । अपक्त अपक्तातां अपक्षत । अपक्ष्याः अपक्ष्यायां अपक्ष्वं । अपक्षि अपक्ष्वहि अपक्ष्महि । वद् व्यक्तायां वाचि ।

वद्ब्रज्जरलन्तानां च ॥ २४८ ॥ वद्ब्रज्जरलन्तानामुपधाभू-
तस्यास्य दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

इटश्चेटि ॥ २४९ ॥ इटः परस्य सिचो लोपो भवति इटि परे ।
अवादीत् अवादिष्टां अवादिषुः । ध्वज वज ब्रज गतौ । प्रात्राजीत्
प्रात्राजिष्टां प्रात्राजिषुः । वर ईप्सायां । अवारीत् अवारिष्टां अवा-
रिषुः । चर गतिभक्षणयोः । अचारीत् अचारिष्टां अचारिषुः । फल
निष्पत्तौ । अफालीत् अफालिष्टां अफालिषुः । खल श्लह आशुगतौ ।
अखालीत् अखालिष्टां अखालिषुः । अखालीः अखालिष्टं अखालिष्ट ।
अग्वालिषं अखालिष्व अखालिष्म ।

व्यञ्जनादीनां सेटामनेदनुबन्धह्यन्तकणक्षणश्व-
सवधां वा ॥ २५० ॥ एदनुबन्धह्यन्तकणक्षणश्वसवर्नितानां सेटां
व्यञ्जनादीनां घातूनां उपधाभूतस्यास्य दीर्घो भवति वा परस्मैपदे सिचि
परे । रद् विलेखने । अरादीत् अरादिष्टां अरादिषुः । अरदीत् अरदिष्टां
अरदिषुः । गद् व्यक्तायां वाचि । अगादीत् अगादिष्टां अगादिषुः ।
अगदीत् अगदिष्टां अगदिषुः । व्यञ्जनादीनामिति किं ।

मायोगेऽद्यतनी ॥ २५१ ॥ माशब्दयोगे धानोरद्यतनी
भवति । अटपट्इटकिटक्कट गतौ । माभमानदीत् । माभवन्तावदिष्टां ।
मा भवन्तोऽदिषुः । मा त्वमटीः मा युवामटिष्टं मा यूयमटिष्ट । माहमटिषं
मा वामटिष्व मा वयमटिष्म । मैत्रामिति किं । अपाक्षीन् अपाक्तां अ-
पाक्षुः । अपाक्षीः अपाक्तं अपाक्त । अपाक्षं अपाक्ष्व अपाक्ष्म । नित्य-
गुणधाभूतस्येति किं ॥ अत्र रत्त-शब्दे ॥ अरक्षीन् अरक्षिष्टां अरक्षि-
षुः । अरक्षीः अरक्षिष्टं अरक्षिष्ट । अरक्षिषं अरक्षिष्व अरक्षिष्म । तक्ष्
त्वक्ष् तनूकरणे । अत्रक्षीत् । अत्रक्षीत् । अस्येति किं ॥ मुप स्त्रये ।

अमोषीत् अमोषिष्टां अमोषिपुः । कुप निष्कर्षे ॥ अकोषीत् अकोषिष्टां
 अकोषिपुः । वर्जनं कि ॥ खगे हसने । अखगीत् अखगिष्टां अखगिपुः ।
 रगे शङ्कायां । अरगीत् ॥ कगे नोच्यते ॥ अकगीत् अकगिष्टां
 अकगिपुः । ग्रहञ् उपादाने ॥ अग्रहीत् अग्रहीष्टां अग्रहीपुः । इयो
 दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायां दीर्घः । वह परिकल्कने । रह त्यागे । अरहीत् अर-
 हिष्टां अरहिपुः । टुवमुद्धरणे ॥ अवमीत् । क्रमु पादविक्षेपे । अक्र-
 मीत् अक्रमिष्टां अक्रमिपुः । चमु छमु जमु झमु जिमु अदने । अच-
 मीत् । अच्छमीत् । अजमीत् । अज्जमीत् । अनिमीत् अनिमिष्टां अ-
 निमिपुः । व्यय क्षये । अव्ययीत् अव्ययिष्टां अव्ययिपुः । अव
 वय मय पय तय चय रय णय गतौ । आयीत् । अवयीत् । अमयी-
 त् । अपयीत् । अतयीत् । अचयीत् । अरयीत् । अनयीत् अनयिष्टां
 अनयिपुः । कण निमीलने । अकणीत् । क्षण क्षुण हिंसायां । अक्षणी-
 त् । श्वस प्रापणे । अश्वसीत् अश्वसिष्टां अश्वसिपुः । हनु हिंसागत्यो ।
 अद्यतन्यां च वधादेशः । अवधीत् अवधिष्टां अवधिपुः । इत्यादि ॥
 टुणादि समृद्धौ । अनन्दीत् अनन्दीष्टां अनन्दिपुः ॥ श्रंसु श्रंसु अव-
 स्रंसने । धंस गतौ च । अश्रंसिष्ट अश्रंसिपातां अश्रंसिपत । अश्रंसि-
 ष्टाः अश्रंसिपायां अश्रंसिष्वं । अश्रंसिपि अश्रंसिष्वहि अश्रंसिष्म-
 हि । अभ्रंसिष्ट अभ्रंसिपातां अभ्रंसिपत । अध्वंसिष्ट । व्येञ् संवरणे ।

सन्ध्यक्षरान्तानामाकारोऽविकरणे ॥ २५२ ॥ स-
 न्ध्यक्षरान्तानां घातूनां आकारो भवति अविकरणे परे ।

यमिरमिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥ २५३ ॥ एषा-
 मिडागमः मकारपूर्वो भवति परस्मैपदे सिचि परे । यमु उपरमे । अयंमीत्
 अयंसिष्टां अयंसिपुः । रमु क्रीडायां । अरंसीत् अरंसिष्टां अरंसिपुः ।

च्याङ्परिभ्यो रमः ॥ २५४ ॥ विआङ्परिभ्यः परस्य रमु-
 घातोः परं परस्मैपदं भवति ॥ व्यरंसीत् ॥ णमु प्रहृत्वे शब्दे । अनं-

सीत् । अज्यासीत् अज्यासिष्टां अज्यासिषुः । अज्यास्त अज्यासातां अज्यासत ।

सणनिटः शिङन्तान्नाम्युपधाद्दशः ॥२५५॥ दश-
वर्जितात् नाम्युपधादनिटः शिङन्ताद्वातोः सण् भवति अद्यतन्यां पर-
तः सिचोपवादः ॥ रिश रुश हिंसायां ॥ कुश आह्वाने रोदने च ॥
लिश विच्छ गनौ ॥ कुश हरणदीप्ता ।

**रिशिरुशिकुशिलिशिविशिदिशिदृशिष्टृशि-
मृशिदंशोः शात् ॥२५६॥** एम्यः परमसार्वाधातुकमनिट् भवति ।
अरिस्तत् अरिस्तां अरिस्तन् । अरिस्तः अरिस्ततं अरिस्तत । अरिस्तं अरिस्ता-
व अरिस्ताम । अकुस्तत् अकुस्तां अकुस्तन् । अकुस्तः अकुस्ततं अकुस्तत ॥

सणो लोपः स्वरे बहुत्वे ॥२५७॥ सणोऽस्य लोपो भव-
त्यबहुत्वे स्वरे परे । अकुस्तं अकुस्ताव अकुस्ताम । विश प्रवेशने । अ-
विस्तत् । त्विष दीप्तौ ।

**स्विषिपुष्यतिकृषिश्चिष्यतिद्विषिपिषिषिषि-
शिषिशुषितुषिदुषेः चात् ॥ २५८ ॥** एम्यः परमसार्वाधा-
तुकमनिट् भवति । अत्विस्तत् अत्विस्तां अत्विस्तन् । कृष विलेखने ।
अकृस्तन् अकृस्तां अकृस्तन् । श्लिष आलिङ्गने । अश्लिस्तत् । द्विष
अप्रीती । अद्विस्तन् । पिप्ल संवूर्णने । अपिस्तत् । विप्ल व्याप्तौ ।
अविस्तन् । शिप्ल विशेषणे । अशिस्तन् । तुष तुष्टौ । अनुस्तत् ।
दुष वकृत्ये । अदुस्तत् अदुस्तां अदुस्तन् । दुह प्रपूरणे ।

**दृदिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुहिनहिवहे-
र्हात् ॥ २५९ ॥** एम्यः परमसार्वाधातुकमनिट् भवति । अधुस्तत्
अधुस्तां अधुस्तन् । दिह उपनये । अविस्तन् । अनिशमिति किं ।
नुष निष्कर्षे । अकोपीत् अकोपिष्टां अकोपिषुः । शिङन्तादिनि किं ।
अभुक्त अभुक्तां अभुक्तन् । अभुक्ताः अभुक्तायां अभुक्त्वं । अभुक्ति

अभुक्ष्वहि अभुक्ष्महि । नाम्युपधादिति किं । दह भस्मीकरणे । अवाक्षीत् । प्रकृत्याश्रितमन्तरङ्गं प्रत्ययाश्रितं बहिरङ्गं । “अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बलवान् । इति धत्वं चतुर्थत्वं च । अदाग्धां अधाक्षुः । अघाक्षीः अदाग्धं अदाग्ध । अघाक्षं अघाक्षत्र अघाक्ष्म । अदृश इति किं । दृशिद् प्रेक्षणे ।

सृजिदृशोरागमोकारः स्वरात्परोघुटिगुणवृद्धिस्थाने ॥२६०॥ सृजिदृशोः स्वरात्परोऽकारागमो भवति गुणवृद्धिस्थाने घुटि परे । अद्राक्षीत् अद्राष्टां अद्राक्षुः ।

भृजादीनां षः ॥ २६१ ॥ भृजादीनां षो भवति घुट्यने च । सृज विसर्गे । अस्त्राक्षीत् अस्त्राष्टां अस्त्राक्षुः । इति म्वादिः ॥ अद् भक्षणे ।

अदेर्घस्त्वसनद्यतन्योः ॥ २६२ ॥ अदेर्घस्त्व आदेशो भवति सनद्यतन्योः परतः ।

पुपादिद्युतादिलकारानुबन्धात्तिस्तिसृशक्तिश्च परस्मै ॥ २६३ ॥ एन्योऽण् भवति अद्यतन्यां परस्मैपदे । सिचोऽपवादः । अघसत् अघसतां अघसन् । पुप पुष्टौ ॥ अपुषत् अपुषतां अपुषन् । शुप शोषणे ॥ अशुपत् अशुपतां अशुपन् । द्युन शुभ रुच दीप्तौ । अद्युतत् अद्युतनां अद्युतन् । अद्युतः अद्युततं अद्युतत । अद्युतं अद्युताव अद्युताम । अद्युमन् । अरुचत् । श्विन आवर्णे । अश्वितत् । पु, श्रु, ट, दु, ऋछ, गम्ल, सृष्टृ गतौ ।

अत्तिस्त्योर्णि ॥ २६४ ॥ अत्तिस्त्योर्गुणो भवति अणि परे । आरत् असरत् । शात् अनुशिष्टौ ।

शासेरिद्वुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ २६५ ॥ शासेरुपधाया इद्भवति अण्व्यञ्जनयोः परतः ।

शासिचसिघसीनां च ॥२६६॥ निमित्तात् परः शामि-
वमिर्मीनां सकारः पत्वमापद्यते । अशिपत् । परस्मा इति किं । व्य-

द्योतिष्ट व्यद्योतिपातां व्यद्योतिपन । शीङ् स्वप्ने । अशयिष्ट । व्रुवो
वचिरिति वचिरादेशः ।

अणसुवचिरुयानिलिपिसिचिहः ॥२६७॥ एम्योऽ-
ण् भवति अद्यतन्यां परतः । असु क्षेपणे ।

अस्यतेस्योन्तः ॥ २६८ ॥ अस्यतेरन्ते धकारागमो भव-
त्यणि परे । अपास्थत् अपास्थनाम् अपास्थन् ।

अणिचचेरोदुपधायाः ॥ २६९ ॥ वचेरुपधाया ओद्-
वनि कर्त्तरि विहितायामद्यतन्यामणि परे । अवोचन् । अवोचत ।
रुया प्रकथने ।

आलोपोऽसार्वाधातुके ॥ २७० ॥ घातोराकारस्य लोपो
भवति स्वरादावगुणेऽसार्वाधातुके परे । आङ्ग्यत् आङ्ग्यतां आङ्ग्यन् ।
लिप् उपदेहे । अलिपन् । व्यवस्थितत्वाधिकाराह्निष्पादीनामात्मनेपदे
वा अण् परे मिच् । अलिपत अलिप्त । धुटश्च धुटि । मिचो लोपः ।
अलिपेतां अलिप्मातां अलिपन्त अलिप्मत । अलिपथाः अलिप्याः ।
अलिपेथां अलिप्मायां अलिपध्वं अलिप्यध्वं । अलिपे अलिप्यि अलि-
पावहि अलिप्सवहि अलिपामहि अलिप्समहि । पिचिद क्षरणे । असि-
चन् । ह्येन् स्पर्शायां शब्दे च । आहन् आहतां आहन् । आहत
आहतेनां आहन्त । हन् हिमागत्योः ।

अद्यतन्यां च ॥ २७१ ॥ हन्तेर्वाधिरादेशो भवति अद्यतन्यां
परतः । अर्थात् अवधिष्टां अवधिषुः । आत्मनेपदे परे हन्तेर्वाधिरादे-
शो वा भवति । आटो यमहनौ स्वाङ्गकर्मकौ चेत्यात्मनेपदं भवति ।

आत्मनेपदे वा हन्तः ॥२७२॥ अद्यतन्यां हन्तेरन्तस्य लो-
पो भवत्यद्यतन्यां मिच्यात्मनेपदे । आहत । आहमातां आहसत ।
अवधिष्ट अवधिषातां अवधिषन ॥ इत्यादिः ॥ हु दानादनयोः ।

सिचि परस्मै स्वरान्तानाम् ॥ २७३ ॥ स्वरान्तानां
शुद्धिर्भवति परस्मैपदे सिचि परे । नामिन एव ।

उतोयुरुणुस्तुक्षुहुवः ॥ २७४ ॥ युरुणुस्तुक्षुहुवर्जितादेरु-
स्वरादुदन्तात्परमसार्वधातुकमनिट् भवति । अहौपीत् अहौष्टां अहौषुः ।
अधात् अधातां अधुः । स्यादोरिरद्यतन्यामात्मने । इति इकारादेशः ।

स्यादोश्च ॥ २७५ ॥ स्यादासंज्ञकयोर्गुणो न भवति अनिति
सिजाशिपोश्चात्मनेपदे परे इति गुणनिषेधः । ह्रस्वाच्चानिट् इति
सिचो लोपः । अधित अधिपातां अधिपत् । अधिथाः अधिपाथां अ-
धिद्वं । अधिपि अधिप्वहि अधिप्महि । समस्थित समस्थिपाथां
समस्थिपत् । इति जुहोत्यादिः ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषादीति । अदेवीत्
अदेविष्ठां अदेविषुः ।

स्वरतिसूतिसूयत्यूदनुचन्धाच्च ॥ २७६ ॥ एम्यः पर-
मसार्वधातुकमनिट् भवति वा । पूङ् प्राणिप्रसवे । असोष्ट असोषातां
असोपत् । असोष्ठाः असोषाथाम् ।

नाम्यन्ताद्घातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ः
॥ २७७ ॥ नाम्यन्ताद्घातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो षो भवति ।
असोद्वं । असोपि असोप्वहि असोप्महि । असिविष्ट असविपाताम् ।
असविपत् । दहि दिहि दुहि इत्यादिनानिट् ।

नहेर्द्धः ॥ २७८ ॥ नहेर्हकारस्य धो भवति घुट्यन्ते च । अ-
नात्सीत् अनाद्वां अनात्सुः । अनात्सीः अनाद्धं अनाद्ध । अनात्सं
अनात्स्व अनात्स्म । अनद्ध अनत्सातां अनत्सत् । अनद्धाः अन-
त्साथां अनद्धं । अनत्सि अनत्स्वहि अनत्स्महि । इति दिवादिः ।

स्तुसुधूञ्म्यः परस्मै ॥ २७९ ॥ स्तुसुधूञ्म्य इडागमो भवति
परस्मैपदे सिचि परे । अस्तावीत् अस्ताविष्ठां अस्ताविषुः । घृञ्
कम्पने । अधावीत् । उदनुबन्धत्वाद्विकल्पेनेट् । आशिष्ट आशिषातां
आशिपत् । आष्ट आशातां आशत् । अचैपीत् अचैष्ठां अचैषुः । अ-
चैष्ट अचेपातां अचेपत् । इतिस्वादिः ।

अदितुदिनुदिक्षुदिस्त्रिद्यतिविद्यतिविन्दतिविन-
त्तिच्छिदिभिदिहृदिशदिसदिपदिस्कान्दिस्त्रिदेर्दात्
॥ २८० ॥ एभ्यः षोडशम्यः परमसार्वाधातुकमनिद् भवति ।

व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥ २८१ ॥ व्यञ्जनान्तानाम-
नेयां धातूनां वृद्धिर्भवति परस्मैपदे मिचि परे । तुद् व्यथने । अतौ-
सीत् अतौत्तां अतौत्सुः । अतुत् अतुत्सातां अतुत्सत । मृद्
राणत्यागे ।

ऋतोऽवृङ्-वृजः ॥ २८२ ॥ वृद् वृञ् वजितादेकस्वराद्धृतः
परमसार्वाधातुकमनिद् भवति ।

ऋदन्तानां च ॥ २८३ ॥ ऋदन्तानां च गुणो न भवति
अनिटि सिनाशिपोश्चात्मनेपदे परे । अमृत अमृपातां अमृपत । अमु-
चन् अमुचनां अमुचन् ।

सिजाशिपोश्चात्मने ॥ २८४ ॥ नामिन उपधायाः सि-
च्यानात्मने पदे परे आशिपि चानिटि गुणो न भवति । अमुक्त
अमुक्तातां अमुक्तन ।

सृशसृशकृशत्पिटृपिसृपिभ्यो वा ॥ २८५ ॥ ए-
भ्यः सिञ्जा भवति अद्यतन्यां ।

सृशादीनां वा ॥ २८६ ॥ सृशादीनां स्वरात्परः अकारा-
गमो भवति वा गुणवृद्धिस्थाने धुटि परे ॥ सृश संस्पर्शने ॥ अम्प्राक्षीत्
अम्प्राष्टां अम्प्राक्षुः । अम्प्राक्षीत् अम्प्राक्षां अम्प्राक्षुः । सण इति
सण् । असृक्षन् । सृश आमर्शने ॥ अम्प्राक्षीत् अम्प्राष्टां अम्प्राक्षुः ।
अमाक्षीत् अमाष्टां अमाक्षुः । अमृक्षन् । कृश विलेखने । अक्राक्षीत् अ-
क्राष्टां अक्राक्षुः । अकाक्षीत् अकाष्टां अकाक्षुः । अकृक्षन् ॥ तृ-
पिटृप्योर्वा ॥ तृप प्रीणने ॥ अत्राप्सीत् अत्राप्तां अत्राप्युः । अ-
ताप्सीत् । पुषादित्वादण् भवति । अत्रपन् । दृपहर्षमोहनयोः । अद्रा-
प्सीत् अद्राप्ताम् अद्राप्युः । अद्राप्सीत् । अद्रपन् । अद्रपीत् ।

एतौ पुषादी । सृष्टृविगतौ । अस्त्राप्सीत् । अस्त्राप्सीत् । असृष्ट् ।
इति तुदादिः ।

इरनुबन्धाद्वा ॥ २८७ ॥ इरनुबन्धाद्वातोर्वा अण् भवति ।
कर्तर्यधतन्त्यां परस्मैपदे परे । अरुधत् अरुधतां अरुधन् । अरौत्सीत्
अरौद्वां अरौत्सुः । अरौत्सीः अरौद्धं अरौद्ध । अरौत्सं अरौत्सम् ।
अरौत्स । अणभावपक्षे सिच् ।

राधिरुधिक्काधिक्षुधिवन्धिशुधिसिध्यतिबुध्यति-
युधिव्यधिसाधेर्धात् ॥ २८८ ॥ एभ्यः परमसार्वधातुकम-
निट् भवति । इत्येनेन पूर्वोदाहरणेषु नेट् ।

युजिरुजिरञ्जिमुजिभजिभञ्जिसञ्जित्यजिञ्जि-
ञ्जिमञ्जिमञ्जिनिजिबिजिष्वञ्जेर्जात् ॥ २८९ ॥ ए-
भ्यः परमसार्वधातुकमनिट् भवति । अमुक्त अमुक्तातां अमुक्त । इ-
रनुबन्धाद्वेत्यण् । अयुजत् अयुजतां अयुजन् । अणभावे । अयौत्सीत्
अयौक्तां अयौक्षुः । अयुक्त अयुक्तातां अयुक्त । इति रुधादिः । तनु
विलारे । अतनीत् अतनिष्ठां अतनिषुः । अतनिष्ट अतनिष्ठातां
अतनिषत् । अमनिष्ट अमनिष्ठातां अमनिषत् । अकार्षात् अकार्षां
अकार्षुः । अकृत अकृपातां अकृपत् । इत्यादिः । इति तनादिः ।
अक्रेपीत् अक्रेष्ठां अक्रेषुः । अक्रेष्ट अक्रेष्ठातां अक्रेषत् । नञा निर्दि-
ष्टमनित्यत्वात् ।

श्लोकः ।

ऋष्टृश्चृत्वां सनीडा स्यादात्मने च सिजाशिपोः
संयोगादेर्ऋतो वाच्यः मुढसिद्धो बहिर्भवः ॥ १ ॥
इति इडिकल्पेन ।

पुनरपि श्लोकः ।

ऋष्टृश्चृत्वोपि वा दीर्यो न परोक्षाशिपोरिटः ।
न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगविभङ्गनात् ॥ २ ॥

इति इटो दीर्घो विकल्पेन । वृद्ध् संभक्तौ । अवृत अवृपातां अवृ-
पन । अवरिष्ट अवरिपातां अवरिपन । अवरीष्ट अवरीपातां अवरी-
पन । ग्रहीद् उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९० ॥ ग्रहेः परस्व
इटो दीर्घो भवति अपरोक्षायां । अग्रहीत् अग्रहीष्टां अग्रहीषु ।
अग्रहीष्ट अग्रहीपातां अग्रहीपन । इति त्रयादिः ।

श्रिट्टसुकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्त्तरि ॥ २९१ ॥
एभ्यश्चण् भवति कर्त्तर्यद्यतन्यां परतः ।

चण् परोक्षाच्चेर्क्रियितस्नन्तेषु ॥ २९२ ॥ चणादिषु
धातोर्द्विर्वचनं भवति । अन्यामस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यमिति अनादे-
र्लोपः । भन श्रिन् सेनायां । अशिश्चियत् । अदुदुवत् अदुदुवतां ।
अमुमुवत् । कमु कान्तौ ।

कवर्गस्य चवर्गः ॥ २९३ ॥ अम्यासकवर्गस्य चवर्गो भ-
वति आन्तरतम्यात् । अचकमत् । इत्यम्यासो धातुवत् ॥ पक्षे अचीकमत् ।

इन्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥ २९४ ॥ स-
मानलोपवर्जितस्य लघ्वन्तस्यान्यामस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे
इति चणूपरे ।

दीर्घो लघोरस्वरादीनाम् ॥ २९५ ॥ समानलोपवर्जितस्य
लघ्वन्तस्य अस्वरादेरभ्यासस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे इति
चणूपरे । कारितस्य लोपः । अचूचुरत् अचूचुरतां अचूचुरन् ।
अममानलोपोपधाया इति ङिन् । असमामत् । लघ्वन्तस्य इति ङिम् ।
सिप क्षान्तौ । अनिसिपत् । कल शाने । अनिकलत् ।

अलोपे समानस्य मन्वह्लघुनीनिचणूपरे ॥ २९६ ॥
समानम्यालोपे मनि लघुनि धात्वक्षरे अन्यामस्य मन्वत्कार्यं
भवति इति चणूपरे । ङि मन्वत्कार्यं ।

सन्पवर्णस्य ॥ २९७ ॥ अन्यामावर्णस्य इत्वं भवति मनि

परे । अपीपलत् अपीपलतां अपीपलन् । अलोपे समानस्येति किं ।
अदन्ताः कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यादयः ।

घातोश्च ॥ २९८ ॥ अनेकाक्षरस्य घातोरन्ते स्वरालो-
लोपो भवति इति परे । अचकथत् अचकथतां अचकथन् । एवं
रच प्रयत्ने । व्यररचत् व्यररचतां व्यररचन् । इत्यादि । समानस्येति
किम् । पट्टमाचष्टे पट्टकरोति तत्करोति तदाचष्टे इति इन् । अपीपलत् ।
वृद्धौ सन्ध्यक्षरलोपः । रूप रूपक्रियायां । व्यररूपत् व्यररूपतां
व्यररूपन् । लघुनि घात्वक्षरे इति किं । तर्ज भर्त्स सन्तर्जने ।
अततर्जत अततर्जतां अततर्जन्त । संयोगविसर्गानुस्वारपरोऽपि गुरुः
स्याद्भ्रस्वः । अबभर्त्सत अबभर्त्सताम् अबभर्त्सन्त । वृद्ध् वरणे ।
अवीवरत् अवीवरतां अवीवरन् । अततन्त्रत् ।

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २९९ ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य
द्विर्वचनं भवति । तत्र च ।

न नवदराः संयोगादयोऽप्ये ॥ ३०० ॥ संयोगादयो ये
स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य संयोगादयो नवदरा न द्विरुच्यन्ते नतु ये
परे । अर्च पूजायां । आर्चिचत् आर्चिचतां आर्चिचन् । एवं अर्ह
पूजायां । आर्हिहत् ।

न शासृदनुबन्धानाम् ॥ ३०१ ॥ शास् ऋदनुबन्धानां
चोपधाया ह्रस्वो न भवति इति चणूपरे । अशशासन् अशशासताम्
अशशासन् । षौकृ तौकृ गतौ । अडुडौकत अडुडौकेतां अडुडौ-
कन्त । अतुतौकत । शासेरिति किं । आडः शासूड् इच्छायां । आ-
शीशसत् । भ्रान् भ्राप् दीप्तौ ।

भापदीपजीवमीलपीडकणवणभणश्रणमणहे-
ठल्लुपां वा ॥ ३०२ ॥ एषामुपधाया ह्रस्वो भवति वा इति चणूपरे ।
भाप् व्यक्तायां वाचि । दीप दीप्तौ । जीव प्राणधारणे । मील निमेषणे ।
पीड गहने । कण वण भण श्रण मण शब्दे । हेठ गतौ । लुल्लु छेदने ।

अविभ्रनन् । अविभ्रननां । अविभ्रनन् । अविभ्रनन् । अवभ्रानत् ।
 अवभ्रानन् । अविभ्रशन् । अविभ्रशन् । अवभ्राशन् । अवभ्राशन् ।
 अविमपन् । अवमापन् । अदीदिपत् । अदिदीपत् । अनी-
 जिवन् । अजिजीवत् । अमीमिलत् । अमिमिलत् । अपिपीडत् ।
 अपीपिडत् । अचीकणत् । अचकाणत् । अवीवणत् । अववाणत् ।
 अवीमणत् । अवमाणत् । अमीमणत् । अममाणत् । अशिथ्रणत् ।
 अशध्राणत् । अनीहिठत् । अनीहेठत् । अल्लुपन् । अल्लुपन् ।
 चिनि स्मृत्यां । अचिचिन्नत् । स्फुट परिहासे ।

शिष्टपरो घोषः ॥ ३० ३ ॥ शिष्टः परो घोषोऽवशेष्यो भवति । शि-
 ष्टे लोप इत्यर्थः । अपुस्फुटन् । लक्ष दर्शनाहनयोः । अल्लक्षन् । भक्ष अटने ।
 अवभक्षन् । कुट्ट अनृतभाषणे । अचूकुट्टत् । लड उपसेवायां । अली-
 लडत् । मिट्टि तिल च्चेहने । अमिमिन्दन् । अतितिलन् । ओलडि उत्क्षेपे ।
 अल्लण्डन् । पीड अवगाहने । अपीपिडत् । नट अवस्वन्दने । अनीनटत् ।
 बध मंयमने । अवीवधत् । चुट्ट चुट्ट कुट्ट छेदने । अचूचुट्टत् । अचूचुट्टत् ।
 अचूकुट्टत् । पुट्ट चुट्ट अर्लीभावे । अपूपुट्टत् । अचूचुट्टत् । मुट्ट चू-
 णेने । अमूमुट्टत् । पट्ट चलने । अनीपट्टत् । छट्ट पट्ट संवरणे । अची-
 छट्टत् । अपीपट्टत् । क्षिप क्षान्तां । अचिक्षिपत् । नक्क घक्क नाशने ।
 अननक्कन् । अद्वक्कन् । चक्क चुक्क व्ययने । अचचक्कन् । अचुचुक्कन् ।
 क्षत्र शौचे । अचिक्षलन् । चुट्ट संचोदने । अचूचुट्टत् । गुडि सुनि
 नमि पल रक्षणे । अजुगुण्डन् । अमुमुञ्जत् । अननंमन् । अननंसनां
 अननंमन् । अशीपट्टत् । तिष्ठ प्रतिष्ठायां । अनीतिलन् । तुल उन्माने ।
 अतनुत् । मूट्ट रोहणे । अमूमुल्लत् । मान पूनायां । अमीमनत् ।
 शिष्टप श्लेषणे । अशिश्चिपत् । ज्ञप मानवन्धे च । अनिज्ञपत् । व्यय
 क्षये । अवित्र्ययत् । चूर्ण संकोचने । अचुचूर्णन् । पून पूनायां ।
 अपुपूनन् । अक्क ईड स्वने । आक्कन् । ऐडिडन् । शुट्ट आलस्ये ।
 अशुशुट्टन् । शुट्टि शोषणे । अशुशुट्टन् । पचि वित्सारवचने । अपप-

चत् । तिज निशाने । अतीतिजत् । वर्ध छेदनपूर्णयोः । अववर्धत् ।
 कुवि आच्छादने । अचुकुंभत् । लुवि तुवि अर्दने । अलुलुम्भत् ।
 अतुतुम्भत् । म्रस म्लक्ष रक्षणे । अमम्रक्षत् । अमम्लक्षत् । इल प्रे-
 रणे । ऐलिलत् । लुण्ट स्तेये । अलुलुण्ठत् । छर्द वमने । अचछर्दत् ।
 गुडि वेष्टने । अजुगुण्डत् । गर्द अभिकाङ्क्षायां । अजगर्दत् । रष
 रोपणे । अरूरूपत् । मडि भूपायां हर्षे च । अममण्डत् । श्रण
 दाने । अशिश्रणत् । भडि कल्याणे । अवभण्डत् । तत्रि कुटुम्बधारणे ।
 अततन्त्रत् । मत्रि गुप्तभाषणे । अममन्त्रत् । विद् संवेदने । अवीवि-
 दत् । दंश दशने । अददंशत् । तूण रूपणे । अतूतुणत् । भूण आ-
 शायां । अवुभूणत् । शठ श्लाघायां । अशीशठत् । स्वम् वितर्के ।
 असिस्वमत् । गूरी उद्यमे । अजूगूरत् । कुत्स अवक्षेपणे । अचुत्-
 त्सत् । कूट प्रमादे । अचूकूटत् । वच्च प्रलंभने । अववच्चत् । मद्
 तृप्तियोगे । अमीमदत् । दिवु परिकृजने । अदीदिवत् । कुस्स कु-
 स्यने । अचुकुस्सत् । चर्च अध्ययने । अचचर्चत् । कण निमीलने ।
 अचीकणत् । जसु ताडने । अजीजसत् । पप बन्धने । अपीपपत् ।
 अम रोगे । आमिमत् । चट स्फुट भेदने । अचीचट् । अपुस्फुट् ।
 घुपिद् शब्दे । अजूघुपत् । लम् शिल्पयोगे । अलीलसत् । भूप अल-
 द्कारे । अवृभुपत् । रक लक आस्वादाने । अरीरकत् । अलीलकत् ।
 लिंगे चित्रीकरणे । अलिलिङ्गत् । मुद् संसर्गे । अमूमदत् । मुच प्र-
 मोचने । अमूमुचत् । म्रस कवलग्रहणे । अन्निम्रसत् । पूरी आप्याय-
 ने । अपूपुरत् । “ इतः परमदन्ताः ” । कथ धान्यप्रबन्धने । अचकथत् ।
 गण संख्याने । अजगणत् । पट वट ग्रन्थे । अपपटत् । अववट् ।
 रह त्यागे । अररहत् । पद गतौ । अपपदत् । कल गतौ संख्याने च ।
 अचकलत् । मह पूजायां । अममहत् । सृह ईप्सायां । अपसृहत् ।
 शूच पैशून्ये । अशुशूचत् । कुमार क्रीडायां । अचुकुमारत् । गोम् उ-
 पदेहे । अजुगोमत् । गवेष मार्गणे । अजगवेषत् । मान पृथक्कर्मणि ।

अत्रभाजन् । स्नेन चौर्ये । अतिस्नेनन् । परस्मैभाषा । ; आगर्वादात्मने-
 पदी । पद् गता । अपपदत अपपदेतां अपपदन्त । अपपदथाः अपपद्रेथां
 अपपदध्वं । अपपदे अपपदावहि अपपदामहि । मृग अन्वेपणे । अम-
 मृगत । कुह विस्मापने । अचुकुहत । शूर वीर विक्रान्तौ । अशुशूरत ।
 अविवीरत । स्थूल परिवृहणे । अतुस्थूलत । अर्थ उपयाच्छायां । आर-
 र्थत । संग्राम संयुद्धे । अससंग्रामत । गर्व माने । अजगर्वत । आत्मने-
 भाषा । मूत्र प्रस्रवणे । अमुमूत्रत् । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अपपा-
 रन् । अनिनीरन् । चित्र विचित्रीकरणे । अचिचित्रत् । छिद्र कर्णभेदे ।
 अचिच्छिद्रन् । अन्ध दृष्ट्युपसंहारे । आन्दधन् । दण्ड दण्डनिपातने ।
 अददण्डन् । सुख दुःख तत्क्रिययोः । असुमुखन् । अदुदुःखन् । रस
 आम्नादनस्नेहनयोः । अररसन् । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् । व-
 र्ण वर्णक्रियावित्सारगुणवचनेषु । अववर्णन् । पर्ण हरितभावे । अपप-
 र्णन् । अघ पापकरणे । आनियन् । इति चुरादयः ।

मासभृत् । मासैधिष्ट । मान्नपाक्षीत् मासपाक्षां मासपाक्षुः । मा-
 न्नपाक्षीः मान्नपाक्षं मासपाक्ष । मासपाक्षं मान्नपाक्ष मासपाक्षम् ।
 मान्नपक्त मासपक्षातां मासपक्षत । मासपक्थाः मासपक्षायां मासप-
 न्ध्वं । मासपक्षि मान्नपक्षवहि मान्नपक्षमहि । माभृत् । मैधिष्ट । मा-
 पाक्षीत् । मापक्त । इति अद्यतनी समाप्ता ।

परोक्षा ॥ ३०४ ॥ चिरातीति काले परोक्षा विभक्तिर्भवति ।
 अक्षणां परः परोक्षं । मग्नानि इन्द्रियाणामविषय इत्यर्थः । चण् परोक्षा-
 चेकीयतमन्नन्तेषु द्विवचने सति ॥

भवतेरः ॥ ३०५ ॥ भवतेरभ्यासस्य अकारो भवति परोक्षायां ।
 आगमादेशपोरागमो विधिवल्लवान् । गुणो न भवति । बभूव बभूवतुः
 बभूवुः । इडागमो सार्वधानुःस्वादिव्यञ्जनादेरिति व्यञ्जनादाविडागमः ।
 बभूविष बभूवपुः बभूत् । बभूत् बभूविष बभूविषम् ।

नाभ्यादेर्गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३०६ ॥ ऋच्छ इति वर्जिता-
नाभ्यादेर्गुरुमतो धातोरेकस्वरादाम् भवति परोक्षायाम् ।

आमः कृञनुप्रयुज्यते ॥ ३०७ ॥ आमन्तस्य कृञनुप्रयु-
ज्यते परोक्षायाम् । द्विर्वचनं ।

ऋवर्णस्याकारः ॥ ३०८ ॥ अभ्यास ऋवर्णस्याकारो भवति ।
सर्वत्रात्मने ॥ ३०९ ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति प-
रोक्षायामात्मनेपदे सर्वत्र । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते एधाञ्चकिरे ।

कृञोऽसुटः ॥ ३१० ॥ असुटः कृञः परोक्षायाम् थलि च-
निद् भवति । एधाञ्चकृषे एधाञ्चक्राथे एधाञ्चकृद्धे । एधाञ्चक्रे एधाञ्चकृ-
वहे एधाञ्चकृमहे ।

असुभुवौ च परस्मै ॥ ३११ ॥ आमन्तस्यासुभुवावप्यनुप्रय्यते
परस्मैपदे परे । परस्मैपदं चातिदिश्यते । एधामास एधामासतुः एधामासु ।
एधामासिथ धामासथुः एधामास । एधामास एधामासिथ एधामासिम । एधां-
बभूव एधांबभूवतुः एधांबभूवुः । अस्योपधायामित्यादिना दीर्घः । पपाच ।

परोक्षायाम् च ॥ ३१२ ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति परो-
क्षायाम् परस्मैपदे द्वित्वबहुत्वयोः परतः ।

अस्यैकव्यञ्जनमध्येनादेशादेः परोक्षायाम् ॥ ३१३ ॥
अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्यगतस्यास्य एत्वं भवत्यभ्यासलोपश्च
परोक्षायामगुणे । पेचतुः पेचुः ।

श्लोकः ।

नित्यात्वतां स्वरान्तानां सृजिदृशोश्च वेद् थलि ।

ऋचि नित्यानिटः स्युश्चेदृव्येढां नित्यामिद् थलि ॥

इत्येपामिद् वा भवति थलि परे ।

थलि च सेटि ॥ ३१४ ॥ अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्य-
गतस्य अस्य एत्वं भवत्यभ्यासलोपश्च सेटि थलि परे । पेचिथ पपकथ
पेचथुः पेच ।

अट्युत्तमे वा ॥३१५॥ उपधाया अस्य दीर्घो भवति अन्त्या-
नां नामिनां च वृद्धिर्भवति वा परोक्षायामुत्तमपुरुषेऽटि परे । पपाच
पपच ।

सृष्टृभृष्टृशुव एव परोक्षायाम् ॥३१६॥ एषामेव न इट्
भवति परोक्षायामन्येषां भवत्येव । इति स्वादिनियमादिद् । पेचिव ।
पेचिम । पेचे पेचाते पेचिरे । पेचिपे पेचाथे पेचिध्वे । पेचे पेचिवहे
पेचिमहे । अस्यैकव्यञ्जनमित्युपलक्षणम् । उपलक्षणम् कि । स्वस्य स्व-
सदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षणम् । इत्याकारस्थानेकव्यञ्जनस्यापि क-
चित् । राध् साध् संसिद्धौ ।

राधो हिंसयाम् ॥३१७॥ हिंसार्थस्य राधेः एत्वं भवति अम्या-
सलोपश्च परोक्षायामगुणे ॥ अपरराध अपरेधतुः अपरेधुः । इत्यादि ।
हिंसायामिति कि । आरराध आरराधतुः । इत्यादि ॥

राजिभ्राजिभ्रासिभ्लासीनां वा ॥ ३१८ ॥ एषां वा
एत्वं भवति अम्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । राजृ दीप्तौ । राज
रेजतुः राजतुः रेजुः राजुः । रेजिथ राजिय । “ थलि च सेटि वा
एत्वमम्यासलोपश्च ” । रेजथुः राजथुः रेज राज । राज रेजिव
राजिव रेजिम राजिम । रेजे राने रेजाते राजाते रेजिरे राजिरे ।
रेजिपे राजिपे रेजाथे राजाथे रेजिध्वे राजिध्वे । रेजे राने रेजिवहे
राजिवहे रेजिमहे राजिमहे । भ्रासृद् भ्राजृद् न्यासृद् दीप्तौ । भ्रे-
जे ब्र्राने । भ्रेसे ब्र्राने । म्लेमे ब्र्रामे । कासृ भासृ दीप्तौ । चका-
से चकासाते चकासिरे । चकामिपे चकासाथे चकासिध्वे । चकासे
चकामिवहे चकामिमहे । एवं बभामे बभासाते बभासिरे । एकव्य-
ञ्जनमध्यगतस्येति कि । ननन्द ननन्दतुः ननन्दुः । ननन्दिय ननन्दथुः
ननन्द । ननन्द ननन्दिद् ननन्दिम् ।

परोक्षायामिन्धिग्रन्धिग्रन्धिदम्भीनामगुणे ॥
॥ ३१९ ॥ इन्धिग्रन्धिग्रन्धिदम्भीनामनुपद्गलोपो भवति

क्षायामगुणे । इत्यनेनानुपङ्गलोपः । इन्वि दीप्तौ । समीधे समीधा-
ते समीधिरे ।

तृफलभजत्रपश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां च ॥ ३२० ॥
एषामुपधाया अस्य एत्वं भवति अम्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे ।
सेद् थलि च । तृ ह्वनतरणयोः । ततार ।

ऋदन्तानां च ॥ ३२१ ॥ ऋदन्तानां गुणो भवति परोक्षायाम-
गुणे । तेरतुः तेरुः । तेरिथ तेरथुः तेर । ततार ततर तेरिथ तेरिथ ।
फलनिष्पत्तौ । पफाल फेलतुः फेलुः । भजश्रीङ् सेवायां । बभान
भेजतुः भेजुः । त्रपुप् लज्जायां । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । श्रन्थि ग्रन्थि सं-
दभे । शश्रन्थि श्रेथतुः श्रेथुः । निरनुपङ्गैः तृप्रभृतिभिः साहचर्या-
दम्यासलोपः । अकारस्य एत्वं च न स्यात् । शश्रन्थिय । जग्रन्थि ।
श्रेथतुः श्रेथुः । जग्रन्थिय । दम्भू दम्भे । ददम्भ देभतुः देभुः । ददम्भिय ।
अन्यत्रानुपङ्गलोप इति कि । ननन्द ननन्दतुः ननन्दुः । ननन्दिय
सन्नसे । वध्रंसे । दध्वंसे ।

परोक्षायामभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ३२२ ॥ उभयेषा
ग्रहादिस्वप्यादीनामभ्यासस्यान्तस्थायाः सम्प्रसारणं भवति परोक्षा-
यां गुण्यर्थोयं योगः । ग्रहीङ् उपादाने । जग्राह । ग्रहिज्यावर्धीत्यादिना
सम्प्रसारणं । जगृहतुः जगृहुः । जग्रहिथ ।

आकारादद् औ ॥ ३२३ ॥ आकारात्परस्याद् और्भवति ।
सन्ध्यक्षरे च ॥ ३२४ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति सन्ध्यक्षरे न
परे । ज्या क्योहानौ । जिज्यौ ॥

य इवर्णस्य ॥ ३२५ ॥ असंयोगात्पूर्वस्थानेकाक्षरस्य इवर्णस्य
यो भवति । इति इवर्णस्य यकारः । जिज्यतुः जिज्युः ।

इटि च ॥ ३२६ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति इटि परे । नि-
ज्यिथ जिज्यथुः निज्य । निज्यौ निज्यिथ निज्यिम । केन तन्तु-
सन्ताने ।

वेञश्च वयिः ॥ ३२७ ॥ वेञो वा वयिर्भवति परोक्षायाम् ।
त्र संप्रसारणं भवति । उवाय ऊयतुः ऊयुः । उवायिथ ऊय-
युः ऊय । उवाय उवय ऊयिव ऊयिम । पक्षे संन्ध्यक्षरान्ताना-
नाकारो विकरणे इत्याकारादेशः ।

न वाङ्मयोरगुणे च ॥ ३२८ ॥ वाङ्मयोरगुणे च गुणानि संप्र-
सारणं न भवति परोक्षायाम् । ववौ ववतुः ववुः । ववियथ ववथ
ववयुः वव । ववौ वविव वविम । व्यथ ताडने । विव्याथ वि-
विधतुः विविधुः । विव्यथिथ विव्यद्ध । वश कान्तौ । उवाश ऊ-
शतुः ऊशुः । उवाशिथ उवष्ट । व्यच व्यानीकरणे । विव्याच
विविचतुः विविचुः । विव्यचिथ । प्रच्छ शीप्सायां ।

प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥ ३२९ ॥ प्रच्छादीनां
संप्रसारणं भवति परोक्षायाम् । पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः । पप्र-
च्छिथ पप्रष्ट । ओत्रश्च छेदने । वत्रश्च वत्रश्चतुः वत्रश्चः । वत्र-
श्चिथ । इवर्णनवर्गल्लप्सा दन्त्या इतिन्यायात् सकारस्य दकारः । भ्रञ्ज-
पाके । वभ्रञ्ज वभ्रञ्जतुः वभ्रञ्जुः । वभ्रञ्जिय । स्कोः संयोगाद्योरन्ते
च इति सकारलोपः । भ्रञ्जादीनां प इति पत्यं । वभ्रष्ट । स्वपि वचि
यनादीनां यण् परोक्षाशीप्सु । इति संप्रसारणं भवति । जिप्स्वप् शये ।
मुप्वाप मुपुपतुः मुपुपुः । मुप्वापिय मुप्वाप्य मुपुपयुः मुपुप । मुप्वाप
मुप्वाप मुपुपिव मुपुपिम । वच परिभाषणे । उवाच उचतुः ऊचुः ।
उवक्षथ ।

श्लोकः ।

यञो वञो वद्वश्चैव वेञ्च्पेर्जा इयतिस्तथा ।

वद्वसा श्वयतिश्चैव स्मृता नव यजादयः ॥ १ ॥

यञ देवपूनासंगतिरुणदोनेषु । इयान ईनतुः ईजुः ।
निथ । भ्रञ्जादीनां पः । इति पत्यं । इयष्ट । ईनथुः ईन ।
इयान ईनिव ईनिम । ईने ईनाने ईनिरे । ईनिपे ईनापे ई

ईजे ईजिवहे ईजिमहे । इवप् बीज सन्ताने । उवाप उपतुः
उपुः । उपिय उवपथ उपथुः उप । उपे उपाते उपिरे । वहि
प्राणणे । उवाह ऊहतुः ऊहुः । उवहिय । सहिवहो रोदवर्णस्तेति
ओत्वं । उवोढ । उहे उहाते उहिरे ।

न व्ययतेः परोक्षायाम् ॥३३०॥ व्ययतेराकारो न भव-
ति परोक्षायां गुणिनि । विवाय विव्यतुः विव्युः । विव्ययिथ विव्येष
विव्यथुः विव्य । विवाय विवय विव्यिव विव्यिम । विव्ये विव्याते ।
विव्यिरे । व्हेन्-स्पर्धायां वाचि ।

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३१ ॥ ह्यतेरन्यस्तमात्रस्य च संप्र-
सारणं भवति । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहुविथ जुहोथ । जुहुवे जु-
हुवाते जुहुविरे । वद् व्यक्यायां वाचि । उवाद उवतुः उदुः ।
उवादिय । उद्रे उद्राते उदिरे । वस निवासे । उवास उपतुः उपु ।
उवासिथ उवस्य । उपे उपाते उपिरे । टुओधि गतिवृद्धयोः ।

श्वयतेर्वा ॥ ३३२ ॥ श्वयतेर्वा संप्रसारणं भवति परोक्षायां
चेक्रीयते च । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शुशुविय शुशोथ शुशुथु-
शुशुव । शुशाव शुशव शुशुविव शुशुविम । शुशुवे शुशुवाते
शुशुविरे । शिश्वाय शिश्वियनुः शिश्वियुः । शिश्वयिथ शिश्वेष
शिश्वियथुः शिश्विय । शिश्वाय शिश्वय । शिश्विये शिश्वियाते
शिश्वियिरे । इति म्वादिः ॥

वा परोक्षायाम् ॥३३३॥ अदेशेऽस्य आदेशो भवति वा प-
रोक्षायां । जयाम । गमहनेत्यादिना उपघालोपो भवत्यगुणे । जस्तुः
जस्तुः । जवसिथ जवस्य जस्तथुः जस्त । जवास जयम जसिव जस्तिम ।
घस्लभावे ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥३३४॥ अस्यासत्यादेशस्य दीर्घां भवति
परोक्षायां सर्वत्र । आद आदतुः आदुः । आदिय आत्य आदथुः
आद । आद आद् आत् । शीद् स्वप्ने । शिद्ये शिद्याते शिद्यिरे ।

शिद्विये । उवाच ऊचतुः ऊचुः । ऊचे ऊचाते ऊचिरे । उप दाहे ।
विद् ज्ञाने । जागृ निद्राक्षये ।

उषविद्जागृभ्यो वा ॥ ३३५ ॥ उपादिभ्यो वा आम्
भवति परोक्षायां । उपाञ्चकार उपाञ्चकतुः उपाञ्चक्रुः ।

आंमि विदेरेव ॥ ३३६ ॥ आमि परे विदेरेव गुणो न भवति ।
विदाञ्चकार विदाञ्चकतुः विदाञ्चक्रुः । जागराञ्चकार जागराञ्चकतुः
जागराञ्चक्रुः । आमभावे अभ्यासस्यासवर्णे इत्युवादेशः । उषीष
ऊपतुः ऊपुः । विषेद् विविदतुः विविदुः । जजागार ।

परोक्षायामगुणे ॥ ३३७ ॥ जागर्तेर्गुणो भवति परोक्षया-
मगुणे परे । जजागरतुः जजागरुः । इत्यदादिः ॥

भीहीभृहुवां तिवच ॥ ३३८ ॥ एपां वा आम् भवति
परोक्षायां स च तिवद्भवति । इति तिवद्भावाद्भिर्वचनं । जुहुवाञ्चकार
जुहुवाञ्चकतुः जुहुवाञ्चक्रुः । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविय जुहोय
जुहवथुः जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविव जुहुविम । जिभी भये ।
विभयाञ्चकार विभयाञ्चकतुः विभयाञ्चक्रुः । विभाय विभ्यतु विभ्युः ।
विभयिय विभेय । ही लज्जायां । जिह्याञ्चकार जिह्याञ्चकतुः जिह्र-
याञ्चक्रुः । जिहाय जिह्रियतुः जिह्रियुः । विभराञ्चकार विभराञ्चकतुः
विभराञ्चक्रुः । इत्यादि । जहे जहाते जहिरे । दधौ दधतुः दधुः ।
दधिय दधाथ । दधे दधाते दधिरे । दधिपे दधाये दधिव्हे । दधे दधिवहे
दधिमहे । इति जुहोत्यादिः । दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । सुपुवे सुपु-
याते सुपुविरे । ननाह नेहतुः नेहुः । नेहिय ननद्ध नेहतुः नेह । न-
नाह नेहिव नेहिम । नेहे नेहाते नेहिरे । इति दिवादिः । सुपाव मु-
पुवतुः सुपुवुः । सुपविय । सुपोय ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥ ३३९ ॥ अभ्यासस्य अकारस्य दीर्घे
भवति परोक्षायां सर्वत्र ।

अश्रोनेश्च ॥ ३४० ॥ अश्रोनेस्तस्माद्दीर्घाभूतादभ्यामाका-

रात्परः परादौ नकारागमो भवति परोक्षायां । आनशे आनशाते
आनशिरे । व्यानशे व्यानशाते व्यानशिरे । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमू-
त्तिभावेषु ।

ऋच्छरुतः ॥ ३४१ ॥ ऋच्छधातोर्गुणो भवति परोक्षायां ।

तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥ ३४२ ॥ त-
स्मादीर्घाभूतादन्यासस्याकारात्परः परादौ नकारागमो भवति धातो-
न्तः संयोगश्चेत्परोक्षायां । आनर्छे आनर्छतुः आनर्छुः । अञ्ज व्यक्ति-
मर्षणकान्तिगतिषु । आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः । आनञ्जिथ आनञ्जथ
आनञ्जथु आनञ्ज । आनञ्ज आनञ्जिव आनञ्जिम । तस्मादिनि
कि । आच्छि आयामे । आञ्छ आञ्छतुः आञ्छुः । अयमस्यादे स-
र्वत्र इति न कृतो दीर्घः । अन्तश्चेत्संयोग इति कि । आट आटु ।
ऋध वृद्धौ ।

ऋकारे च ॥ ३४३ ॥ तस्मादीर्घाभूतादन्यासाकारात्परः प-
रादौ नकारागमो भवति ऋकारे च परोक्षायां । आनृधे आनृधाते
आनृधिरे ।

चेः किर्वा ॥ ३४४ ॥ चेः किर्वा भवति परोक्षायां । चिक्व
य चिक्वतुः चिक्वुः । चिक्वे । चिक्वाय चिक्व्यतुः चिक्व्युः । चिक्वे
चिक्व्याते चिक्व्यिरे । इति स्वादिः । तुतोद तुतुदतुः तुतुदुः । मृञ्
प्राणत्यागे ।

आशीरद्यतन्योश्च ॥ ३४५ ॥ मृञ् आत्मनेपदी भवति
चकारादनि च परे नान्यत्र । ममार मम्रतुः मम्रुः ।

थल्पृकारात् ॥ ३४६ ॥ ऋकारान्तात् थलि नेड् भवति । मन्थ
मम्रथुः मम्र । गुमोच गुमुचतुः गुमुचुः । गुमुचे गुमुचाने गुमुचिरे ।
इति तुदादिः ॥ रुरोध रुरुधतुः रुरुधे रुरुधाते । युयोज । युयुजे ॥ इति
रुधादिः । ततान तेनतुः तेनुः । तेने तेनाने तेनिरे । मेने मेनाने मेनिरे ।
चकार चक्रतुः । चके चक्राते ।

सुट् भूषणे सम्पर्युपात् ॥ ३४७ ॥ सम्पर्युपात्परम्य कृ
व् आदौ सुट् भवति भूषणेऽथे द्विर्वचने ।

शिट्परोऽघोषः ॥ ३४८ ॥ अभ्यासम्य शिट् परोऽघोषोऽ
वशेष्यो भवति शिणे लोप इत्यर्थ । सचम्कार ।

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ३४९ ॥ संयोगादेर्वातो ऋतो गुणो
भवति परोक्षायामगुणे । सचम्करतु सचस्करु । सचम्करिथ सचम्कर
थु सचम्कर । परिचम्कार परिचस्करतु । उपचम्कार उपचस्करतु
उपचम्करु । उपचम्करे उपचस्कराते उपचस्करिरे । उपचम्करि
पे उपचम्कराथे उपचम्करिथे । उपचस्करे उपचस्करिवहे उपचम्क
रिमहे । इति तनादि । चिन्नाय चिन्त्रियतु चिन्त्रियु । चिन्त्रियिग
चिन्त्रियु । चिन्त्रिये चिन्त्रियाते चिन्त्रियिरे । वने वनाते वनिरे ।

सृष्टृभृस्तुदुसृवण्व परोक्षायाम् ॥ ३५० ॥ एभ्यो धातु
म्य परो नेट् भवति एव परोक्षायाम् । जग्राह जगृहतु जगृहु । न
गृहे । इति न्यादि ।

चकासूकासूप्रत्ययान्तेभ्य आम् परोक्षायाम् ३५१
एभ्य आम् भवति परोक्षायाम् च । चकास दीप्तौ । चकासाच्चकार
चकामाच्चनतु । चकासाच्चने चकासाच्चनाते चकामाच्चकिरे । वाञ्छ
भास् दीप्तौ । कासाच्चने । चोरयाच्चकार । चोरयाच्चने । पालयामाम
पालयामासतु । पालयाच्चकार पालयाच्चनतु पालयाच्चनृ । एव पा
लयाच्चने पालयाच्चनाते पालयाच्चकिरे । तन्त्रयाच्चने । वारयाच्चकार ।
वारयाच्चने ।

दयायासश्च ॥ ३५२ ॥ एभ्य आम् भवति परोक्षायाम् । द्य
दानगतिहिंसादानेषु । दयाच्चने । अयाच्चने । आसाच्चने । इति
परोक्ष समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्त्याशीः भवस्तन्यः ॥ ३५३ ॥
भविष्यति वाटे भविष्यन्त्याशी भवस्तन्यो भवन्ति ।

तासां श्वसंज्ञाभिः कालविशेषः ॥ ३७४ ॥ ताम्
 विभक्तीनां श्वसंज्ञाभिः कालस्य विशेषो भवति । श्वो भव काल
 श्वस्तनस्तत्र श्वस्तनी भवति । भविता भवितारौ भवितार । भवि
 तासि भवितास्य भवितास्य । भवितास्मि भवितास्व भविताम् । ए
 विता एधितारौ एधितार । एधितासे एधितासाथे एधिताध्वे । एधि
 ताहे एधितास्वहे एधिताम्महे । पक्ता । नन्दिता । श्वसिता । भ्रंसा
 ता । ध्वसिता । शक्ति वक्ति कौटिल्ये । शङ्किता । वङ्किता । वटिङ्
 अभिवादनस्तुत्यो । वन्दिता वन्दितारौ वन्दितार । वन्दितामे ।
 वेञ् तन्तुसन्ताने । व्याता व्यातारौ व्यातार । व्यातासे । इति श्वा
 टि । अत्ता । शयिता वक्ता । इत्यटाटि । होता । धाता । भर्ता ।
 इति जुहोत्याटि । देविता । सेविता । नद्धा । इति दिवाटि । सोता । अ
 शिता । चेता । इति स्वादि । तोत्ता । मर्त्ता । मोक्ता । इति तुदाटि ।
 रोद्धा । भोक्ता । योक्ता । इति रुधाटि । तनिता । मनिता । कर्त्ता । इति
 तनाटि । नेत्ता । वरिता । ग्रहीता । इति क्रयाटि । चोरयिता । तत्रयिता ।
 वारयिता । इति चुराटि । इति श्वस्तनी समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्तीत्यादिना भविष्यति काले आशी । इष्टस्याश
 सनमाशी ।

आशिपि च परस्मै ॥ ३७७ ॥ संवेपा धातूनां गुणो न भव
 ति आशिपि च सर्वत्र परस्मैपदे परे । भूयात् भूयास्ता भूयासु । भू
 या भूयास्त भूयास्त । भूयास भूयास्व भूयास्त । विनिमये चागति
 हिंसाशब्दार्थहस इति चुराटित्वादात्मनेपद । व्यतिषिपीष्ट ।
 एषिपीष्ट एधिपीयाम्ता एधिपीरन् । एधिपीष्टा एधिपीयाम्ता एधि
 पीध्व । एधिपीय एधिपीवहि एधिपीमहि । पच्यात् । ष्पीष्ट । न
 द्यात् । स्वप्तिपीष्ट । अस्मिपीष्ट । ध्रस्मिपीष्ट । स्मृप्तित्रिचिद्यत्तदीनामि
 ति सप्रमारणम् । नाम्यन्तानामिति दीर्घश्च । सुप्यात् । इ
 ज्यात् । व्येञ् मवरणे । उभयपदी । वीयात् वीयाम्ता वीयासु ।

न्यामीष्ट व्यासीयास्तां व्यासीरन् । चिन् चयने । चीयान् । चेपीष्ट ।
वेन् तन्नुसन्ताने । उभयपदी । ऊयान् ऊयास्तां ऊयासुः । वासीष्ट
वासीयास्तां वासीरन् । ज्या वयोहानौ । फ्राजीयात् । व्यघ ताडने ।
विध्यान् । अद्यान् । अश्नन् व्यासौ । अशिपीष्ट अशिपीयास्तां अशि-
पीरन् । व्रूङ् व्यक्तायां वाचि ।

‡ब्रुवो वचिः ॥ ३५६ ॥ ब्रुवो वचिर्भवत्यसार्वाधातुकविषये । उ-
च्यान् । वक्षीष्ट । इत्यादि । अच्यान् । शयिपीष्ट । ह्यान् । हासीष्ट ।

आशिष्येकारः ॥ ३५७ ॥ दामाद्रीनामेकारो भवत्याशिष्य-
गुणे । विधेयान् । विधामीष्ट विधासीयास्तां विधासीरन् । उभयपदी ।
धेयान् । देयान् । मेयात् । गेयान् । पेयान् । स्थेयान् । स्थेयास्तां ।
अवमेयान् । अवसेयास्तां । हेयान् । अगुण इति कि । धासीष्ट धासी-
यास्तां ॥ दासीष्ट । दीव्यान् । सविपीष्ट । विकल्पेन । सोपीष्ट सोपी-
याम्नां । नद्यात् । नत्सीष्ट । युञ् अभिषवे । मृयान् । अभिमृयान् ।
अभिपीष्ट । “वा संयोगादेरस्य इति वक्तव्यम्” ॥ ज्या वयो
हानौ । ज्येयान् । ज्यायान् । म्लै गात्रविनामे । म्लेयात् म्लयात् । म्लै
हर्षस्तये । म्लेयान् म्लयात् । रोधि गतिवृद्धोः । निश्चीयान् । निश्चेपीष्ट ।
इत्यादि । नुद्यात् । शङ्ख शानने । शत्सीष्ट । भृपीष्ट । मुच्यात् । मुत्सीष्ट ।
रच्यात् रुत्मीष्ट । भुज्यान् । भुत्सीष्ट । युज्यान् । युत्सीष्ट । तन्यान्
तनिपीष्ट । मनिपीष्ट । विक्रीयात् । विक्रीपीष्ट । गृध्यान् । ग्रहीपीष्ट ।
चोर्यात् । चोरयिपीष्ट । चोरयिपीयाम्नां । पाल्यान् । पाल् शल् पत्रु पथे
च गर्तौ । पाल् रक्षणे च । उभयपदी । पात्रयिपीष्ट । अर्च पूनायां ।
अर्च्यान् अर्चाम्नां अर्च्यासुः । अर्चयिपीष्ट अर्चयिपीयास्तां । तत्रयिपी-
ष्ट । त्रार्यान् । त्रारयिपीष्ट । इत्याशीः समामा ॥ भविष्यन्ति भविष्यन्ती-
त्यादिना भविष्यद्गले भविष्यन्ती भविष्यन्ति । भविष्यति । भविष्य-
न्ति । भविष्यन्ति । भविष्यन्ति । भविष्यन्ति । भविष्यन्ति । भविष्यन्ति ।
भविष्यन्ति । भविष्यन्ति । भविष्यन्ति । भविष्यन्ति । भविष्यन्ति ।

धिष्येथे एधिष्यध्वे । एधिष्ये एधिष्यावहे एधिष्यामहे । पश्यति
 पश्यते । नन्दिष्यते । संसिष्यते । भ्रंसिष्यते । ध्वंसिष्यते । एवं श-
 ङ्किष्यते । वङ्किष्यते । वन्दिष्यते । वेञ् संवरणे । वास्यति । वास्यते ।
 अत्स्यति । वक्ष्यति वक्ष्यते । होष्यते । होष्यति । धास्यति । धास्यते ।
 दास्यति । दास्यते । देविष्यति । सेविष्यते । नत्स्यति । नत्स्यते ।
 सोष्यति । अशिष्यते । अक्ष्यते । चेष्यति । चेष्यते । तोत्स्यति ।

हृदन्तात्स्ये ॥ ३५८ ॥ हनः ऋदन्ताच्च इडागमो भवति
 स्यकारे परे । हनिष्यति । मोक्ष्यति । रोत्स्यति । रोत्स्यते ।
 भोक्ष्यते । योक्ष्यते । तनिष्यते । मनिष्यति । मनिष्यते । करिष्यति ।
 करिष्यते । क्रेष्यति । वरिष्यति वरिष्यते । ग्रहीष्यति ग्रहीष्यते ।
 चोरयिष्यति चोरयिष्यते । तन्नयिष्यते । वारयिष्यते । एवं ज्ञातव्यं ।
 इति भविष्यन्ती समाप्ता ॥ भूतकरणवत्यश्चेत्यतीते काले क्रिया-
 तिपत्तिः । क्रियाया अतिपतनं क्रियातिपत्तिः । अभविष्यत्
 अभविष्यतां अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतं अभविष्यत । अ-
 भविष्यं अभविष्याव अभविष्याम । ऐधिष्यत् ऐधिष्येतां ऐधिष्यन्त ।
 ऐधिष्यथाः ऐधिष्येयां ऐधिष्यध्वं । ऐधिष्ये ऐधिष्यावहि ऐधिष्याम-
 हि । अपश्यत् अपश्यतां अपश्यन् । अनन्दिष्यत् । अस्त्रंसिष्यत् ।
 अभ्रंसिष्यत् । अध्वंसिष्यत् । अव्यास्यत् । अव्यास्यत । आत्स्यत् ।
 अशायिष्यत् । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । अहोस्यत् । अहास्यत् । अधास्यत् ।
 अधास्यत । अदेविष्यत् असविष्यन् । विकल्पेन । असोष्यत् असोष्ये-
 तां असोष्यन्त । अनत्स्यत् अनत्स्यत । असोष्यत् । अशिष्यन् । वि-
 कल्पेन । आक्ष्यन् आक्ष्येतां आक्ष्यन्त । अचेष्यत् । अचेष्यत । अतो-
 त्स्यन् । अमरिष्यम् । अमोक्षत् । अमोक्षत । अरोत्स्यत् । अरोक्ष्यन् ।
 अयोक्ष्यन् । अयोक्ष्यत । अतनिष्यन् । अमनिष्यन् । अकरिष्यन् ।
 अवरिष्यन् । अवरीष्यत । अग्रहीष्यत् । अग्रहीष्यत । अचो-
 रयिष्यन् । अचोरयिष्यत अचोरयिष्येतां । अनन्नयिष्यत् । अ-

वारयिष्यन् । अवारयिष्यन् । पल रक्षणे । उभ । अपालयिष्यन् ।
अपालयिष्यन् । अर्च पूजायां । उभ । अर्चयिष्यत् अर्चयिष्यत अर्च-
यिष्येनां अर्चयिष्यन् एवं मर्वमगवन्तव्यम् । इति क्रियातिपत्तिः ।

अथाद्यतन्याः क्वचिद्विशेष उच्यते ।

इजात्मने पदेः प्रथमैकवचने ॥३६९॥ पद्धातोरिज्भ-
वति कर्त्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे ।

इचस्तलोपः ॥ ३६० ॥ इचः परन्तलोपो भवति उदपादि-
उदपत्मानां उदपत्सन । उदपत्याः उदपत्सायां उदपदृष्वं । उदपत्सि
उदपत्स्रहि उदपत्स्रहि । समपादि ।

दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्यो वा ॥३६१॥ एभ्यो
वा इजू भवति कर्त्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । दीपी दी-
प्तौ । अदीपि अदीपिष्ट ।

जनिवध्योश्च ॥ ३६२ ॥ जनिवध्योरुपधाभूतस्य दीर्घस्य
इसो भवति इचि परे । जनी प्रादुर्भावे । अजनि अजनिष्ट । अवधि
अवधिष्ट । बुध अवबोधने । अबोधि । अबुद्ध । हचतुर्थान्तस्य धा-
तोस्तृतीयादेरादिचतुर्थत्वमकृतवत् । अभुत्सत् अभुत्सानाम् अभुत्मत ।
पूरी आप्यायने । अपूरि । अपूरिष्ट । तायृ सन्नानपालनयोः ।
न्फायी ओप्यायी वृद्धौ । अतायिं अतायिष्ट । अप्यायि अप्या-
यिष्ट । इति विशेषः । भावकर्मणोरद्यतन्यादयः प्रदर्श्यन्ते ।

भावकर्मणोश्च ॥ ३६३ ॥ सर्वस्माद्धानोरिज्भवति भावकर्म-
णोर्विहिते अद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । अभावि । कर्म-
णि अन्वभावि । ऐधि । अपात्रि । अनन्दि । अस्तम्भि । अभ्रंसि । अञ्चमि ।

अधिरिच्यादन्तानाम् ॥३६४॥ आदन्तानां धातूनामा-
यिर्भवतीचि परे ॥ अरायि । अत्र्यायि । अपायि । अरायि अद्रायि ।
रैल हर्षशये । अग्यायि । गाग्रविनामे । अम्यायि । अगायि ।

अमायि । अस्थायि । अवासायि । अधासि । अशायि । अवाचि
अहावि । अहायि । अदायि । अमारि । अदेवि । असावि । अनाहि ।

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतीना-
मडन्तरोपि ॥ ३६५ ॥ उपसर्गस्यनिमित्तात्परेषां माडन्तरोपि
पत्वमापद्यते । अपिशब्दादनन्तरोपि ॥ अम्यपावि । आशी । अचायि ।
अनोदि । अमारि । अमोचि । अरोधि । अभोजि । अयोजि ।
अतानि । अमानि । अकारि । अक्रायि । अवारि । अग्राहि । अचोरि ।
अपालि । अतन्त्रि । अमन्त्रि । अवारि । आर्चि । अद्यतनी समाप्ता ॥
बभूवे देवदत्तेन । एषाञ्चक्रे ॥ पेचे । इत्यादि ॥ इति परोक्ष ॥ भविना देव
दत्तेन । एधिता । पक्ता । इति श्वस्तनी समाप्ता ॥ आशीः । भविपीष्ट
देवदत्तेन । एधिपीष्ट । पक्षीष्ट । भविप्यन्ती । भविप्यते देवदत्तेन । एधि-
प्यते । पश्यते । इत्यादि ॥ क्रियातिपत्तिः । अमविप्यत देवदत्तेन ।
एधिप्यत । अपश्यत इत्यादि ॥

स्यसिजाशीःश्वस्तनीषु भावकर्मार्यासु स्वरहन-
ग्रहदृशामिडिज्वढा ॥ ३६६ ॥ भावकर्मार्यासु स्यसिजाशीःश्व-
स्तनीषु परतः स्वरहनग्रहदृशामिड् इज्वद्भवति वा ॥ अन्वमावि अन्वमा-
विपातां अन्वमाविपत । अन्वमाविष्ठा । अन्वमाविषायां अन्वमाविड् ॥
अन्वमाविषि अन्वमाविष्वहि अन्वमाविष्महि । अन्वमवि अन्वम-
विपातां अन्वमविपत । असाविपातां असाविपत । असोपातां अमो-
पत । असविपातां । अमविपत ।

✽ हस्य हन्तेर्धिरनिचोः ॥ ३६७ ॥ हन्तेर्हस्य विभ्रवति इनि-
चोः परतः । अचानि अचानिपातां अचानिपत ॥

हनिमन्यतेर्नात् ॥ ३६८ ॥ आभ्यां परममार्धधातुर्न-
मनिड् भवति । अहसातां अहसत

आत्मनेपदे वा ॥ ३६९ ॥ अद्यतन्यामात्मनेपदे परे हन्तेर्न-
धिरादेशो वा भवति । अवधि अवधिपातां अवधिपत ।

नेज्वदिटः ॥ ३७० ॥ इज्वदिटो दीर्घो न भवति । अग्राहिपातां
अग्राहिपत् । अग्रहीपातां अग्रहीपत् । अदर्शि अदर्शिपातां अदर्शिपत् ।
अदृक्षातां अदृक्षत् । अदृष्टाः अदृक्षायां अदृद्द्वं ॥ श्वस्तनिः । भाविता
भविता । साविता सविता । सोता । घानिता । हन्ता । ग्राहिता । ग्रहीता ।
दर्शिता । दृष्टा ॥ आशिः । भाविपीष्ट । भविपीष्ट । साविपीष्ट । सवि-
पीष्ट । सोपीष्ट ॥

हन्तेर्वधिराशिपि ॥ ३७१ ॥ हन्तेर्वधिरादेशो भवति
आशिपि च परे । वाधिपीष्ट वधिपीष्ट । ग्राहिपीष्ट । ग्रहीपीष्ट । दर्शि-
पीष्ट । दृशीष्ट ॥ भविष्यन्ती । भाविष्यते भविष्यते । साविष्यते सवि-
ष्यते । चायिष्यते चेष्यते । घानिष्यते हनिष्यते । ग्राहिष्यते ग्रही-
ष्यते । दर्शिष्यते दृश्यते ॥ क्रियातिपत्त्यां । अभाविष्यत् अभाविष्यत् ।
असाविष्यत् असाविष्यत् असोष्यत् । अचायिष्यत् अचायिष्यत् । अघा-
निष्यत् । अहनिष्यत् । अग्राहिष्यत् अग्रहीष्यत् । अदर्शिष्यत् अदृक्षत् ।
इत्यादि । एवं सर्वमुच्येयं ।

अथ सनादिप्रत्ययान्ता धातवः प्रदर्श्यन्ते ॥

गुप्तिङ्किञ्च्यः सन् ॥ ३७२ ॥ गुप् तिन् कित् एभ्यः परः
मन् भवति स्तार्थे ।

गुपादेश्च ॥ ३७३ ॥ गुपादेः सनि परे नेद् भवति ।

स्मिद्पूङ्ङ्ङ्वशुकृद्घृष्ट्प्रच्छां सनि ॥ ३७४ ॥ एषां
धातूनां सनि परे इडागमो भवति । इति स्मिडादिनिगमाम्भावान् ।

सनि चानिटि ॥ ३७५ ॥ नामिन उपधाया गुणो न भवति
अनिटि सनि परे । द्विवचनमभ्यासार्थं च कार्यं ।

ते धातवः ॥ ३७६ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ताः शब्दाः धातुमं-
शा भवन्ति ।

पूर्वयत्सनन्तात् ॥ ३७७ ॥ सनन्तादानोः पूर्वयत्पदं भव-

ति ॥ गुप् गोपनकुत्सन्योः । जुगुप्सते मां जुगुप्सेते जुगुप्सन्ते । जु-
गुप्सेत जुगुप्सतां अजुगुप्सत ।

अस्य च लोपः ॥३७८॥ धातोरस्य लोपो भवत्यनपि प्रत्यये
परे । अजुगुप्सिष्ट । जुगुप्साञ्चक्रे । जुगुप्सिता । जुगुप्सिपीष्ट ।
जुगुप्सिप्यते । अजुगुप्सिप्यत ॥ तिज निशाने क्षमायाञ्च । तितिक्षने ॥
किन निवासे रोगापनयने च । विचिकित्सति । अकारोच्चारणं किं ।
स्वरादेर्द्वितीयस्येति सन् एव द्विर्वचनार्थं । तेन प्रतीयिषति ।

मान्यधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३७९ ॥
मानादिभ्यो धातुभ्यः परः सन् भवति तेषां धातूनामभ्यासस्य दीर्घो
भवति स्वार्थे ॥ मान पूजायां । मीमांसते । बध बन्धने । बीभत्सते ।
दान खण्डने । दीदांसते । शान तेजने । शीशांसति । शीशांसते ।

श्लोकः ।

गुपो वधेश्च निन्दायां क्षमायां च तथा तिजः ॥

संशये च प्रतीकारे कितः सन्नभिधीयते ॥ १ ॥

जिज्ञासावज्ञयोरेव मानदानो विधीयते ॥

निशानेथे तथाशानो नायमर्थान्तरे क्वचित् ॥ २ ॥

धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात् ॥ ३८० ॥
तुमन्तादिच्छतिना सह एककर्तृकाद्धातोः परः सन् वा भवति ।

उचर्णान्ताच्च ॥ ३८१ ॥ उचर्णान्ताद्धातोर्नैद् भवति सनि
परे । भवितुमिच्छति । दुभूपति । एद्विधिपते । पिपक्षति
पिपक्षने । निनन्दिपति । मिश्रमिपते । विभ्रंशिपते । दिध्वमिपते
विधासति । विनासते । विव्यासति । विव्यासते ।

जैर्गिः सन्परोक्षयोः ॥ ३८२ ॥ जयतेर्गिर्भवति सन्परो
क्षयोः परतः ।

स्वरान्तानां सनि ॥ ३८३ ॥ स्वरान्तानां धातूनां दीर्घं
भानि मनि परे ।

नाम्यन्नानामनिटाम् ॥ ३८४ ॥ नाम्यन्नानां धानूना-
मनियं मनि गुणो न भवति । विजिगीपते । परोक्षायां । जिगाय जिग्यतुः
जिग्युः । विजिग्ये विजिग्यते विजिग्यिरे ॥ विनीपति । निनीपति ।
गुप्पति । अर्दीस्लमनघनन्योः ।

वसनिघसेः सात् ॥ ३८५ ॥ आभ्यां परममार्वधातुक-
मनिट् भवति ।

मस्य मे सार्वधातुके नः ॥ ३८६ ॥ मस्य तकारो भवति
अमर्वाधातुके मकारे परे । जिघत्सति । वस नित्रामे । विवत्सति ।
शिशयिपते । विवत्सति । विवत्सते । जुहूपति निहासते ।

मनि मिमीमादारभलभडाकपतपदामिस् स्व-
र-
म्य ॥ ३८७ ॥ मिनादीनां स्वरस्य इमादेशो भवति अभ्यासलोपश्च
मनि परे । टुमिन् प्रक्षेपणे । मातुमिच्छति मित्सति मित्सते ॥
मीट् श्लेषणे । मानुमिच्छति । मित्सते । मा इति मेड् माटोरपि
श्रृणं । मानुमिच्छति मित्सते । धित्सति धित्सते । दित्सति दित्स-
ते । म्प रामस्ये । आरिष्यते । टुलमत्र् प्राप्ते । आलिप्सते । शकृ
शक्तौ । शक्तुमिच्छति शिक्षति । पल शल पलू गतौ । पित्सति । पद
गतौ । पिप्सते ।

इवन्नर्धभ्रस्जदम्भुश्रियूर्णुभरजपिसनितनिपनि-
दरिद्रां वा ॥ ३८८ ॥ एषां का इट् भवति सनि परे । देविनुमि-
च्छति मन् दिद्रोपति ॥ क्रव वृद्धौ । अदिनुमिच्छति सन् अदि-
मिपति । भ्रस्ज पाके ॥ विभ्रजिपति । विभ्रक्षति । दम्भु दम्भे ।
दिद्रन्भिपति । भन श्रिद् मेवायां । शिश्रयिपति । शिश्रीपति । यु मिश्रणे ।

अवर्णस्य जान्तस्यापवर्गपरस्यावर्णे ॥ ३८९ ॥
जान्तस्यापवर्गाभ्यामवर्णस्य इत्वं भवत्यवर्णे परे सति । गिय-
मिपति । युपति । जु इति मौप्रोऽयं धातुः । जिनायिपति ॥
हुशब्दे । रिगयिपति । लिगयिपति । लुनाति पश्चित्तमग्यः

चे । धातोश्च हेताविन् । पिपावयिपति ।ऽपिपविपति । विभावयिषति ।
विभावयिपति । ङर्णुञ् आच्छादने । प्रोर्णवितुमिच्छति सन् प्रोर्णुनविष-
ति ॥ विभरिपति । क्षपि । निज्ञपयिपति ज्ञीप्सति । पणु दाने ॥

स्तौतीनिन्नयोरेव सनि ॥ ३९० ॥ निमित्तात् पः
स्तौतीनिन्नयोरेव सनि पत्वभूते सनि परे । इति नियमाच्च पत्वम् ।
निसनिपति सिमानि ॥ दरिद्रा दुर्गनौ ।

दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥ ३९१ ॥ दरिद्रातेरन्तस्य लोपो
भवत्यसार्वधातुके सनि परे ॥ द्विदरिद्रिपति । अत्र इटि च आकारलोप ।

द्योः शठौ पञ्चमे च ॥ ३९२ ॥ छकारवकारयोर्यस्य
संयं शुद्ध् ट्येनौ भवतः कौ धुत्यगुणे प्रत्यये पञ्चमे परे ।
दृष्टपति ।

ऋधिज्ञपोरीरीतौ ॥ ३९३ ॥ ऋधिज्ञपोरीरीतौ भवतोऽ-
यामत्रोपश्च सनि परे । जीप्सति । ईर्त्सति ।

भृजादीनां पः ॥ ३९४ ॥ भृजादीनां धातूनामन्तः पो भ-
नि धुत्यन्ते च । इति जकारस्य प्रकारः । विभृसति ।

दम्भेस्सनि ॥ ३९५ ॥ दम्भेरनुपङ्गो लोपो भवत्यनिटि सनि परे
तृतीयादेश्चडधमान्तस्येत्यादिना घत्वं ॥

दम्भेरिच्च ॥ ३९६ ॥ दम्भे स्वरस्य इत् ईच्च भवति अभ्या
सलोपश्च सनि परे । धिप्सति । धीप्सति । शिथ्रीपति । युष्टपति ।

उरोष्ट्योपधस्य च ॥ ३९७ ॥ उरोष्ट्योपधस्य ऋदन्तस्य ङ
भवति अगुणे प्रत्यये परे । नामिनोर्वोरकुर्च्छुर्व्यङ्गने इत्युपधाया दीर्घो
भवति । युभृपति ।

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ३९८ ॥ पञ्चमस्योपधाया
दीर्घो भवति कौ धुत्यगुणे प्रत्यये परे ।

वनतितनोत्यादिप्रतिपिद्धेदां धुटि पञ्चमोऽच्चातः
॥ ३९९ ॥ वननेननोत्यादेः प्रतिपिद्धेदां च धातूनां पञ्चमो लोप्यो

भवति आतश्च अद्भवति यथासंभवकौ धुद्यगुणे पञ्चमे प्रत्यये परतः
 अनद्यतने घुटि परे । घुटि खनिसनिजनां पञ्चमस्वाकार इति नकार-
 स्थाने आकारादेशः । पणु दाने । सिपासति । पिपतिपति । पिपत्स-
 ति । पतितुमिच्छति ।

तनोतेरनिटि वा ॥ ४०० ॥ तनोतेरुपधायां दीर्घो भवति
 अनिटि सनि परे । तितांसति । तितंसति । तितनिपति । दरिद्राते
 रसार्धधातुक इत्यन्तलोपे प्राप्ते ।

अनिटि सनि ॥ ४०१ ॥ अनिटि सनि परे दरिद्रातेरन्त्य-
 स्य लोपो न । दरिद्रासति । दरिद्रिपति ।

* स्तौतीनन्तयोरेव पणि ॥ ४०२ ॥ निमित्तात्परः प्रत्यय-
 विकारागमस्थः स्तौतीनन्तयोरेव सः पमापद्यते पत्वभूते सनि परे ।
 तुष्टूपति । सिपेवयिपति । इति नियमात् सुष्टूपति । निनत्सति । निनत्स-
 ते । “ सिङ्पूङ्ग्वश्कृगृहृधृष्ठांसनि ” सिङ् ईषद्धमने । मिम्म-
 यिपते । पूङ् पिपविपते ।

पूजस्तु न स्यात् ॥ ३४३ ॥ पूज् धातोः पर इदं न स्यात् । पूज्
 पवने । पवितुमिच्छति पुष्टूपति । ऋ अरिरिपति । ऋञ् अञ्जि
 जिपति । अश् अशिशिपति । चिऋरिपति । गृ निगग्णे निग-
 रिपति । जिगलिपति । दृञ् अनादरे । दिऋरिपति । धृञ् अनव-
 स्थाने दिधरिपति ।

ग्रहिस्यपिप्रच्छां मनि ॥ ४०४ ॥ एषां सम्प्रमाणं क्वन्ति
 मनि परे । पिप्रच्छिपति । सप्रच्छति ।

वृड्वृजोश्च ॥ ४०७ ॥ वृड्वृजोश्च ऋकारस्य उरु भवत्य-
गुणे परे । वुवृपते । विवरिपते ।

ग्रहिगुहोः सनि ॥ ४०८ ॥ ग्रहिगुहोः सनि नेट् भवति ।
निघृक्षति । निघृक्षते । गुह् संवरणे । जुघुक्षति । चोरयितु मिच्छति
सन् । चुचोरयिपति । तन्नयितुमिच्छति सन् । तितन्नयिपति ।
विवारयिपति । विवारयिपते । इत्यादि । एवं सर्वमुन्नेयं । इति
सनन्तः समाप्तः ।

धातोर्यशब्दश्चेक्रीयितं क्रियासमभिहारे ॥ ४०९ ॥
क्रियासमभिहारे वर्तमानाद्धातोर्व्यञ्जनादेर्यशब्दग्रहणाधिक्याचेक्रीयि-
तसंज्ञको यो भवति क्रियासमभिहारे । शुभरुचादिर्वाज्जित्तादेकस्वरात्परो
यशब्दो भवति क्रियासमभिहारः पौनःपुन्यं भृशार्थो वा । भृशं
भवति पुनः पुनर्वा भवति ।

गुणश्चेक्रीयिते ॥ ४१० ॥ अन्यासस्य गुणो भवति चेक्री-
यिते प्रत्यये परे ।

चेक्रीयितान्तात् ॥ ४११ ॥ चेक्रीयितान्ताद्धातोः क-
र्त्तर्यात्मनेपदं भवति । बोभूयते । बोभूयेत् । बोभूयतां । अबोभूयत ।
अस्य च इति लोपः । अबोभूयिष्ट । बोभूयाञ्चके । बोभूयिता ।
बोभूयिपीष्ट । अबोभूयिष्ट । अबोभूयिष्यत ।

दीर्घोऽनागमस्य ॥ ४१२ ॥ अनागमस्याभ्यासस्य दीर्घो
भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । पापच्यते । पापच्येत । पापच्यतां ।
अपापच्यत ।

यस्याननि ॥ ४१३ ॥ व्यञ्जनात्परस्य यस्य लोपो भवति ।
अननि प्रत्यये परे । अपापचिष्ट ।

गत्यर्धात्कौटिल्ये च ॥ ४१४ ॥ गत्यर्धाद्धातोः कौटि-
ल्येऽर्थे चेक्रीयितसंज्ञको यो भवति ।

अतोन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ४१५ ॥ अनु-

नासिकान्तस्य धातोरभ्यासस्यान्ते अनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे । चंक्रम्यते । कुटिल इति किम् । मृशं पुनः पुनर्वा कामति ।

वञ्चिस्रंसिध्वंसिभ्रंसिकसिपतिपदिस्कन्दामन्तो-
नी ॥ ४१६ ॥ एषामभ्यासस्यान्तो नी आगमो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । वनीवच्यते । अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुपङ्गलोपः । अत्यर्थं श्रंसते । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । वनीभ्रस्यते । कस गतौ । कसि गतिशासनयोः । अत्यर्थं कसति चनीकस्यते । पनी-
त्यते । पनीपद्यते । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । चनीस्कद्यते ।

ब्राध्मोरी ॥ ४१७ ॥ ब्राध्मोरित्येतयोराकारस्य ईकारो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । जेघ्रीयते देघ्मीयते । “हन्तेर्घां वा वक्तव्यं” हन्तेर्घां वा भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । अत्यर्थं हन्ति जेघ्रीयते

अभ्यासाच्च ॥ ४१८ ॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य घो भवति ।

अतोन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ४१९ ॥ धातोरभ्यासस्य अतः अकारस्यान्तोऽनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे । जंजन्यते ।

ये चा ॥ ४२० ॥ यकाराद्रावगुणे प्रत्यये परे खनिसनिजनाम-
न्तस्य आकारो भवति वा । खनु अवदारणे । चंखन्यते । चासायते । पणु दाने । संसन्यते । सासायते । जंजन्यते । जाजायते ।

खपिस्यमिञ्च्येञां चेक्रीयिते ॥ ४२१ ॥ एषां धातूनां सम्प्रसारणं भवति चेक्रीयिते परे । जिष्वप् शये सोपुष्यते । स्यम खन ध्वन शब्दे । सेसिम्यते । व्येञ् संवरणे । अत्यर्थं व्ययति वेवीयते ।

अर्त्यद्वन्नात्यूर्णुसृचिसृचिमृत्रिम्यश्च ॥ ४२२ ॥
। एभ्यः परश्चेक्रीयितसंज्ञकः प्रत्ययो भवति ।

चेक्रीयिते च ॥ ४२३ ॥ अतिसयोगाद्योश्च गुणो

चक्रीयिते परे । अकारस्य रेफस्य द्विरुक्तिर्भवति यकारेऽपि । अरा-
र्यते । स्मृद्यै चिन्तायां सास्पर्यते । अट गतौ अटाट्यते । अश् भोजने
अशाश्यते । प्रणोनूयते । सूच पैशून्ये । सोसूच्यते । सूत्र अवमोचने ।
सोसूच्यते । मूत्र प्रस्रवणे । मोमूच्यते ।

अयीयं ॥ ४२४ ॥ शिडो अयि भवति यकारे परे । शाश-
द्यते । वावच्यते । जोह्यते । जाहीयते । देदीयते । देधीयते । मेमीयते ।
जेगीयते । पेपीयते । तेष्ठीयते । अवसेपीयते । जेहीयते । देदीव्यते
सोपूयते । नानह्यते । अभिपोपूयते । अशाश्यते । चेचीयते । चायृ
पूजानिशामनयोः ।

चायः किः चक्रीयिते ॥ ४२५ ॥ चायः किर्भवति
चेक्रीयिते परे । अत्यर्थं चायति चेक्रीयते । अत्यर्थं तुदति तोतुद्यते ।

ऋत ईदन्तश्चिचक्रीयितयिन्नायिपु ॥ ४२६ ॥ ऋ-
दन्तस्य चिचक्रीयितयिन्नायिपु परत ईदन्तो भवति ॥ मेम्रीयते ।
मोमुच्यते । रोरुध्यते । बोभुज्यते । योयुज्यते । तंतन्यते । मंमन्यते ।
चिक्रीयते ।

जपादीनां च ॥ ४२७ ॥ जपादीनामभ्यासस्यान्तोऽनु-
स्वारागमो भवति चक्रीयिते परे । जपजभद्दशभञ्जपशपडेते जपा-
दयः । जप मानसे च । भृशं पुनः-पुनर्वा गहिंतं जपति जञ्जप्यते ।
जभनृभी गात्रविनामे । भृशं पुनः पुनर्वा जभति जञ्जभ्यते । दह
भस्मीकरणे । दंदह्यते । दंश दशने । दंदश्यते । भञ्जो अवमर्दने
भृशं भनक्ति बम्भज्यते । पश इति सौत्रो धातुः भृशं पशति । पंपश्यते ।

चरफलोरुच्च परस्यास्य ॥ ४२८ ॥ चरफलोरभ्यासस्या-
न्तोऽनुस्वारागमः परस्यास्योच्च भवति चक्रीयिते परे । अभ्र वभ्र भ्र-
चर-त्रिभिर्गाल्यर्थाः । भृशं पुनः पुनर्वा गहिंतं जपति जञ्जप्यते । पुंफ-
ल्पते । वेव्रीयते ।

ऋमतो रीः ॥ ४२९ ॥ ऋमतो धातोर्भ्यासस्यान्तो री

आगमो भवति चेक्रीयिते परे । अहीङ् उपादाने-गृहिज्या इत्यादिना
संप्रसारणम् । भृशं पुनः पुनर्वा गहितं गृह्णाति जरीगृह्यते । नृती
गात्रविक्षेपे ।

नृतेश्चेक्रीयिते ॥ ४३० ॥ नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति
चेक्रीयिते परे । नरीनृत्यते । परीष्टच्छ्यते । चोचूर्यते । एवं सर्वं
वेदितव्यं ।

तस्य लुग्वा ॥ ४३१ ॥ तस्य चेक्रीयितस्य लुग्वा भवति यस्य
स्थाने यो विधीयते स स्थानीतरादेशः स्थानिवद्भवत्यादेशः । प्रकृति-
ग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्यापि ग्रहणं । धातुप्रकृतीनां ग्रहणे चेक्री-
यितलुगन्तस्यापि धातोर्ग्रहणं भवतीति द्विवचनादि कार्यं भवति ॥
चर्करीतं परस्मैपदमदादौ दृश्यते ।

चर्करीताद्वा ॥ ४३२ ॥ चर्करीताद्घातोर्वा ईङ् भवति
व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे ।

यिलोपे च चेक्रीयितः ॥ ४३३ ॥ यिलोपे आयिलोपे च
परस्मैपदं भवति । अत्यर्थं भवति बोभवीति बोभोति बोभूत् । स्व-
रादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ । बोभुवति । बोभूयात् बोभू-
यातां बोभूयुः ॥ बोभवीतु बोभोतु बोभूतात् बोभूतां बोभुवतु । बोभूहि
बोभूतात् बोभूतं बोभूत् । अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूतां अबोभुवुः ।
पापचीति पापक्ति पापक्तः पापचति । पापच्यात् ॥ पापक्तु पापक्तात्
पापक्तां पापचतु । हुधुङ्म्यां हेङ्घिः ॥ पापग्धि पापक्तात् पापक्तं
पापक्त । अपापचीत् अपापक् अपापक्तां अपापचुः ॥ टुणादि समृद्धौ ।
नानंटीति नानंति नानंतः नानंति । ध्वंसु गतौ च । दनीध्वसीति
दनीध्वस्ति दनीध्वस्तः दनीध्वसति । एवं सर्वमवगन्तव्यं ॥ शेशयीति ॥

न तिवनुबन्धगणसंख्यैकस्वरोक्तेषु ॥ ४३४ ॥ तिवनुब-
न्धगणसंख्यैकस्वर एभिरुक्तेषु निदानेषु प्रकृतिग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्य
ग्रहणं न भवति ॥ तिपा उक्ते ॥ सोपवीति सोपोति । सोपूयात् । सोपवीतु

सोपोतु सोपूतान् सोपूतां सोपुवतु । सोपूहि सोपूतात् सोपूतं सोपूत । सोप-
वाणि सोपवाव सोपवाम ॥ तिपानिर्देशात् सूतेः पञ्चम्यामिति गुणप्रतिषेधो
न स्यात् । अनुबन्धोक्तेः । शेशितः शेश्यति-शिङः सार्व धातुके इति टानु-
बन्ध इति निर्देशात् गुणो न भवति ॥ गुणोक्तेः ॥ चोकोटीति । कु-
टादेरनिनिचट्स्विति गुणप्रतिषेधो न स्यात् । संख्योक्तेः । रोरुद्गीति ।
रोरोत्ति । रुदादिः पञ्चको गण इति रुदादेः सार्वधातुके इतीण् न स्या-
त् । एकस्वरोक्तेः ॥ पापचीति । अनिडेकस्वरादात् इत्येकस्वराधि-
कारे पञ्चिवचीत्यादिनेट्प्रतिषेधो न स्यात् ॥ वावचीति । वावक्ति वा-
वक्तः वावचति । जाहेति । दादेति दात्तः दादति ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्व-
धातुके ॥ ४३५ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति
स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । अत्यर्थं पुनः पुनर्वा दीव्यति
देद्वितीति ।

द्वोर्ध्यञ्जने ये ॥ ४३६ ॥ धातोर्धकारवकारयोर्लोपो भवति
यकारवर्जिते व्यञ्जने च परे । देदेति देद्युतः देद्विवति ॥ सोपवीति
सोपोति । नानहीति नानद्धि । अभियोपवीति अभियोपोति । पुनः
पुनर्वा क्रीणाति चेक्रीयति चेक्रेति । तोतोदीति तोतोत्ति ।

रिरोरीच्लुकि ॥ ४३७ ॥ ऋमतो धातोरम्यासस्यान्ते
रिरोरीच् भवति चैक्रीयितस्य लुकि । मरिमरीति मर्मरीति मरीमरीति ।
मरिमात्ति मर्मत्ति मरीमात्ति । मर्मृतः मरीमृतः मरिमृतः । मर्म्रति म-
रीम्रति मरिम्रति । मरीमरीपि मर्मरीपि मरिमरीपि । मरिमापि मर्मपि
मरीमापि । मरीमृथः मर्मृथः मरिमृथः । मरीमृथ मर्मृथ मरिमृथ । मरी-
मरीमि मर्मरीमि मरिमरीमि । मरिमापि मर्मपि मरीमापि । मरिमृवः
मर्मृवः मरीमृवः । मरिमृमः मर्मृमः मरीमृमः । मरिमृयात् मर्मृयात्
मरीमृयात् । मरिमरीतु मर्मरीतु मरीमरीतु । मरीमर्तु मर्मर्तु मरिमर्तु ।
मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् । मरिमृतां मर्मृतां मरीमृतां । मरिमृतु

मर्त्रतु मरीम्रतु । मरिमृहि मर्मृहि मरीमृहि । मरिमृतात् मर्मृतात्
 मरीमृतात् । मरिमृत मर्मृत मरीमृत । मरिमृत मर्मृत मरीमृत ।
 मरिमराणि मर्मराणि मरीमराणि । मरिमराव मर्मराव मरीमराव । म
 रिमराम मर्मराम मरीमराम । अमरिमरीत् अमर्मरीत् अमरीमरीत् ।
 अमरिम अमर्म अमरीम । अमरिमृता अमर्मृता अमरीमृता । अम
 रिमरु अमर्मरु अमरीमरु । अमरीमरी अमर्मरी अमरीमरी ।
 अमरिमृत अमर्मृत अमरीमृत ॥ अमरिमृत अमर्मृत अमरीमृत ।
 अमरीमर अमर्मर अमरिमर । अमरिमृव अमर्मृव अमरीमृव ॥ अमरिमृम
 अमर्मृम अमरीमृम । एवमभ्यस्तस्य चोपधाया इत्यादिना गुणो न भव-
 ति ॥ नृति गात्रविक्षेपणे ।

*नृतेश्चेक्रियिते ॥४३८॥ नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति चे
 क्रियितेपरे ॥ नरिनृतीति नर्नृतीति नरीनृतीति । नरिनृत्ति नर्नृत्ति
 नरीनृत्ति । नरिनृत नर्नृत नरीनृत । नर्नृतति नरीनृतति नरिनृ
 तति ॥ मोमुचीति मोमोक्ति मोमुक्त मोमुचति । रोरुवीति रोरोद्धि
 रोरुद्ध रोरुधति ॥ बोभुजीति बोभोक्ति बोभुक्त बोभुजति । योयु
 चीति योयोक्ति योयुक्त योयुजति ॥ ततनीति ततति ततत त
 तनति । ममनीति ममनि ममत ममनति ॥ जजपीति जजप्ति ज-
 जप्त जजपति । चरिक्वीति चर्क्वीति चरीक्वीति । चरिक्त्ति चर्क्त्ति
 चरीक्त्ति । चरिक्वृत् चर्क्वृत् चरीक्वृत् । चरिक्वति चर्क्वति चरीक्वति ।
 चेन्नीति चेनेति चेन्नीत् चेन्नियति । वरिवरीति वर्वरीति वरी
 वरीति । वरिवृत्ति वर्वृत्ति वरीवृत्ति । वरिवृत् वर्वृत् वरीवृत् ।
 वरिव्रति वर्व्रति वरीव्रति । जरीगृहीति जर्गृहीति जरीगृहीति । ज
 रिर्गाड् जर्गाड् जरीर्गाड् ।

न ऋतः ॥४३९॥ ढे ढलोपे ऋमतोर्धातोर्दीर्घो न भवति । जरि
 गृढ जर्गृढ जरीगृढ । जरिगृहति जर्गृहति जरीगृहति । जरिगृ-
 हीषि जर्गृहीषि जरीगृहीषि । जरिर्घक्षि जर्घक्षि जरीर्घक्षि । जरिगृढ

जर्गृढ' जरीगृढः । जरिगृढ जर्गृढ जरीगृढ । जरिगृहीमि जर्गृहीमि
 जरीगृहीमि । जरिगृह्णि जर्गृह्णि जरीगृह्णि । जरिगृह्णः जर्गृह्णः जरि-
 गृह्णः । जरिगृह्णः जर्गृह्णः जरीगृह्णः ॥ जरिगृह्णात् जर्गृह्णात् जरीगृह्णा-
 त् । जरीगृहीतु जर्गृहीतु जरिगृहीतु । जरिगृह्णु जर्गृह्णु जरीगृह्णु । जरि-
 गृढात् जर्गृढात् जरीगृढात् । जरिगृढां जर्गृढां जरीगृढां । जरिगृह्तु
 जर्गृह्तु जरीगृह्तु । जरीगृढि जर्गृढि जरीगृढि । जरिगृढात् जर्गृ-
 ढात् जरीगृढात् । जरिगृढं जर्गृढं जरीगृढं । जर्गृढ जरिगृढ ज-
 रीगृढ । जरिगृहाणि जर्गृहाणि जरीगृहाणि । जरिगृहाव जर्गृहाव
 जरीगृहाव । जरीगृहाम जर्गृहाम जरिगृहाम । अजरीगृहीत् अज-
 र्गृहीत् अजरिगृहीत् । अजरिगृढां अजर्गृढां अजरीगृढां । अजरीगृहुः
 अजर्गृहुः अजरिगृहुः । अजरीगृहीः अजर्गृहीः अजरिगृहीः ।

न रात् ॥४४०॥ रेफात्परः संयोगान्तो लोप्यो न भवति । अ-
 जरिघट् अजर्घट् अजरीघट् । अजरिगृढं अजर्गृढं अजरीगृढं । अजरिगृढ
 अजर्गृढ अजरीगृढ । अजरीगृहं अजर्गृहं अजरीगृहं । अजर्गृह्ण
 अजरिगृह्ण अजरीगृह्ण । अजर्गृह्ण अजरीगृह्ण अजरिगृह्ण । इति चेकि-
 यितान्ताः ।

इन्कारितं धात्वर्थे ॥ ४४१ ॥ नाम्नः कारितसंज्ञकः इन्म-
 वति धात्वर्थे ।

इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्यान्तस्य स्वरदेर्लोपः ॥४४२
 अनेकाक्षरस्य लिङ्गस्य अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति इनि परे ॥ हस्तिनाऽति-
 क्रामति अतिहस्तयति । हलिगृह्णाति ।

न हलिकल्पोः ॥४४३॥ हलिकल्पोर्वृद्धिर्न भवति ॥ हलय-
 ति । कल्पयति । अजहलत् । अचकलत् । वृत्तयति । अचकृतत् । व-
 सं समाच्छादयति । संवस्रयति । समवस्रत् । वर्मणा सन्नह्यति । संव-
 र्मयति । समवर्मत् । तत्करोति तदाचष्टे इति इन् । मुण्डं करोति मुण्ड-

यति । अमुमुण्डत् । एवं मिश्रयति । अमिमिश्रत् । सूत्रमाचष्टे सूत्र-
यति । अमुसूत्रत् ।

सत्यार्थं वेदानामन्त आप् कारिते ॥ ४४४ ॥ सत्यार्थं
वेदानामन्त आप् भवति कारिते परे । सत्यमाचष्टे । सत्यापयति । एवं
अर्थापयति ।

न स्वरादेः ॥ ४४५ ॥ स्वरादेर्दीर्घो न भवति इन् चण् परे ।
आत्तियपत् । वेदापयति । अविवेदपत् ।

रशब्द ऋतो लघोर्न्यञ्जनादेः ॥ ४४६ ॥ व्यञ्जनादेरने-
काक्षरस्य लिङ्गस्य ल्यो ऋतो रशब्दादेशो भवति इनि परे । पृथ
प्रख्याने । पृथुं करोति प्रथयति । अपिप्रथत् । मृदुं करोति म्रदयति ।
अमिम्रदत् । दृढं करोति द्रढयति । अदिद्रटत् । कृशं करोति क्रशय-
ति । अचक्रशत् । भृशं करोति भ्रशयति अत्रिभ्रशत् । परिवृढं क-
रोति परिव्रढयति पर्यविव्रढत् । इत्यादिः ।

श्लोकः ।

पृथुं मृदुं दृढं चैव कृशं च भृशमेव च ।

परिपूर्वदृढं चैव पडेतान्नविधां स्मरेत् ॥ १ ॥

धातोश्च हेतौ ॥ ४४७ ॥ हेतुकर्तृकव्यापारे वर्त्तमानाद्धातोः
कारितसंज्ञक इन् भवति । उवर्णस्य जान्तस्यापवर्गपरस्यावर्णे इत्यभ्य-
सावर्णस्य इकारः ॥ दीर्घो ल्योरस्वरादीनामिति दीर्घ । भवति कश्चित्तमन्यः
प्रयुक्ते भावयति भावयते । भावयेत् । भावयतु । अभावयत् । इन्न्यना-
देरुभयमित्युक्तत्वात् सर्वंपामिन्प्रत्ययानामुभयपदिनेयं ॥ अवीभवन् ।
भावयाञ्चके । भावयिता । भाव्यात् । भावयिषीष्ट । भावयिष्यति । भाव-
यिष्यते । अभावयिष्यत् । अभावयिष्यते । पाचयति । अपीपचत् । एधय-
ति । ऐदिधत् । नन्दयति । अननन्दत् । संसयति अससंसत् ।

शाच्छासाहाव्यावेपामिनि ॥ ४४८ ॥ एपामा-

यिर्भवति इनि परे । शाययति । अशीशयत् । छाययति अचीच्छ-
यत् । अवसाययति । अवासीपयत् । ह्राययति ।

हयतेर्नित्यम् ॥ ४४९ ॥ हहतेर्नित्यं संप्रसारणं भवति कारिते
च संश्रणोः परयोः ॥ अजूहवत् । व्याययति । अविव्ययत् । वाययति ।
अवीवयत् । पाययति ।

लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४५० ॥ पिवतेरभ्यास-
स्य ईद्भवति उपधायाश्च लोपो भवति इनि चण्परे । अपीप्यत्
आदयति । आदिदत् । वाचयति अवीवचत् । हावयति अजूहवत् ।

अर्त्तिह्रिन्निरिक्नुयिक्ष्माप्यादन्तानामन्तः पो
यलोपो गुणश्च नामिनाम् ॥ ४५१ ॥ अर्त्यादीनामादन्तानां च
पकारोन्तो भवति यथासंभवं यलोपश्च नामिनां गुणश्च इनि परे ॥ अर्ष्य-
यति आर्षिपत् । ह्रेपयति । अजिह्रिपत् । न्त्रि वरणे । व्लेपयति ॥ अवि-
व्लपत् । रिड् श्रवणे । रेपयति अरीरिपत् । वनूयि शब्दे । वनोपयति ।
अचुक्नुपत् । क्ष्मायि विधूनने क्ष्मापयति । अचिक्ष्मपत् । ह्यापयति । अ-
जीह्रपत् । दापयति । अदीदपत् । मापयति । अमीमपत् । स्थापयति ।
स्थापयेत् । अस्थापत् ।

तिष्ठतेरित् ॥ ४५२ ॥ तिष्ठतेरिद्भवति इन् चण् परे । अति
ष्ठिपत् । प्रापयति ।

जिघ्रतेर्वा ॥ ४५३ ॥ जिघ्रतेर्वा इद्भवति इन् चण्परे । अ-
जिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् । देवयति । अदीदिवत् । सावयति । असृषुवत् ।
नाहयति । अनीनहत् । अभिपावयति । आशयति । आशिशत् ।
चाययति । अचीचयत् । तोदयति । अतूतुदत् । मारयति । अमीमरत्
मोचयति अमूमुचत् । रोधयति । अरूरुधत् । भोजयति । अवृभुजत् ।
योजयति । अय्यूजत् । तानयति । अतीतनत् । मानयति । अमीम-
नत् । कारयति अचीकरत् ।

स्मिजिक्रीडामिनि ॥ ४५४ ॥ एपामाकारो भवति इनि परे । विस्रापयति । व्यससपत् । विजापयति । व्यजिजपत् । विक्रापयति । व्यचीकपत् । अध्यापयति । अध्यापिपत् । वारयति अवीवरत् । ग्राहयति अजिग्रहत् । चोरयति । अचूचुरत् । तन्नयति । अततन्नत् ।

मानुबन्धानां ह्रस्वः ॥ ४५५ ॥ मानुबन्धानां धातूनां ह्रस्वो भवति इनि परे ॥ अस्योपधाया दीर्घो न भवति ॥ घटादयो मानुबन्धाः । घटचेष्टायां ॥ घटयति ॥ अजिघटत् । व्यथ भयचलनयोः ॥ व्यथयति । अविध्यथत् ।

जनिजृष्वकनस्ररञ्जोऽमन्ताश्च ॥ ४५६ ॥ एषां ह्रस्वो भवति सनिपरे । जनिङ् प्रादुर्भावे । जनयति । अजीजनत् । जृष्वयो-हानौ ॥ जरयति अजीजरत् । क्रसह्वरणदीप्तौ । कनसयति । अचिकनसत् । रञ्जरागे ।

रञ्जेरिनि मृगरमणे ॥ ४५७ ॥ मृगरमणार्थे इनि परे रञ्जेरनुपङ्गलोपो भवति । रजयति । अरीरजत् । पक्षे रञ्जयति ॥ अररञ्जत् । रमुक्रिडायां । रमयति । अरिरमत् । श्रमु तपमि खेदे च । श्रमयति । अशिश्रमत् ।

ज्वलहलक्षलनमोनुपसर्गा वा ॥ ४५८ ॥ एते सोपसर्गा नित्यं मानुबन्धा भवन्ति ॥ एते अनुपसर्गा वा मानुबन्धा भवन्ति । तत्र सोपसर्गापक्षे मानुबन्धानां ह्रस्वः । ज्वल दीप्तौ । प्रज्वयति ॥ प्राजिज्वलत् । हल लल चलने प्रह्वलयति । प्राजिह्वलत् । प्रह्वलयति । प्राजिह्वलत् । अमन्नत्वात् ॥ प्रणमयति । प्राणीनमत् । उपनमयति । उपानिनमत् । अनुसर्गा वा ॥ ४५९ ॥ एते अनुपसर्गा वा मानुबन्धा भवन्ति । ज्वलयति । ज्वालयति । अजिज्वलत् । ह्वलयति । ह्वालयति । अजिह्वलत् । ललयति । अजिललत् । नमयति ॥ नामयति । अनौनमत् ।

ग्लास्लावनवमश्च ॥ ४६० ॥ एते मानुबन्धा वा भवन्ति ॥ ग्लैर्हर्षस्ये । ग्लापयति । ग्लपयति । अजिग्लपत् । प्ला शौचे ॥ क्षप-

यति । स्नापयति । असिद्धपत् । वन पण संभवक्तौ ॥ वनयति । वानयति ।
अवीवनत् । दुवमुद्धरणे । वमयति । वामयति । अवीवमत् ।

न कम्यमि चमः ॥४६१॥ एपां ह्रस्वो न भवति इनि परे ।

कमेरिनिङ् कारितम् ॥४६२॥ कमेः कारितसंज्ञक इनिङ्
भवति स्वार्थे ॥ कमु कान्तौ । कामयते । अचिकमत् । अमहंममी-
मृहय गनौ ॥ आमयति । आमिमत् । चमु अदने । चामयति । अचीचमत् ।

शमोऽदर्शने ॥४६३॥ शमोऽदर्शनेर्थे ह्रस्वो भवति इनि
परे । शमयति रोगान् । अशिशमत् । अदर्शन इति किं ॥ निशामयनि
रूपं ॥ न्यशीशमत् ।

यमोऽपरिवेषणे ॥ ४६४ ॥ यमः अपरिवेषणर्थे ह्रस्वो भ-
वति इनि परे । यम उपरमे । नियमति । अपरिवेषण इति किं ।
आयामयति । आयीयमन् ।

स्वदिरवपरिम्यां च ॥ ४६५ ॥ स्वदिरवपरिम्यां च
ह्रस्वो भवति इनि परे । स्वदिप् स्वदने । अवस्वदयति । अन्योपसर्गान्न
भवति ॥ उपस्वादयति ॥ अवाचिम्स्वदत् । पर्य्यचिम्स्वदत् । उ-
पाचिस्वदत् ।

पणो गतौ ॥ ४६६ ॥ पणो गत्यर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे ॥
पणयति ॥ अगत्यर्थे इति किं पाणयति । अपीपणत् । इति इन्नन्ताः ॥

आत्मेच्छायां यिन् ॥ ४६७ ॥ नाम्नो यिन्भवति आ-
त्मेच्छायां ।

यिन्यवर्णस्य ॥ ४६८ ॥ अवर्णस्य इत्वं भवति यिनि परे ॥
पुत्रमिच्छत्यात्मनः पुत्रीयति ॥ पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् ।
अपुत्रीयीत् ॥ पुत्रीयाञ्चकार । पुत्रीयिता । पुत्रीय्यात् । पुत्रीयिप्यति ।
अपुत्रीयिपीत् । एवं घटीयति । वस्त्रीयति सुवर्णीयति ।

काम्य च ॥४६९॥ नाम्नः काम्यो भवति आत्मेच्छायां । पु-
-मिच्छत् . . . । पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्येत् । पुत्रकाम्यतु । अपु-

त्रकाम्यन् । अपुत्रकाम्यीत् । पुत्रकाम्याञ्चकार । पुत्रकाम्यिता ।
पुत्रकाम्यात् । पुत्रकाम्यिष्यति । अपुत्रकाम्यिष्यत् । एवं इदं काम्यति ।

उपमानादाचारे ॥ ४७० ॥ उपमानाद्भो यिन्भवति
आचारेऽर्थे ॥ पुत्रमिव आचरति पुत्रीयति माणवकं । एवं क्षीरीयति
जलं । भूषीयति पुत्रकं । इति तिङन्तः ।

कर्तुरायिस्सलोपश्च ॥ ४७१ ॥ कर्तुरुपमानान्नाम्नः आयि
भवति आचारेऽर्थे यथासंभवं सलोपश्च ।

आयिताच्च ॥ ४७२ ॥ आयिप्रत्ययान्ताद्भातोरात्मनेपदं भव-
ति । श्येन इव आचरति श्येनायते । श्येनायेत । श्येनायतां । अश्ये-
नायत । अश्येनायिष्ट । श्येनायाञ्चके । श्येनायिता । श्येनायिष्यते ।
अश्येनायिष्यत ॥ एवं अप्सरायते ॥

श्लोकः ।

ओजसोप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभापया ॥

आयिलोपश्च विज्ञेयो गर्दभत्यश्वतीत्यपि ॥ १ ॥

ओजस्वि इव आचरति । ओजायते । एवं अप्सरायते । पयायते ।

नामिव्यञ्जनान्तादायेरादेः ॥ ४७३ ॥ नामिव्यञ्ज-
नान्तात्परस्य आयेरादेर्लोपो भवति ॥ पयस्यते ॥ वाशब्दस्येष्टार्थ-
त्वात्कचिदायिलोपः । आय्यन्ताच्चेत्यन्तग्रहणाधिक्यादायिलोपे पर-
स्मैपदं भवति ॥ गर्दभ इव आचरति गर्दभति । एवं अश्वति । अश्री-
यते । एवं पट्टयते । पित्रीयते । रैयते ।

नलोपश्च ॥ ४७४ ॥ नलोपश्च भवति यिन्यायोः परतः । वि-
ध्वस्यते ॥ अनुडुह्यते ।

ओतायिन्नायिपरे स्वरवत् ॥ ४७५ ॥ ओतः ष्रौ चि-
न्नायिस्वरवद्भवतः ॥ ओअविति संधिः गामित्यात्मन इच्छति गव्यति
गौरिवाचरति । गव्यते ।

औत्वश्च ॥ ४७६ ॥ औतः परौ यिन्नायिस्वरवद्भवति ॥ नाव-
मिच्छत्यात्मनः नाव्यति । नौरिवाचरति नाव्यते ।

वा गल्भक्लीवहोढेभ्यः ॥ ४७७ ॥ एभ्यः परमात्मनेपदं
भवति । वाशब्दस्येष्टार्थत्वात् क्वचिदायिलोपः ॥ गल्भ इव आचरति
गल्भते । क्लीवते । होढते ।

कष्टकक्षसत्रगहनाय पापे क्रमणे ॥ ४७८ ॥ एभ्यश्च-
तुर्यन्तेभ्यः पापे वर्तमाने क्रमण इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । कष्टाय-
कर्मणे क्रामति कष्टायते । एवं कक्षायते । सत्रायते । गहनायते
पाप इति किं कष्टायतपसे क्रामति ।

वाष्पोष्मफेनमुद्गमति ॥ ४७९ ॥ वाष्पादिभ्यो द्विती-
यान्तेभ्य उद्गमनेऽर्थे आयिप्रत्ययो भवति ॥ वाष्पमुद्गमति वा-
ष्पायते । ऊष्माणमुद्गमति नस्य लोपः उष्मायते । फेनमुद्गमति फेनायते ।

सुखादीनि वेदयते ॥ ४८० ॥ सुखादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो-
वेदयते इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । सुखमावेदयते सुखायते । एवं
दुःखायते । तदनुभवतीत्यर्थः ।

शब्दादीन् करोति ॥ ४८१ ॥ शब्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः
करोत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । शब्दं करोति शब्दायते । एवं वैरा-
यते । कलहायते ।

नमस्तपोवरिवसश्च यिन् ॥ ४८२ ॥ एभ्यः यिन्भवति
करोत्यर्थे । नमस्करोति नमस्यति । देवान् । एवं तपस्यति शत्रून् ॥
वरिवस्यति गुरून् ।

कण्डादिभ्यो यन् ॥ ४८३ ॥ कण्डादिभ्यो यन्भवति करो-
त्यर्थे ॥ कण्डं करोति कण्डयते । एवं तिरस्करोति तिरस्यते ।
इत्यायिप्रत्ययान्ताः ।

गुपूधूपविच्छपनेरायः ॥ ४८४ ॥ गुपूप्रभृतिभ्य आयः प्र-
त्ययो भवति स्वार्थे । गोपायति । गोपायाञ्चकार ॥ गोपायिता । एवं धू-

पायति । विच्छायति । विश विच्छ गनौ । पणायते । पणि व्य-
वहारे । पनायते । पन स्तुतौ च ॥ इत्यायान्ताः ।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तिपु विकाराच्चिः ॥ ४८५ ॥
विकारान्नाम्नः च्चिर्भवति अभूततद्भावेऽर्थे कृभ्वस्तिपु परेषु ।

* च्चौऽचावर्णस्य ईत्वम् ॥ ४८६ ॥ अवर्णस्य ईत्वं भवति
च्यौ च परे । च्चिः सर्वापहारिप्रत्ययस्य लोपः । अशुक्लं शुक्लं करोति
शुक्लीकरोति । अशुक्लः शुक्लः क्रियते शुक्लीक्रियते । अशुक्लः शुक्लो
भवति शुक्लीभवति । अशुक्लः शुक्लः स्यात् शुक्लीस्यात् । अदीर्घो दीर्घः
क्रियते दीर्घीक्रियते । अदीर्घं दीर्घं करोति दीर्घीकरोति । अदीर्घो
दीर्घो भवति दीर्घीभवति । अदीर्घो दीर्घः स्यात् दीर्घीस्यात् । एवं
पुत्रीक्रियते पुत्रीकरोति पुत्रीभवति पुत्रीस्यात् । अवनिता वनिता
क्रियते वनितीक्रियते एवमग्नीक्रियते अग्नीकरोति अग्नीभवति अग्नी-
स्यात् । पट्टक्रियते पट्टकरोति पट्टभवति पट्टस्यात् ।

* ऋत ईदन्तश्चिचेक्रीयितयिन्नायिपु ॥ ४८७ ॥
ऋदन्तस्य च्चिचेक्रीयितयिन्नायिपु परत ईदन्तो भवति । मात्रीकरोति
मात्रीक्रियते मात्रीभवति मात्रीस्यात् । पित्रीकरोति पित्रीक्रियते
पित्रीभवति पित्रीस्यात् । इत्यादि । एवं सर्वमवगन्तव्यं । इति च्चिप्र-
त्ययान्ताः समाप्ताः । अथ पुपादयः ।

पुपादिव्युतादिलृकारानुबन्धात्तिर्त्तिशास्तिभ्य-
श्च परस्मै ॥ ४८८ ॥ इत्यण् प्रत्ययः सर्वत्र भवति । पुप पुष्टौ ।
अपुपत् । शुप शोपणे । अशुपत् । दुःख वैकल्ये । अदुःखत् । श्लिप
आलिङ्गने । अश्लिपत् । त्रिच्छिदा गात्रप्रक्षरणे । अच्छिदत् । क्षुध
बुभुक्षायां । अक्षुधत् । शुध शौचे । अशुधत् । पिध संराद्धौ । असिधत् ।
रध हिंसायां । अरधत् । तृप प्रीणने । अतृपत् । दृप हर्षणमोचनयोः ।
अदृपत् । मुह वैचित्ये । अमुहत् । दृह जिवांसायां । अदृहत् ।
ष्णुह उद्दिरणे । अस्नुहत् । ष्णिह प्रीतौ । अस्निहत् । णश् अद-

दत् । कृपू सामर्थ्ये । अकृपत् । गृधु अभिकांसायां अगृधत् ।
 ऋतो लृत् ॥ ४९० ॥ कृपेर्यातोः ऋतो लृत् भवति ।
 अकृपत् । इति ध्रुतादिः ॥

श्लोकः ।

भाषसेन त्रैविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ।
 कृतायां रूपमालायां आख्यातः परिपूर्यते ॥ १ ॥

अथ कृदन्ताः केचित्प्रदर्शयन्ते ॥

सिद्धिरिज्ज्वद्गणानुबन्धे ॥ ४९१ ॥ ङ्णानुबन्धे कृत्प्रत्यये
 परे इचि कृतं कार्यमतिदिश्यते यथासम्भवं ।

धातोः ॥ ४९२ ॥ अविशेषेण धातोरित्यधिकारो वेदितव्यः ।

कृत् ॥ ४९३ ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञका वेदितव्याः ।

कर्त्तरि कृत् ॥ ४९४ ॥ कृत्प्रत्ययान्ताः कर्त्तृकारके भवन्ति ।

वर्त्तमाने शन्तृङानशावप्रथमैकाधिकरणामन्त्रि-
 तयोः ॥ ४९५ ॥ अप्रथमैकाधिकरणमन्त्रितयोः परयोः वर्त्तमानकाले
 धातोः शन्तृङानशौ भवतः ॥

सार्वधातुकवत् ॥ ४९६ ॥ शानुबन्धे कृतिं परे सार्वधातुक-
 वत्कार्यं भवति । कृदन्ताः प्रायो वाच्यलिङ्गाः । शन्तृङन्तं क्तिबन्तं
 धातुत्वं न जहाति । भवन् पुमान् भवन्ती स्त्री भवत्कुलं । लोकोपचा-
 रादानशानडावात्मनेपदे ।

आनोऽत्रात्मने ॥ ४९७ ॥ अत्र आनः प्रत्यय आत्मने-
 पदं भवति ।

आन्मोन्त आने ॥ ४९८ ॥ अकारान्तान्मकारागमो भवति
 आने परे ॥ एषमानः पुत्रः । एषमान् लक्ष्मीः । एषमानं कुलं ।
 तथा । पचन् पचन्ती पचन् । पचमानः पचमाना पचमानमित्यादि ॥
 अदन् अदन्ती अदत् । शयानः शयाना शयानं ।

र्शने । अनशत् । शम् दम् उपशमे । अशमत् अदमत् । तमु कां-
 क्षायां । अतमत् । श्रमु तपसि खेदे च । अश्रमत् । भ्रमु अनवस्थाने ।
 अभ्रमत् । क्षमूप् सहने । अक्षमत् । ह्यमु ग्लानौ । अह्यमत् ।
 मदी हर्षे । अमदत् । असु क्षेपणे । अपासत् । यसु प्रयत्ने । अयसत् ।
 जसु मोक्षणे । अनसत् । तसु दसु उपक्षये । अतसत् । अदसत् ।
 वसु स्तम्भे । अवसत् । ह्युप दाहे । अह्युपत् । विष प्रेरणे । अविपत् ।
 कुश श्लेषणे । अकुशत् । वुस उत्सर्गे । अवुसत् । मुश सण्डने ।
 अमुशत् । मसि परिणामे । अमसत् । लुठ विलोडने । अलुठत् ।
 उच समवाये । औचत् । भृश भ्रंश अधःपतने । अभृशत् । वृश
 वरणे । अवृशत् । कृश तनूकरणे । अकृशत् । वितृप पिपासायां ।
 अतृपत् । तुप ह्यप तुष्टौ । अतुपत् । अह्यपत् । कुप क्रुध रूप
 रोपे । अकुपत् । अक्रुधत् । अरुपत् । डिप क्षेपे । अडिपत् । टुप
 समुच्छ्रये । अस्तुपत् । गुप व्याकुलत्वे । अगुपत् । युप रूप लुप विमो-
 हने । अयुपत् । अरुपत् । अलुपत् । लुभ गार्घ्ये । अलुभत् । क्षुभ
 संचलने । अक्षुभत् । नप तुभ हिंसायां । अनभत् । अतुभत् । हिन्दू
 आर्द्राभावे । अहिन्दत् । विमिदा स्नेहने । अमिदत् । निक्षिदा मोचने ।
 अक्षिदत् । ऋध वृद्धौ । आर्द्धत् । गृधु अभिकांक्षायां । अगृधत् ।
 इति पुषादिः । पुषादिद्युतादीत्यण् प्रत्ययः । द्युत शुभ रुच दीप्तौ ।
 अद्युतत् अद्योतिष्ट । एवं सर्वत्र आत्मनेपदेऽपि । अशुभत् । अरुचत् ।
 धित आवरणे ।

श्वितादीनां ह्रस्वः ॥ ४८९ ॥ श्वितादीनां ह्रस्वो भवति ।
 अधितत् । घुट परिवर्तने । अघुटत् । रुट लुट लुठ प्रतीवाते । अरुटत् ।
 अलुटत् । अलुठत् । क्षुभ संचलने । अक्षुभत् । भ्रंस भ्रंस अव-
 खंसने । अश्रसत् । अभ्रसत् । घ्वंस गतौ च । अध्रसत् । खंसु विधा-
 से । अस्रभत् । वृत वर्तने । अवृतत् । वृध वृद्धौ । वृधु वर्धने ।
 षवभत् । शृद् शब्दकुत्सायां । अशृदत् । स्यन्दू प्रसवणे । अस्य-

दत् । कृपू सामर्थ्ये । अकृपन् । गृधु अभिकाशाया अगृधत् ।
 ऋतो लृत् ॥ ४९० ॥ कृपेर्धातो ऋतो लृत् भवति ।
 अकृपन् । इति घुनादि ॥

श्लोकः ।

भायसेन त्रिविधेन वादिपर्वतत्रयिणा ।
 कृतायां रूपमालायां आख्यातः परिपूर्यते ॥ १ ॥

अथ कृदन्ताः केचित्प्रदर्शयन्ते ॥

सिद्धिरिज्ज्वद्गणानुबन्धे ॥ ४९१ ॥ ङ्णानुबन्धे कृत्प्रत्यये
 परे इचि कृत कार्यमतिदिश्यते यथासम्भव ।

धातोः ॥ ४९२ ॥ अविशेषेण धातोरित्यधिकारो वेदितव्य ।

कृत् ॥ ४९३ ॥ वक्ष्यमाणा प्रत्यया कृत्सज्ञका वेदितव्या ।

कर्त्तरि कृत् ॥ ४९४ ॥ कृत्प्रत्ययान्ता कर्त्तृकारके भवन्ति ।

वर्त्तमाने शन्तृडानशावप्रथमैकाधिकरणामन्ति-
 तयोः ॥ ४९५ ॥ अप्रथमैकाधिकरणमन्त्रिनयो परयो वर्त्तमानकाले
 धातो शन्तृडानशौ भवत ॥

सार्वधातुकवत् ॥ ४९६ ॥ शानुबन्धे वृत्ति परे सार्वधातुक-
 वत्कार्यं भवति । कृदन्ता प्रायो वाच्यलिङ्गा । शन्तृडन्त विबन्त
 धातुत्व न जहाति । भवन् पुमान् भवन्ती स्त्री भवत्तुल । लोकोपचा
 रादानशानडावात्मनेपदे ।

आनोऽत्रात्मने ॥ ४९७ ॥ अत्र आन प्रत्यय आत्मने-
 पद भवति ।

आन्मोन्त आने ॥ ४९८ ॥ अकारान्तान्मकारागमो भवति
 आने परे ॥ एधमान पुत्र । एधमाना लक्ष्मी । एधमान कुल ।
 तथा । पचन् पचन्ती पचत् । पचमान पचमाना पचमानमित्यादि ॥
 अदन् अदन्ती अदत् । शयान शयाना शयान ।

डे न गुणः ॥ ४९९ ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणो न भवति डानुबन्धे कृति परे । ड्वन् ड्रुवाणः । जुह्वत् जुह्वानः । दधत् दधानः । दीव्यन् । सूयमानः । सुन्वन् सुन्वानः । अमृवानः । सर्वेषामात्मने इत्यादिना गुणो न भवति । चिन्वन् चिन्वानः । भावे । भूयमानं देवदत्तेन । एध्यमानमस्माभिः । भावे सर्वत्र नपुंसकलिङ्गत्वं । एकत्वं च कर्मणि । पच्यमान ओदनः । पच्यमानौ ओदनौ । पच्यमानाः ओदनाः । क्रियमाणः कट इत्यादि ।

वेत्तेः शन्तुर्वन्सुः ॥ ५०० ॥ विदः परस्य शन्तुर्वन्सुर्भवति । विद्वान् विद्वान्सौ ।

कन्सुकानौ परोक्षावच्च ॥ ५०१ ॥ धातोः परोक्षास्वरूपौ कन्सुकानौ भवतः ॥ कन्सु परस्मै कान आत्मनेपदं भवति ।

के यण्वच्च योक्तवर्जनम् ॥ ५०२ ॥ कानुबन्धे कृति परे यण्वत्कार्यं भवति योक्तं वर्जयित्वा इति न गुणः । बभूवान् बभूवान्सौ बभूवान्सः । एधाञ्चक्रिवान् । एधाञ्चक्राणः । अत्र नाम्यादेर्गुरुमत इत्यादिना आमः कृन् प्रयुज्यते इत्यनुप्रयोगः । पेचिवान् पेचानः । चक्रिवान् चक्राणः ।

र्योर्व्यञ्जनेऽये ॥ ५०३ ॥ धातोर्यकारवकारयोर्लोपो भवति यकारवर्जिते कृति व्यञ्जने परे । क्रूयी शब्दे । चुक्रुवान् । क्षमायी विधूनने । चक्ष्मावान् । दिव् क्रिडादौ । दिदिवान् । पिवु तन्तुसन्ताने । सिपिवान् । पिवु सिवु निरसने । तिष्ठिवान् । चिसिवान् ।

गमहनविद्विशंशं चा ॥ ५०४ ॥ एषां वन्त् आदिरिद् वा भवति यथासंभवं । उपधालोपः । जग्मिवान् । इडभावे ।

वमोश्च ॥ ५०५ ॥ वमोश्च परयोर्धातोर्मो नो भवति । जगन्वान् । जग्मिवान् । जगन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । ददृशिवान् ।

दास्वान्साह्वान्मीदृवांश्च ॥ ५०६ ॥ एते कन्सुप्रत्यया-

न्ता निपात्यन्ते ॥ दास्य दाने । दाखान् । पह मर्षणे । साहान् । मिह
सेचने । मीद्वान् ।

तव्यानीयौ ॥ ४०७ ॥ धातोस्तव्यानीयौ भवतः ।

ते कृत्याः ॥ ५०८ ॥ ते तव्यादयः कृत्या भवन्ति ।

भावकर्मणोः कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ५०९ ॥ भावे कर्मणि
च कृत्यक्तखलर्था वेदितव्याः ॥ पूर्वस्यापवादोऽयं ॥ सुजनेन भवि-
तव्यं । भवनीयं । अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । एधितव्यं । एधनीयं । उक्ते
कर्मणि प्रथमा । अभिभवितव्यः शत्रुः । अभिभवनीयः कर्त्तव्यः ।
करणीयः कटः । दातव्यं दानीयं धनं ।

कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च ॥ ५१० ॥ कृत्ययुट् च उक्ताद-
न्यत्रापि भवति । स्ना शौचे । स्नानीयं चूर्णं । दानीयो ब्राह्मणः ।
वृत् वर्तने । समावर्त्तनीयो गुरुः ॥

स्वराद्यः ॥ ५११ ॥ स्वरान्ताद्धातोः प्रत्ययो भवति । चयं
जेयं नेयं ।

उदौञ्चां कृद्यः स्वरवत् ॥ ५१२ ॥ उदौञ्चां परः कृद्यः
स्वरवद्भवति । लव्यं अवश्यलव्यं ॥

शकिसहिपवर्गान्ताच्च ॥ ५१३ ॥ शकिसहिभ्यां
पवर्गान्ताच्च यो भवति । शकृ शक्तौ । शक्यं सह्यं । जप्यं लभ्यं ।

आत्खनोरिच्च ॥ ५१४ ॥ आकारान्तात्खनो नश्च यो भव-
ति अनयोःन्त इकारागमो भवति । देयं पेयं । खनु अवदारणे ।
खनेरिकारादेशः । अन्येषामागमः । स्त्रेयं ।

यमिदिगदां त्वनुपसर्गे ॥ ५१५ ॥ एषामुपसर्गाभावे
यो भवति । यम्यं मद्यं गद्यं । अनुपसर्गे इति किं । ध्यप् प्रयाम्यं ।
प्रमाद्यं प्रगाद्यं ।

चरेराडि चागुरौ ॥ ५१६ ॥ अनुपसर्गे आडि चरेर्यौ

भवति अगुरौ । आचार्यो देशः । अनुपसर्ग इति किं । अभिचार्य ।
अगुराविति किं । आचार्यो गुरुः ।

पण्यावद्यवर्याविक्रेयगर्ह्यानिरोधेषु ॥ ५१७ ॥ ए-
तेष्वर्थेषु एते निपात्यन्ते यथासंख्यं । पण्यमिति निपात्यते विक्रेयार्थे ।
अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्यार्थे । वर्यमिति निपात्यते अनिरोधार्थे । पण
व्यहारे स्तुतौ च । वद व्यक्तायां वाचि । वृञ् वरणे । पण्यं । अवद्यं । वर्यं ।

वह्यं करणे ॥ ५१८ ॥ वह्यमिति निपात्यते करणेऽर्थे । वह्यं
शकटं वाह्यमन्यत् ।

अर्यः स्वामिवैश्ये ॥ ५१९ ॥ अर्यमिति निपात्यते स्वा-
मिनि वैश्ये चार्थे । अर्यते इति अर्यः स्वामी अर्यो वैश्यः ।

उपसर्याकाल्याप्रजने ॥ ५२० ॥ प्रजने प्राप्तकाले चेत्
उपसर्या इति निपात्यते । सृ गतौ । उपसर्या ऋतुमतीत्यर्थः ।

अजर्यं संगते ॥ ५२१ ॥ अजर्यमिति निपात्यते संगतेऽर्थे ।
न जीर्यत इत्यजर्यं आर्यसंगतं ।

नाम्नि वदः क्यप् च ॥ ५२२ ॥ नाम्नि उपपदे वदः क्यप्
भवति यश्च ।

सप्तम्युक्तमुपपदम् ॥ ५२३ ॥ धात्वधिकारे सप्तम्या निर्दिष्ट-
मुपपदसंज्ञं भवति ।

तत्प्राङ्नाम चेत् ॥ ५२४ ॥ तदुपपदं नाम चेद्भातोः प्राग्भवति ।
तस्य तेन समासः ॥ ५२५ ॥ तस्य नामोपपदस्य तेन कृ-
दन्तेन सह समासो भवति । ब्रह्मणो वदनं अथवा ब्रह्मणा उच्यते
ब्रह्मोचं ब्रह्मवद्यं ।

भावे भुवः ॥ ५२६ ॥ नाम्नि उपपदे भुवो धातोः क्यप् भव-
ति भावे । ब्रह्मभूयं गतः ब्रह्मत्वं गत इत्यर्थः ।

हनस्त च ॥ ५२७ ॥ नाम्नि उपपदे हन्तेः क्यप् भवति नस्य
तन्मारादेशो भवति । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या ।

वृञ्द्रुजुपीण्शासुमुगुहां क्यप् ॥ ५२८ ॥ एषा क्यप् भवति । पुन क्यप्ग्रहण अधिकारनिवृत्त्यर्थं । तेन नाम्नि भावे चेति निवृत्त्यर्थं ।

धातोस्तोन्तः पानुबन्धे ॥ ५२९ ॥ इत्स्वान्तस्य धातोस्तो ऽन्तो भवति पानुबन्धे कृति परे । वृत्य दृत्य । जुपी प्रीतिसेवनयो । जुप्यत इति जुप्य । इत्य । शासु अनुशिष्टौ ॥ शासेरिदुपधाया इत्या दिना आकरस्य इत् । शिप्य । स्तुत्य । गुह्य ।

ऋदुपधाचाकृपिचृतेः ॥ ५३० ॥ कृपि चृति वजित ऋका रोपधाद्धातो क्यप् भवति । वृत्य नृत्य दृश्य सृश्य ।

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ५३१ ॥ भृञ् असंज्ञायाम् क्यप् भवति । भ्रियत इति भृत्य ।

ग्रहोऽपिप्रतिभ्यां वा ॥ ५३२ ॥ अपिप्रतिभ्या परात्ग्रहे क्यप् भवति वा । अपिगृह्य । अपिग्राह्य । पश्ये व्यण् । प्रतिगृह्य प्रतिग्राह्य ।

पदपक्ष्ययोश्च ॥ ५३३ ॥ पदपक्ष्ययोरर्थयोर्ग्रहे क्यप् भवति । पक्षे भव पश्य । प्रगृह्य पद । पक्षे अर्जुनगृह्या सेना ।

वौ नीपूञ्भ्यां कल्कमुञ्जयोः ॥ ५३४ ॥ वावुपपदे नीपू ङ्म्या कल्कमुञ्जयोरर्थयो क्यप् भवति । विनीय कल्को विपूयो मुञ्ज ।

कृष्टपिमृजां वा ॥ ५३५ ॥ कृष्णादिभ्यो वा क्यप् भवति । कृत्य कार्यं । वृष वृक्षसत्तने । वृष्य । कप्यं । मृज्य । मज्यं ।

ऋजो मारुजिः ॥ ५३६ ॥ मृजु इत्येतस्य धातोमारुजिदेशो भवति । ऋजो कर्गौ धुडगानुबन्धयोरिति नकारस्य गकार ॥ मारुज्यं मारुज्यं ।

सूर्यरुच्याव्यध्याः कर्त्तारि ॥ ५३७ ॥ एते कर्त्तारि निपात्यन्ते । सरति सूने वा लोकानिति सूर्य । रोयत इति रुच्य । व्यथदु स्रभयत्नयो न व्यथने इति अव्यय ।

भिद्योध्यौ नदे ॥५३८॥ एतौ कर्त्तरि नदे निपात्येते । भिनत्ति कूलानीति भिद्य । उज्जत्युदकमित्युध्य ।

युग्यं च पत्रे ॥५३९॥ युग्यमिति निपात्यते पत्रे वाहनार्थे । युज्यते अनेनेति युग्य ।

कृष्टपच्यकुप्यसंज्ञायाम् ॥५४०॥ एते निपात्यन्ते संज्ञायाः । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्या व्रीहय । कुप्य सुवर्णरजताभ्यामन्यत् ।

ऋवर्णव्यञ्जनान्ताध्यण् ॥५४१॥ ऋवर्णान्तात् व्यञ्जनान्ताद्भातो ध्यण् भवति । णकार इद्वद्भावार्य । घनारश्चजो कगो इत्यर्थे । कार्य । स्तुङ् आच्छादने । निस्तार्य । श्लोकलोच दर्शने । आलोक्य आलोच्य । वाद्य । कृप कृपाया । कृपेरो ल । कल्प्य

चजोः कगौ धुद्घानुबन्धयोः ॥ ५४२ ॥ चजो कगो यथासख्य भवत धुप्ति घानुबन्धे परे । वाक्य पाक्य योग्य भोग्य ।

न कवर्गादिव्रज्यजाम् ॥५४३॥ कवर्गादे व्रजे अजश्च चजो कगौ न भवत । क्षीज कूज गुज अव्यक्ते शब्दे ॥ कूज्य । कृज । खज मन्ये । खाज्य प्रात्राज्य । अज क्षेपणे । आज्य ।

घ्यण्यावश्यके ॥ ५४४ ॥ आवश्यके गम्यमाने चजो कगौ न भवत ध्यणि परे । अवश्यपाच्य । अवश्यभोज्य ।

प्रवचर्चिरुचियाचियजित्यजाम् ॥५४५॥ एषा चजो कगो न भवत ध्यणि परे । प्रवाच्य । आर्च्य । रीच्य । याच्य । याज्य । त्यज हानौ । त्याज्य ।

निःप्राभ्यां युजेः शक्ये ॥५४६॥ नि प्राभ्या परस्य युजेर्गा न भवति शक्यार्थे ध्यणि परे । नियोक्तु शक्य नियोज्य । एव प्रयोज्य भृत्य ।

भुजोऽन्ने ॥ ५४७ ॥ भुजो गो न भवति शक्याथे ध्यणि परे । अन्ने । भोक्तु शक्य भोज्य अन्न । भोज्य पय ।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिदभिचमां च ॥ ५४८ ॥

आड्पूर्वात्सुनोतेर्ग्वित्पादिभ्यश्च व्यण् भवति । आसाव्यं । यु मिश्र-
णे । यूयने याव्यं । डुवप् वीजतन्तुसन्ताने । वाप्यं । रप लप ज-
ल्प व्यक्तायां वाचि । राप्यं । लाप्यं । त्रपृप् लज्जायां । त्रप्यं । दंभेरिह
प्रकृति न लोपः । अवदाभ्यं । आचाम्यं ।

उवर्णादावश्यके ॥ ५४९ ॥ उवर्णान्तात् व्यण् भवति

अवश्यं भावे गम्यमाने । अवश्यं लृपत इति लाव्यं । एवं नाव्यं ।
माव्यं ।

पाधोर्मानसामिधेन्योः ॥ ५५० ॥ पाधोरित्येनयोर्मा-

नसामिधेन्योरर्थयोर्यथासंख्यं व्यण् भवति । आयिरिच्यादन्तानामिति
आयिप्रत्ययः । पाय्यं । धाय्यं । सामिधेनी ऋक् ।

प्राडोर्नियोऽसंमतानित्ययोः स्वरवत् ॥ ५५१ ॥

प्राडोरुपपदयोर्नियोधातोरसंमतानित्ययोर्यथासंख्यं व्यण् भवति स च
स्वरवत् । प्रणाय्यश्चौरः । निग्राह्य इत्यर्थः । यो गार्हपत्यादानीयत
इति स चानित्यो रूढितः । आनाय्यो दक्षिणाग्निः ।

सञ्चिकुण्डपः कृतौ ॥ ५५२ ॥ संपूर्वाच्चिनोतेः कुण्डपूर्वा-

त्पिवनेर्च्यण् भवति स च स्वरवत् कृतावभिधेये । सञ्चायः क्रतुः ।
कुण्डपायः क्रतुः ।

राजसूयश्च ॥ ५५३ ॥ कृतावभिधेये राजसूय इति निपात्यते ।

राजा सौतव्यः राजा वा सूयते इति राजसूयः ।

सान्नाय्यनिकाय्यौ हविर्निवासयोः ॥ ५५४ ॥ एतौ

निपात्येने हविर्निवासयोरर्थयोः । सान्नाय्यं हविः विशिष्टमन्त्रनिका-
य्यो निवामः ।

परिचाय्योपचाय्यावग्नौ ॥ ५५५ ॥ एतावगावर्धे निपा-

त्येने । परिचाय्योऽग्निः उपचाय्योऽग्निः ।

चित्याग्निचित्ये च ॥ ५५६ ॥ एतावन्नावर्धे निपात्येते । च-
यनं चित्यं । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ।

अमावास्या वा ॥ ५५७ ॥ अमासहार्धे अमापूर्वाद्द्वसतेऽर्धेण
भवति कालाधिकरणे वा दीर्घत्वं निपात्यते । अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ
यस्यां तिथौ सा तिथिः अमावस्या । अमावास्या । यल्लक्षणेनानुपपन्नं त-
त्सर्वं निपातनात्सिद्धं ।

वुण्णूतृचौ ॥ ५५८ ॥ धातोर्वुण्णूतृचौ भवतः ।

युबुलामनाकान्ताः ॥ ५५९ ॥ युबुलां स्थाने यथासंख्यं
अन अक-अन्त इत्येते भवन्ति । भवतीति भावकः भविता । कारकः
कर्त्ता । नायकः नेता । हारकः हर्त्ता । बुभूपकः । अस्य च लोपः
बुभूपिता । गुणश्चेक्रीयिते । बोभूयकः । बोभूयिता । भावकः । भावयिता ।
पुत्रीयिकः पुत्रीयिता ।

हन्तेस्तः ॥ ५६० ॥ हन्तेर्नकारस्य तो भवति ज्ञानुबन्धे प्र-
त्यये परे । हस्य हन्तेर्धिरिणिचोः । घातकः । हन्ता । हन हिंसागत्योः ।
आयिरिच्यादन्तानां । दायकः । दाता । अवसायकः । अवसाता । गा-
यकः । गाता ।

नसेटोऽमन्तस्यावमिकमिचमाम् ॥ ५६१ ॥ सेटोऽम-
न्तस्य वमिकमिचमिर्वाजितस्य इचि कृतं कार्यं न भवति ज्ञानुबन्धे-
कृति परे । शमकः शमिता । दमकः दमिता । यमकः यमिता ।

अचूपचादिभ्यश्च ॥ ५६२ ॥ पचादिभ्यः अच् भवति ।
सर्वे धातवः पचादिषु पठ्यन्ते । पचः पठः करः देवः ।

नन्द्यादेर्युः ॥ ५६३ ॥ नन्द्यादेर्युर्भवति । सर्वे धातवो न-
न्द्यादौ पठ्यन्ते । नन्दतीति नन्दनः । रमु क्रीडायां रमणः । राध
साध संसिद्धौ । राधनः साधनः ।

ग्रहादेर्णिन् ॥ ५६४ ॥ ग्रहादेर्णिणान् णिन् भवति । सर्वे धा-
तवः ग्रहादौ पठ्यन्ते । ग्राही ग्राहिणौ ग्राहिणः । स्थायी मायी ध्रावी ।

नाम्युपधात्प्रीकृगृज्ञां कः ॥ ५६५ ॥ नाम्युपधात् प्री-
णानेः किरतेर्गिरतेर्जीनातेश्च को भवति । सिप प्रेरणे विसिपः ।
लिख विलेखने विलिखः । कुशः । प्रीन् तर्पणे कान्तौ च प्रियः ।
उत्करः ।

वा खरे ॥५६६॥ गिरते रेफस्य वा लकारो भवति खरे परे ।
उद्गिरः । उद्गिलः । प्रज्ञः ।

उपसर्गे चातो डः ॥ ५६७ ॥ उपसर्गे तु आकारान्ताड्डो
भवति । सुग्लः । सुम्लः । प्रस्यः । प्रहः । डो छेदने । प्रच्छः ।

घेद्दृष्टिपाघाध्मः शः ॥५६८॥ उपसर्गे उपपदे एम्यः
शो भवति । उद्धयः । उत्पिबः । उज्जिबः । उद्धमः ।

साहिसातिवेद्युदेजिचेतिधारिपारिलिम्पिचि-
दां त्वनुपसर्गे ॥५६९॥ एषामनुपसर्गे शो भवति । साहयती-
ति साहयः । एवं सातयः । वेदयः । एजू कम्पने । उदेजयः । चि-
ती संज्ञाने । चेतयः । घृड् धारणे । धारयः । पार तीर कर्मसमाप्तौ ।
पारयः । लिम्पः । विन्दः ।

वा ज्वालादिदुनीभुवो णः ॥ ५७० ॥ ज्वालादिभ्यो
दुनोतेः नयतेर्भवतेश्च अनुपसर्गे णो भवति वा पक्षे अच् । ज्वल दीप्तौ ।
ज्वल. ज्वालः । चल कम्पने । चलः चालः । कसपर्यन्तो ज्वालादिः ।
दुदु उपनापे । दवः दावः । नयः नायः । भवः भावः ।

समाडोः सुवः ॥ ५७१ ॥ समाडोः स्रवतेर्णो भवति । सं-
लावः । आस्त्रावः । समाडोरिति किं । परिस्त्रवः ।

अवे हृपोः ॥५७२॥ अव उपपदे हरतेः स्यतेश्च णो भवति ।
हृन् हरणे । अवहारः । पोऽन्त कर्मणि । अवसायः ।

दिहिलिहिश्लिपिश्चसिच्यधतीण्ड्यातां च
॥ ५७३ ॥ एषां णो भवति । दिह उपचये देहः । लिह आस्त्रा-
दने लेहः । श्लिप आलिङ्गने श्लेषः । श्वस प्राणने श्वासः ।

च्यध ताङ्ने व्याधः । अत्यायः । च्युङ् छ्युङ् ज्युङ् म्युङ् ष्युङ् भ्रुङ् भ्रूङ्
गाङ् श्यैङ् गतौ । अवश्यायः । दायः । पायः । प्रत्याय इत्यादि ।

ग्रहेर्वा ॥ ५७४ ॥ ग्रहेर्वा णो भवति । ग्राहो जलचरः । ग्रहः ।

स्वरवृद्धगमिग्रहामल् ॥ ५७५ ॥ स्वरान्ताद्गृहगमिग्रहि-
म्यश्च अल् भवति घनोपवादः ।

गेहे त्वक् ॥ ५७६ ॥ ग्रहेर्गेहेऽभिधेये तु अगभवति । गृह्णा-
तीति गृहं । गृहा दाराः ।

नृतिस्वनिरञ्जिभ्य एव शिल्पिनि वुस् ॥ ५७७ ॥
एभ्य एव शिल्पिनि अभिधेये वुस् भवति । नर्तकः नर्तकी स्वनकः
स्वनकी । रंज रागे ।

उपिधिनीणोश्च ॥ ५७८ ॥ रंजे षष्ठम लोप्यो भवति उपिधि-
निणोः परतः ॥ रज्यते इत्येवं शिल्पमस्य ॥ रजकः रजकी ।

गस्थकः ॥ ५७९ ॥ गायतेः शिल्पिन्यर्थे थको भवति । गा-
धकः । गायकी ।

ण्युद् च ॥ ५८० ॥ गायतेः शिल्पिन्यर्थे ण्युद् च भवति ।
गायनः गायनी ।

हः कालव्रीह्योः ॥ ५८१ ॥ जहाते काले व्रीहौ चार्थे ण्युद्
भवति । जहाति काले भावानिति हायनः संवत्सरः । जहत्युदक-
मिति हायना व्रीहयः ।

आशिष्यकः ॥ ५८२ ॥ आशिषि गम्यमाने धातोरक-
प्रत्ययो भवति । जीव प्राणधारणे । जीवतात् जीवकः । एवं नन्दकः ।

शुभ्रसृल्वां साधुकारिणि ॥ ५८३ ॥ एषां साधुकारि-
ण्यर्थे अकः प्रत्ययो भवति साधुकरणं शिल्पमेव । च्युङ् छ्युङ् ष्युङिति
दण्डकधातुः । साधुप्रवते साधुप्रवकः । एवं स्वकः । सरकः ।
ल्वकः । साधुसरतीति । साधुलुनातीति । स गतौ । इत्यादि ।

कर्मण्यण् ॥ ५८४ ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण् भवति । कुंभं

करोतीति कुम्भकारः । एवं काण्डलावः । वेदाध्यायः । कुंभकारी ।

हावामश्च ॥ ५८५ ॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे अण् भवति । मित्राहायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ।

शीलिकामिभक्षाचरिभ्यो णः ॥ ५८६ ॥ एभ्यो णो भवति कर्मण्युपपदे । दधिशीला । दधिकामा । दधिभक्षा । कल्याणा-
चारा स्त्री ।

आतोऽनुपसर्गात्कः ॥ ५८७ ॥ कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गा-
दाकारान्ताद्दातोः को भवति । धनं ददातीति धनदः । एवं सर्वज्ञः ।

नाम्निस्थश्च ॥ ५८८ ॥ नाम्नि उपपदे तिष्ठतेरांकारान्ताच्च
को भवति । समे तिष्ठतीति समस्यः । कूटस्थः । कच्छेन पिबतीति
कच्छपः । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः ।

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५८९ ॥ तुन्दशो-
कयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदिभ्यां को भवति । तुन्दं परि-
मार्ष्टीति तुन्दपरिमृजः अलसः । एवं शोकमपनुदतीति शोकापनुदः ।
आनन्दकारी ।

प्रेदाज्ञः ॥ ५९० ॥ कर्मणि प्रोपपदे दाज्ञाम्यां को भवति ।
प्रदः । पथि प्रज्ञः ।

समिख्यः ॥ ५९१ ॥ कर्मणि समिचोपपदे ख्यातेः को भवति ।

चक्षिडः ख्याड् ॥ ५९२ ॥ चक्षिड् इत्येतस्य ख्याडादेशो
भवति असार्वाधातुके । गां संचष्टे गोसंख्यः ।

गष्टक् ॥ ५९३ ॥ कर्मण्युपपदे गायतेष्टक् भवति । मधुरं गाय-
तीति मधुरगी । सामगी ।

सुरासीध्वोः पिबतेः ॥ ५९४ ॥ सुरासीध्वोरुपपदयोः
पिबनेष्टम्भवति । सुरापी । सीधुपी ।

हृजोऽचू वयोऽनुद्यमनयोः ॥ ५९५ ॥ कर्मण्युपपदे हरते-

रञ् भवति वयसि अनुद्यमने गम्यमाने । ऊर्द्धं नयननुद्यमनं ततो-
ऽन्यदनुद्यमनं । कवचहरः क्षत्रियकुमारः

आङ्ङि ताच्छील्ये ॥५९६॥ कर्मण्याङ्ङि चोपपदे ताच्छि-
ल्यार्थे हरतेरञ् भवति । पुष्पाणि आहर्तुं शीलमस्य पुष्पाहरो वि-
द्याधरः ।

अर्हश्च ॥ ५९७ ॥ कर्मण्युपपदे अर्हतेरञ् भवति । पूजामर्ह-
तीति पूनार्हः ।

धृजः प्रहरणे चादण्डसूत्रयोः ॥ ५९८ ॥ दण्डसूत्र-
वर्जिते प्रहरणवाचके उपपदे धृजोऽञ् भवति । वज्रधरः । चक्रधरः ।
अदण्डसूत्रयोरिति किं । दण्डधारः । सूत्रधारः ।

धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेषु ग्रहेर्वा
॥ ५९९ ॥ एषूपपदेषु ग्रहेरञ् भवति । धनुर्ग्रहः । धनुर्ग्रहः ।
दण्डग्रहः । दण्डग्रहः । त्सरुग्रहः । त्सरुग्रहः । लाङ्गलग्रहः । लाङ्ग-
लग्रहः । अङ्कुशग्रहः । अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । यष्टिग्रहः । तो-
मरग्रहः । तोमरग्रहः ।

स्तम्बकर्णयोरभिजपोः ॥ ६०० ॥ स्तम्बकर्णयोरुपपद-
योरभिजपिम्यां अञ् भवति । स्तम्बे रमो हस्तौ । कर्णेनपः पिशुनः ।

शंपूर्वेभ्यः संज्ञायाम् ॥ ६०१ ॥ शंपूर्वेभ्यः धातुभ्यः संज्ञायां
अञ् भवति । शं करोति इति शंकरः । शंभवः शंवदः ।

शीङोऽधिकरणे च ॥ ६०२ ॥ अधिकरणे च नास्ति
उपपदे शैते अञ् भवति । खे शैते त्रशयः । चकारान् ।

पार्श्वपृष्ठादौ करणे ॥ ६०३ ॥ पार्श्वपृष्ठादौ करणे उपपदे
शीङः अञ् भवति । पार्श्वेन शैते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः कुब्जः ।

चरेष्टः ॥ ६०४ ॥ अधिकरणे नास्ति उपपदे चरेष्टो भवति ।
कुरुषु चरतीति कुरुचरः । एवमटवीचरः ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तः ॥ ६०५ ॥ एषूपपदेषु सत्तः भवति ।
पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रेसरः ।

पूर्वं कर्त्तरि ॥ ६०६ ॥ पूर्वशब्दे कर्त्तर्युपपदे सत्तः भवति ।
पूर्वसरः पूर्वसरी ।

कृजोहेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्दश्लोककलह-
गाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ ६०७ ॥ अशब्दादिषु कर्मसूपप-
देषु हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये कृजः भवति । हेतौ यशस्करी विद्या ।
ताच्छील्ये श्राद्धकरः । आनुलोम्ये वचनकरः । अशब्दादिष्विति किं ।
शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः ।
चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ।

तदाद्यन्तानन्तकारवहुवाहर्द्दिवाविभानिशा-
प्रभाभाश्चित्रकर्त्तृनान्दीकिलिपिलिविलिभक्ति-
क्षेत्रजंघाधनुररुःसंख्यासु च ॥ ६०८ ॥ तदादिषु कर्म-
सूपपदेषु कृजः भवति । तत्करोतीति तत्करः तस्करः । स्वदित्वा-
त्तस्य सकारः । यत्करः । आदिकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः ।
कारकरः । बहुकरः । बाहुकरः । अहस्करः । दिवाकरः । विभाकरः ।
निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । चित्रकरः । कर्त्तृकरः । नान्दीकरः ।
किं करोतीति किकरः । लिपिकरः । लिविकरः । बलिकरः । भक्ति-
करः । क्षेत्रकरः । जंघाकरः । इत्यादि ।

भृतौ कर्मशब्दे ॥ ६०९ ॥ कर्मशब्दे उपपदे कृजः
भवति भृतावर्थे । कर्मकरो भृत्यः ।

इस्तम्बशकृतोः व्रीहिवत्सयोः ॥ ६१० ॥ स्तम्बशकृतो-
रुपपदयोः कृजः इर्भवति । स्तम्बकरिः व्रीहिः । शकृत्कारिः बालवत्सः ।

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ ६११ ॥ दृतिनाथयोरुप-
पदयोर्हरतेरिर्भवति पशावर्थे । दृतिहरिः । नाथहरिः पशुः ।

फले मलरजःसुग्रहे ॥ ६१२ ॥ एतूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति ।
फलेग्रहिः । मलग्रहिः । रजोग्रहिः ।

देववातयोरापेः ॥ ६१३ ॥ देववातयोरुपपदयोराप्नो-
तेरिर्भवति । देवान्प्राप्नोति देवापिः । वातापिः ।

आत्मोदरकुक्षिषु भृजःखिः ॥ ६१४ ॥ एषु कर्मसूप-
पदेषु भृजः खिर्भवति । नस्तु क्वचित् इति नलोपः ।

ह्रस्वारूपोर्मान्तः ॥ ६१५ ॥ ह्रस्वान्तस्थानव्ययस्वारूपश्चो-
पपदस्य मकारान्तो भवति खानुबन्धे कृति परे । आत्मानं विभर्त्ताति
आत्मंभरिः । एवमुदरंभरिः । कुक्षिंभरिः ।

एजेः खञ् ॥ ६१६ ॥ कर्मण्युपपदे एजयतेरिनन्तात् खञ्
भवति । एनृ कंपने जनमेजयतीति जनमेजयः ।

शुनीस्तनमुज्जकूलास्यपुष्पेषु घेटः ॥ ६१७ ॥ एषु क-
र्मसूपपदेषु घेटः खञ् भवति ।

दीर्घस्योपपदस्थानव्ययस्य खानुबन्धे ॥ ६१८ ॥
दीर्घान्तस्थानव्ययस्योपपदस्य ह्रस्यो भवति खानुबन्धे कृतिपरे ।
घेट् पाने । शुनीं धयतीति शुनिधयः । स्तनं धयतीति स्तनंधयः ।
मुज्जंधयः । कूलंधयः । आस्यन्धयः । पुष्पंधयः । शुनिन्धयी ।

नाडीकरमुष्टिपाणिनासिकासु धमश्च ॥ ६१९ ॥
एषु कर्मसूपपदेषु धमतेर्घटश्च खञ् भवति । नाडिन्धमः । करन्धमः ।
करन्धयः । मुष्टिन्धयः । मुष्टिन्धमः । पाणिन्धयः । पाणिन्धमः ।
नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।

विध्वरुस्तिलेषु तुदः ॥ ६२० ॥ एषु कर्मसूपपदेषु तुदः खञ्
भवति । विधुंतुदः ।

संयोगादेर्धुटः ॥ ६२१ ॥ संयोगदिर्धुटो लोपो भवति धुटि
परे । अरुंतुदः । तिलन्तुदः ।

असूर्योऽग्रयोर्दृशः ॥ ६२२ ॥ अनयोरुपपदयोर्दृशः खश् भवति । अमूर्यपश्या राजद्वाराः । उग्रंपश्याः ।

ललाटे तपः ॥ ६२३ ॥ ललाटे उपपदे तपतेः खश् भवति ललाटंतपः ।

मितनखपरिमाणेषु पचः ॥ ६२४ ॥ एषु कर्मरूपपदेषु पचः खश् भवति । मितम्पचा ब्राह्मणी । नखंपचा यवागूः । प्रस्थंपचः । द्रोणंपचा स्थाली ।

कूलउद्गुजोद्बहोः ॥ ६२५ ॥ कूले उपपदे उद्गुजोद्बहोः खश् भवति । रुनो भंगे कूलमुद्गुजा नदी । कूलमुद्बहः समुद्रः ।

वहंलिहाभ्रंलिहपरन्तपेरंमदाश्च ॥ ६२६ ॥ एते-
खशान्ता निपात्यन्ते । वहंलिहा गौः । अभ्रंलिहो वायुः । परंतपः खलः । इरंमदा ज्योतिः । चकारात् वातमजन्तीति वातमजाः । श्राद्धं नहातीति श्राद्धनहा मापाः ।

वदेः खः प्रियवशयोः ॥ ६२७ ॥ अनयोरुपपदयोर्वदेः खो भवति । प्रियंवदः । वशंवदः ।

सर्वकूलाभ्रकरीपेषु कपः ॥ ६२८ ॥ एषूपपदेषु कपतेः खो भवति । कपसिपेति दण्डकधातुः सर्वकपः खलः । कूलंकपा नदी । अभ्रंकपो गिरिः । करीपंकपा वात्या ।

भयर्त्तिमेघेषु कृजः ॥ ६२९ ॥ एषूपपदेषु कृजः खो भवति । भयंकरः । ऋजितकरः । मेघंकरः ।

क्षमप्रियमद्रेष्वणच ॥ ६३० ॥ एषूपपदेषु कृजः खो भवति अणच । क्षेमंकरः क्षेमकारः । प्रियंकरः प्रियकारः । मद्रंकरः मद्रकारः ।

माभ्रितृभृष्टृजिदारितपिदिमिसहं संज्ञायाम् ६३१
नाद्युपपदेभ्यः संज्ञायां खो भवति । रथेन तरतीति रथंतरं साम । विश्वं विभर्तीति विश्वंभरा भूः । पतिं वृणीते पतिवरा कन्या । धनजय-

तीति धनञ्जयः । वसुं धारयतीति वसुन्धरा । शत्रुं तापयतीति शत्रुंतपः ।
अरिं दमयतीति अरिन्दमः । शत्रुं सहते इति शत्रुंसहः ।

गमश्च ॥ ६३२ ॥ नाम्नि उपपदे गमश्च खो भवति संज्ञायां ।
सुतंगमः । हृदयङ्गमा वाचः ।

उरोविहायसोरुरविहौ च ॥ ६३३ ॥ उरोविहायसो-
रुरविहौ भवतः । गमश्च खो भवति संज्ञायां । उरसा गच्छतीति
उरङ्गमः । विहायसा गच्छतीति विहङ्गमः ।

डोऽसंज्ञायामपि ॥ ६३४ ॥ नाम्नि उपपदे गमे डो भव-
तीत्यसंज्ञायामपि । भुजाभ्यां गच्छतीति भुजगः । तुरगः । प्लवगः ।
पतगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः । पन्नगः । सुगः । दुर्गः । नगः ।
अगः । उरगः । विहगः ।

विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च ॥ ६३५ ॥ एते डान्ता निपात्यन्ते
संज्ञायां । विहङ्गः । तुरङ्गः । भुजङ्गः ।

अन्यतोऽपि च ॥ ६३६ ॥ नाम्नि उपपदे गमेरन्यस्मादपि
डो भवति । वारि ष्वरतीति वाश्चः हंसः । गिरौ शेते गिरिशः । वरा-
नाहन्तीति वराहः । परिखन्यते परिखा ।

हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्योः ॥ ६३७ ॥ कर्मण्युपपदे आशि-
पि गतौ च वर्तमानाद्धन्तेडो भवति । शत्रुं वध्यात् शत्रुहः । क्रोशं
हन्तीति क्रोशहः ।

अपात्क्लेशतमसोः ॥ ६३८ ॥ क्लेशतमसोरुपपदयोरपह-
न्तेडो भवति क्लेशापहः । तमोपहः । दुःखापहः । ज्वरापहः । विपा-
पहः । अन्यतोऽपि अन्यापहः । दर्पापहः ।

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ६३९ ॥ कुमारशीर्षयोरुपपदयोः
हन्तेर्णिन् भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती ।

दृग्लक्षणे जायापत्योः ॥ ६४० ॥ जायापत्योरुपपदयो-
र्हन्तेष्टम् भवति लक्षणवत्कर्त्तरि । जायाघ्नः ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली ।

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ६४१ ॥ अमनुष्यकर्तृकेऽपि च वर्तमानात् हन्तेरपि टम्भवति । जायाघ्नः तिलकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । वातघ्नं तैलं । श्लेष्माणं हन्तीति श्लेषमघ्नं त्रिकटुकं । अपिशब्दात् कृतघ्नः ।

हस्तिघाहुकवाटेषु ॥ ६४२ ॥ एषु कवाटेषु हन्तेऽम्भवति ॥ हस्तिनं हंतीति हस्तिघ्नः । एवं बाहुघ्नः । कवाटघ्नः ।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ६४३ ॥ एतौ शिल्पे निपात्येने । पाणिना हन्तीति पाणिवः । ताडवः ।

नग्नपलितप्रियान्धस्थूलशुभगाढ्येष्वभूततद्भावे कृजः ख्युद् करणे ॥ ६४४ ॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूततद्भावेऽर्थे-कृजः ख्युद् भवति करणे । अनग्नो नग्नः क्रियते अनेन नग्नं करणं घृतं । एवं पलितंकरणं तैलं । प्रियंकरणं शीलं । अन्धंकरणः शोकः । स्थूलंकरणं दधि । शुभगंकरणं रूपं । आढ्यंकरणं वित्तं ।

भुवः खिप्णुखुकञ्जौ कर्त्तरि ॥ ६४५ ॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूतनद्भावे भुवः खिप्णुखुकञ्जौ भवतः कर्त्तरि । अनग्नो नग्नो भवति । नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः । पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः । अन्धंभविष्णुः । अन्धंभावुकः । स्थूलंभविष्णुः । स्थूलंभावुकः ।

भजो विण् ॥ ६४६ ॥ कर्मणि भजो विण् भवति । वेत्तेऽपो-ऽशक्तस्य इति वेत्तेऽपो भवति ॥ अर्द्धभाक् पादभाक् ।

सहः छन्दसि ॥ ६४७ ॥ छन्दसि मापायां सहो विण् भवति । तुरगमहते ।

सहेप्पोढः ॥ ६४८ ॥ सहेप्पोढारस्य पत्वं भवति हकारस्य ढ-कारो भवति चेत् । तुरापाड् तुरामाहौ तुरामाहः ।

चहश्च ॥ ६४९ ॥ नादि उपपदे वहश्च विण् भवति । प्रष्टाड् प्रष्टोही ।

अनसि ङश्च ॥ ६५० ॥ अनस्युपपदे वहश्च विष् भवति ।
अनसश्च डो भवति । अनङ्गान् । अनट्टही ।

दुहः को घश्च ॥ ६५१ ॥ दुहः को भवति अन्तस्य वादेशः ।
ब्रह्मदुघा कामदुघा ।

विट्कमिगमिखनिसनिजनाम् ॥ ६५२ ॥ नाम्नि एभ्यो
विट् भवति ।

विट्ठनोराः ॥ ६५३ ॥ विटि च वनि च प्रत्यये परे पञ्चमा-
न्तस्याकारो भवति । उदधिकः । अग्नेगाः । विपखाः । गोषाः । अब्रजनाः ।

आतो मन् कनिष्क्वनिष्क्विचः ॥ ६५४ ॥ आकारान्ता-
द्भातोर्मन् कनिष्क्विच् एते प्रत्यया भवन्ति । मन् सुष्ठु ददातीति
सुदासा । अश्च इव तिष्ठतीति अश्चत्थामा । कनिष्क् । सुपीवा । सुपीवा ।
वनिष्क् । भूरिद्रवा । घृतपावा । विच् । क्षीरपाः । सर्वापहारी प्रत्ययलोपः ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ६५५ ॥ अन्येभ्योपि घातुभ्यः
एते प्रत्यया दृश्यन्ते । मन् कृतवर्मा कनिष्क् । इण गतौ । प्रातरेति
प्रातरित्वा । वनिष्क् । विच् । त्विप हिसायां त्विट् ।

क्विप् ॥ ६५६ ॥ घातोः क्विप् दृश्यते । उखायाः खंसते
उखायत् । पर्णश्चत् ।

वः क्तौ ॥ ६५७ ॥ वेजः सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते क्त्विव ।
ऊः उवौ उवः ।

त्येतौ भवतः । कौ धुट्यगुणे पञ्चमे च । लिश विञ्च गतौ । विञ्च गोविद् । प्रच्छ झीप्सायां । पथिप्राट् । कचिद् इस्वस्य दीर्घता । दिव् अक्षयूः । पिव् स्यूः । प्रच्छ प्रष्टः पृष्ठा । दिव् द्यूतः । द्यूत्वा । विच्छ विश्नः । छस्य द्विः पाठे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ।

श्रिव्यविमविह्रित्वरामुपधया ॥ ६६२ ॥ एषामुपधया सह वकारस्य ऊट् भवति कौ धुट्यगुणे पञ्चमे च । श्रिवु गतिशोषणयोः । स्रूः । अव रक्ष पालने । अव्र ऊः । मव्य बन्धने मूः । ज्वर रोमे । जूः । त्वरे तूः ।

राह्योप्यौ ॥ ६६३ ॥ रेफात्परौ छकारवकारौ लोप्यौ भवतः कौ धुट्यगुणे पञ्चमे च । मूर्च्छ मूः । धूर्ध धूः ।

वहेः पञ्चम्यां भ्रंशोः ॥ ६६४ ॥ वहेः पञ्चम्यन्त उपपदे भ्रंशोः क्विप् भवति । भ्रश भ्रंश अधःपतने । वहात् भ्रश्यत इति वहभ्रट् ।

स्पृशोऽनुदके ॥ ६६५ ॥ अनुदके नाम्नि उपपदे स्पृशः क्विप् भवति । स्पृश संस्पर्श । घृतस्पृक् मन्त्रस्पृक् ।

अदोऽनन्ने ॥ ६६६ ॥ अनन्न उपपदे अदः क्विप् भवति । सस्यमत्तीति सस्यात् । तृणात् ।

ऋव्ये च ॥ ६६७ ॥ ऋव्ये चोपपदे अदः क्विप् भवति पकेऽर्थे । ऋव्यात् । पुनर्वचनादण् अपकेऽपि ऋव्यादः राक्षसः ।

ऋत्विग्दधृक्स्वक्दिगुष्णिहश्च ॥ ६६८ ॥ एते क्विन्ता निपात्यन्ते । ऋतौ यजतीति स्वपि वचि इत्यादिना संप्रसारणं वमुवर्ण इति वत्वं । ऋत्विक् । धृष्णोतीति दधृक् । स्वक् । दिक् । उष्णिक् ।

सत्सूडिपट्टुहयुजविदभिदजिनीरामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि ॥ ६६९ ॥ एषामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि नाम्नि अप्यनाम्नि उपपदे क्विप् भवति । उपसीदतीति उपसत् । सत् सभासत् । सूरदादिः प्रसूः । सूः । अण्डसूः । द्विप् अप्रीतौ । विद्विद् ।

अनसि डश्च ॥ ६५० ॥ अनस्युपपदेऽवहश्च विष् भवति ।
अनसश्च डो भवति । अनड्वान् । अनडुही ।

दुहः को घश्च ॥ ६५१ ॥ दुहः को भवति अन्तस्य घादेशः ।
ब्रह्मदुघा कामदुघा ।

विट्कमिगमिखनिसनिजनाम् ॥ ६५२ ॥ नाम्नि एभ्यो
विट् भवति ।

विट्ठनोराः ॥ ६५३ ॥ विटि च वनि च प्रत्यये परे पञ्चमा-
न्तस्याकारो भवति । उदधिकाः । अग्नेगाः । विपत्ताः । गोपाः । अब्जजाः ।

आतो मन् कनिप् वनिप् विचः ॥ ६५४ ॥ आकारान्ता-
द्धातोर्मन् कनिप् विच् एते प्रत्यया भवन्ति । मन् सुष्ठु ददातीति
सुदामा । अश्च इव तिष्ठतीति अश्चत्थामा । कनिप् । सुपीत्रा । सुधीवा ।
वनिप् । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । क्षीरपाः । सर्वापहारी प्रत्ययलोपः ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ६५५ ॥ अन्येभ्योपि धातुभ्यः
एते प्रत्यया दृश्यन्ते । मन् कृतवर्मा कनिप् । इण गतौ । प्रातरेति
प्रातरित्वा । वनिप् । विच् । त्विप हिंसायां त्विट् ।

क्विप् ॥ ६५६ ॥ धातोः क्विप् दृश्यते । उखायाः खंसते
उखासत् । पर्णध्वत् ।

वः कौ ॥ ६५७ ॥ वेजः सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते क्वावेव ।
ऊः उवौ उवः ।

ध्याप्योः ॥ ६५८ ॥ ध्याप्योः सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते कौ
परे । आधीः । व्याधीः । आपीः । वचनात्सम्प्रसारणं सिद्धम् ।

पञ्चमोपधाया ध्रुटि चागुणे ॥ ६५९ ॥ पञ्चमान्तस्थोपधा-
याः कौ ध्रुटि चागुणे प्रत्यये परे दीर्घो भवति ।

मोनो धातोः ॥ ६६० ॥ धातोर्मकारस्य नकारो भवति
धुव्यन्ते च । प्रशान् । प्रतान् ।

च्योः शूठौ पञ्चमे च ॥ ६६१ ॥ छकारवकारयोः शू उठि-

त्येतौ भवतः । कौ धुव्यगुणे पञ्चमे च । लिश विड गतौ । विड गोविद् । प्रच्छ ङीप्सायां । पथिप्राट् । कचिद् ह्रस्वस्य दीर्घता । दिव् अक्षयूः । पिव् स्यूः । प्रच्छ प्रष्टः पृष्ठा । दिव् घूतः । घूत्वा । विच्छ विश्नः । छस्य द्विः पाठे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ।

श्रिव्यविमविह्रित्वरामुपधया ॥ ६६२ ॥ एषामुपधया सह वकारस्य ऊद् भवति कौ धुव्यगुणे पञ्चमे च । श्रिवु गतिशोषणयोः । सूः । अव रक्ष पाठने । अव् ऊः । मय्य बन्धने मूः । ज्वर रोमे । जूः । त्वरे तूः ।

राह्योप्यौ ॥ ६६३ ॥ रेफात्परौ छकारवकारौ लोप्यौ भवतः कौ धुव्यगुणे पञ्चमे च । मूर्च्छ मूः । धूर्व धूः ।

वहेः पञ्चम्यां भ्रंशोः ॥ ६६४ ॥ वहेः पञ्चम्यन्त उपपदे भ्रंशोः क्विप् भवति । भ्रश भ्रंश अध.पतने । वहान् भ्रश्यत इति वहभ्रट् ।

सृशोऽनुदके ॥ ६६५ ॥ अनुदके नास्ति उपपदे सृशः क्विप् भवति । सृश संस्पर्शे । घृतसृक् मन्त्रसृक् ।

अदोऽनन्ने ॥ ६६६ ॥ अनन्न उपपदे अदः क्विप् भवति । सस्यमर्त्तीति सस्यात् । तृणात् ।

ऋव्ये च ॥ ६६७ ॥ ऋव्ये चोपपदे अदः क्विप् भवति पकेऽर्थे । ऋव्यात् । पुनर्वचनादण् अपकेऽपि ऋव्यादः राक्षसः ।

ऋत्विग्दधृक्स्वक्दिगुष्णिहश्च ॥ ६६८ ॥ एते क्विबन्ता निपात्यन्ते । ऋतौ यजनीति स्यपि वञ्चि इत्यादिना संप्रसारणं वमुवर्णं इति वत्वं । ऋत्विक् । धृष्णोतीति दधृक् । स्वक् । दिक् । उष्णिक् ।

सत्सृष्टिपट्टुहयुजविदभिदजिनीराजामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि ॥ ६६९ ॥ एषामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि नास्ति अप्यनास्ति उपपदे क्विप् भवति । उपसीदतीति उपसत् । सत् समासत् । सूरदादिः प्रमूः । मूः । अण्डमूः । द्विप् अप्रीतौ । विद्विद् ।

मित्रद्विद् । दृह जिघांसायां प्रधुक् धुक् । मित्रधुक् प्रधुक् गोधुक् प्रयुक्
युक् अश्वयुक् संवित् वित् वेदवित् । प्रमित् भित् काष्ठमित् । प्रच्छित्
छित् रञ्जुच्छित् । प्रजित् जित् अवनिजित् । अवनीः नीः सेनानीः
विराद् राद् गिरिराद् ।

कर्मण्युपमानेत्यदादौ दृशेष्टक्सकौ च ॥ ६७० ॥
कर्मण्युपमानेत्यदादौ उपपदे दृशेष्टक्सकौ च भवतः । चकारात् किपूच ।

आसर्वनाम्नः ॥ ६७१ ॥ दृग्दृशदृक्षेपु परतः सर्वनाम्न
आकारो भवति । दृशिर् प्रेक्षणे । तमिव पश्यतीति अथवा सद्दृ-
श्यते इति । तादृशः । तादृक्षः । तादृक् । यादृशः । यादृक् । यादृक्षः ।
एतादृशः । एतादृक्षः । एतादृक् ।

इदमीः ॥ ६७२ ॥ दृगादिपु परत इदमीर्भवति । इदमिव
पश्यतीति ईदृशः । ईदृक्षः । ईदृक् ।

किंकीः ॥ ६७३ ॥ दृगादिपु किं कीर्भवति । किमिव पश्यतीति
कीदृशः । कीदृक्षः । कीदृक् ।

अदोमूः ॥ ६७४ ॥ दृगादिपु अदम् अमूर्भवति । अमुमिव
पश्यतीति अमूदृशः । अमूदृक्षः । अमूदृक् ।

दृग्दृशदृक्षेपु समानस्य सः ॥ ६७५ ॥ दृगादिपु परेषु
समानस्य सभावो भवति । समानमिव पश्यतीति सदृशः । सदृक्षः ।
सदृक् ।

नाङ्गयजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ६७६ ॥ अजातौ
नाम्नि उपपदे धातोर्णिनिर्भवति ताच्छील्येर्धे तच्छब्देन धात्वर्थो
गृह्यते । उष्णं भोक्तुं शीलमस्य उष्णभोजी । धर्ममवभासितुं शीलमस्य
धर्ममवभास्यत इति एवं शीलः धर्मावभासी । प्रियवादी ।
प्रियवादिनी ।

कर्तुर्युपमाने ॥ ६७७ ॥ कर्तृवाचिनि उपमाने उपपदे

धानोर्णिनिर्भवति । उष्ट्र इव क्रोशतीति उष्ट्रक्रोशी । ध्वांशरावी ।
हंसगामिनी ।

व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च ॥ ६७८ ॥ व्रताभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्धातो-
र्णिनिर्भवति । व्रतं शास्त्रविहितो नियमः । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं ।
अश्राद्धभोजी । स्यण्डिलशायी । क्षीरपायिणः । उशीनराः । सौवीर-
पायिणो बाहिकाः ।

मनः पुंवच्चात्र ॥ ६७९ ॥ कर्मण्युपपदे मन्यतेर्णिनिर्भवति
उपपदस्य पुंवद्भवति यथासम्भवं । पटुमानी । पट्टीमात्मानं मन्यते
पटुमानिनी ।

खश्चात्मने ॥ ६८० ॥ कर्मण्युपपदे आत्मार्थे मन्यतेर्णि-
निर्भवति खश्च प्रत्ययः पुंवच्च । विदुपीमिव आत्मानं मन्यते विद्व-
न्मानिनी । पटुमिवात्मानं मन्यते पटुमन्यः ।

करणेऽतीते यजः ॥ ६८१ ॥ करणे उपपदे यजेर्णिन्
भवति अनीतेऽर्थे । अग्निष्टोमेन इष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । वाजपेययाजी ।

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥ ६८२ ॥ कर्मण्युपपदे हन्तेर्णि-
निर्भवति अनीते काले वर्तमानात् कुत्सायां । पितृयाती । मातुल्याती ।

किप् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु ॥ ६८३ ॥ ब्रह्मादिभूषपदेऽप्यतीते हन्तेः
किप् भवति अतीतकाले । ब्रह्माणं हन्तिस ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा ।

कृजः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेषु ॥ ६८४ ॥ एतेभूषपदे-
षु कृजः किप् भवति अतीते । सुष्टु करोतिस्म सुकृत् । पुण्यकृत् । पाप-
कृत् । कर्मकृत् । मन्त्रकृत् । पदकृत् ।

सोमे सुजः ॥ ६८५ ॥ सोमे उपपदे सुजः किप् भवति
अतीते । सोमं सुनोतिस्म सोमसुत् ।

चेरग्नौ ॥ ६८६ ॥ अग्नावुपपदे चिनोतेः किप् भवति अनी-
ते । अग्निं चिनोतिस्म अग्निचित् ।

विक्रिय इन् कुत्सायाम् ॥ ६८७ ॥ विक्रीणातेरतीते कु-

त्सायां इन् भवति । सोमं विक्रीणीति सोमविक्रयी । डुक्रीञ् द्रव्य-
विनिमये ।

दृशेः कनिप् ॥ ६८८ ॥ कर्मण्युपपदे दृशेः कनिप् भवति
अतीते । मेरुं पश्यतिस्म मेरुदृश्वा ।

सहराज्ञोर्युधः ॥ ६८९ ॥ सहराज्ञोरुपपदयोः युधः कनिप्
भवति अतीते । युधसम्प्रहारे सहयुध्यतेस्म सहयुध्वा । राजानं युध्य-
तेस्म राजयुध्वा ।

कृञश्च ॥ ६९० ॥ सहराज्ञोरुपपदयोः कृञः कनिप् भवति
अतीते । सह कृत्वा । राजकृत्वा ।

सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्डः ॥ ६९१ ॥ सप्तम्यन्ते पञ्च-
म्यन्ते उपपदे जनेर्डो भवति अतीते । जले जातं जलजं । सरसिजं ।
संस्कारात् जातं संस्कारजं । बुद्धिजं । एवं पङ्केजं । नीरेजं ।

अन्यत्रापि च ॥ ६९२ ॥ अन्यस्मिन्नप्युपपदे जनेर्डो भवति
अतीते । न जातः अजः । द्वान्यां जातो द्विजः । अभिजः । अग्रजः ।
अनुजः । पुमांसमनुजातः ॥

श्लोकः ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ॥
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १ ॥

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ॥

पोडशादौ विकारः स्याद्धर्णनाशः पृषोदरे ॥ २ ॥

वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः ।

योगः स उच्यते प्राङ्गैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ३ ॥

मह्यां रौतीति मयूरः । भ्रमन् रौतीति भ्रमरः । व्यञ्जनान्तस्य
यत्सुभोरिति न्यायात् पुंसोऽन् शब्दलोप इति सूत्रेण अन्शब्दलोपः ।
संयोगान्तस्य लोप इति सलोपः । पुमनुजः । छ्यनुजः ।

निष्ठा ॥ ६९३ ॥ धातोर्निष्ठाप्रत्ययो भवति अतीते काले ।

कृक्त्वन्तू निष्ठा ॥ ६९४ ॥ कृक्त्वन्तू निष्ठासंज्ञौ भवतः ।
 न श्र्युवर्णवृतां कानुबन्धे ॥ ६९५ ॥ श्र्यतेरुवर्णान्तस्य
 वृड्वृन्कृदन्तस्य च नेड् भवति कानुबन्धेऽसार्वाधातुके । श्रितः
 श्रितवान् । युतः युतवान् । भूतः भूतवान् । वृतः वृतवान् ।

रात्रिष्ठा तो नोऽपृमूर्च्छिमदिस्त्र्याध्याभ्यः ॥ ६९६ ॥
 रेफात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति नतु पृमूर्च्छिमदिस्त्र्या-
 ध्याभ्यः । शृ हिंसायां । शीर्णः शीर्णवान् । कीर्णः कीर्णवान् । गीर्णः
 गीर्णवान् । प्रतिपेधः किम् । पृ पूर्तः पूर्तवान् । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः ।
 मूर्च्छा मूर्च्छवान् । मूर्त्तः मूर्त्तवान् । मत्तः । नडीड्श्चीदनुबन्धवेटामपति-
 निष्कपोरिति इट्प्रतिपेधः ॥ स्त्र्यातः । ध्यातः । क्षातः । ध्यातः ।

निष्ठेटीनः ॥ ६९७ ॥ निष्ठायामिटि परे इनो लोपो भवति ।
 चोर्यतेस चोरितः चोरितवान् । कारितः कारितवान् ॥ क्षुधिवसो-
 श्चेति वर्त्तते ।

निष्ठायाञ्च ॥ ६९८ ॥ क्षुधिवसोर्निष्ठायां वा नेट् भवति ।
 लुभो विमोहने ॥ ६९९ ॥ विमोहनेऽयं लुभो निष्ठायां
 वा नेट् भवति । क्षुधितः क्षुधितवान् । उपितः उपितवान् । लुभ गार्ध्ये ।
 लुभितः लुभितवान् । लुब्धः लुब्धवान् ।

पूज्क्लिशोर्वा ॥ ७०० ॥ पूजः क्लिशश्च निष्ठायामिड् वा
 भवति । पूतः पूतवान् । पवितः पवितवान् । हिरा विवाधने । ह्रिष्टः
 ह्रिष्टवान् । ह्रिशितः ह्रिशितवान् ।

न डीड्श्चीदनुबन्धवेटामपतनिष्कपोः ॥ ७०१ ॥
 डीड् श्र्यतेरीदनुबन्धस्य च वेटस्य निष्ठायां नेड् भवति अपतिनि-
 ष्कपोः ।

त्वाद्योदनुबन्धाच्च ॥ ७०२ ॥ लृनादिभ्यः ओदनुबन्धे-
 म्यश्च परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । डीड् विशायसा गतौ ।
 डीनः डीनवान् । दुभोश्चि गतिवृद्धयोः ।

तदीर्घमन्त्यम् ॥ ७०३ ॥ तत्प्रमाणान्तर्यं ॥ ६९६ - -

शूनः शूनवान् । दीप्तः दीप्तवान् । ओलनी ओलनी व्रीडायां । लज्ज-
तेस्र अन्तरङ्गत्वात् चञोः कगौ धुटि वानुबन्धयोरिति नकारस्य
गकारः । लग्नः लग्नवान् ।

धुटिखनिसनिजनाम् ॥७०४॥ एपां पञ्चमान्तस्य आका-
रो भवति धुटि परे । खातः । सातः । जातः । जातवान् । वेष्टः । गुह्र-
संवरणे । ढे ढ लोपो दीर्घश्चोपधायाः । गूढः गूढवान् ।

दाहस्य च ॥ ७०५ ॥ दकारात्परस्य निष्ठातकारस्य दस्य
च नकारो भवति ।

आदनुबन्धाच्च ॥७०६॥ आकारादनुबन्धाद्वातोर्नेङ् भवति
निष्ठायां । त्रिमिदा स्नेहने । मिन्नः मिन्नवान् । क्लिदू आर्द्राभावे । क्लिन्नः
क्लिन्नवान् ।

आतोऽन्तःस्यासंयुक्तात् ॥७०७॥ अन्तःस्यासंयुक्तादा-
कारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । म्लै हर्षक्षये । ग्लानः
ग्लानवान् । म्लै गात्रविनामे । म्लानः । श्रा पाके । श्राणः । द्रा कुत्सां-
यां गतौ । विद्राणः विद्राणवान् ।

ब्रश्चेः कश्च ॥ ७०८ ॥ ब्रश्चेः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो
भवति कश्चान्तादेशः । ब्रश्चू छेदने सम्प्रसारणं । वृक्णः वृक्णवान् ।

क्षैशुपिपचां मकवाः ॥ ७०९ ॥ एभ्यो निष्ठातकारस्य
ययासंस्वयं मकवा भवन्ति । क्षै जै पै क्षये । क्षामः क्षामवान् । शु-
ष्कः । पक्कः ।

वनतितनोत्यादिप्रतिपिद्धेदां धुटि पञ्चमोऽचा-
न्तः ॥ ७१० ॥ वनतेस्तनोत्यादेः प्रतिपिद्धेदश्च पञ्चमस्य लोपो
भवति धुट्यगुणे पञ्चमे च । आकारस्य अद् भवति । वनपण संभक्तौ ।
वनः । तनः । हतः । यनः । रतः । ननः । गनः । गतवान् ।

जपिवमिभ्यामिद् च ॥ ७११ ॥ जपिवमिभ्यामिद्

वा भवति निष्ठायां । जप विमानसे च । जप्तः जप्तवान् । जपितः जपितवान् । वान्तः वान्तवान् । वमितः वमितवान् ।

व्याच्यां श्वसः ॥ ७१२ ॥ व्याच्यां परस्य श्वस इड् वा भवति निष्ठायां । विश्वस्तः । विश्वसितः । विश्वस्तवान् विश्वसितवान् । आश्वस्तः आश्वस्तवान् । आश्वसितः आश्वसितवान् ।

भावादिकर्मणोर्वा ॥ ७१३ ॥ आदनुबन्धाद्भातोर्भाव-
आदिक्रियायाञ्च इड् वा भवति निष्ठायां ।

शीङ्पूङ्घृपिक्विदिस्विदिमिदां निष्ठासेट् ॥ ७१४ ॥
शीडादीनां निष्ठा सेट् गुणी भवति । शयितः शयितवान् । पवितः पवितवान् । विधृषा प्रागल्भ्ये । धर्षितः धर्षितवान् । प्रक्ष्वेदितः प्रक्ष्विण्णः । प्रस्वेदितः प्रस्विन्नः । प्रमेदितः । प्रमिन्नः । प्रमिन्नवान् ।

स्फायः स्फीः ॥ ७१५ ॥ स्फायः स्फीरादेशो भवति निष्ठा-
यां । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फीतः स्फीतवान् ।

भावादिकर्मणोर्वोदुपधात् ॥ ७१६ ॥ उदुपधाद्भातो-
निष्ठा सेट् गुणी भवति वा भावे आदिक्रियायाञ्च । द्योतितमनेन द्युतितमनेन । प्रद्योतितः प्रद्युतितः ।

यपि चादो जग्धिः ॥ ७१७ ॥ तकारादौ अगुणे यपि च
परे अदेर्जग्धिर्भवति । जग्धं अद्यतेस निष्ठाक्तः ।

द्यतिमास्यां त्यगुणे ॥ ७१८ ॥ एषां तकारादावगुणे
प्रत्यये परे इट् भवति । दोऽवखण्डने । दितवान् अवसितः । माड्
माने । मितः । स्थितः स्थितवान् ।

वा छाशोः ॥ ७१९ ॥ छाशोस्तकारादावगुणे इड् वा भवति ।
छो छेदने । अवच्छितः अवच्छातः । शो तनूकरणे निशितः निशातः ।

दधातोर्हः ॥ ७२० ॥ दधातोर्हर्भवति तकारादावगुणे । अ-
भिहितः । अभिहितवान् ।

स्वरान्तादुपसर्गात्तः ॥ ७२१ ॥ स्वरान्तादुपसर्गात्पर-

स्य दासंज्ञकस्य तो भवति तकारादावगुणे । प्रत्तं प्रत्त्वान् । नित्तं
नित्तवान् ।

दहोऽधः ॥ ७२२ ॥ अघेयो दासंज्ञकस्य दद्भवति तकारादाव-
गुणे । दत्तः दत्त्वान् । दत्त्वा दत्तिः । धाव गतिशुध्योः । छवोः श्रौ ।

अवर्णादृठो वृद्धिः ॥ ७२३ ॥ अवर्णात्परस्य ऊठो वृद्धि-
भवति । धौतः ।

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ७२४ ॥ आदिक्रियायां
कर्त्तरि च क्तो भवेदिति वेदिनव्यः । प्रकृतः कटं भवान् । प्रकृतः कटो
भवता । सुप्तो भवान् । प्रसुप्तं भवता । प्रशब्दः आदिक्रियाद्योतकः ।

गत्यर्थाकर्मकश्चिपशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यति-
भ्यश्च ॥ ७२५ ॥ गत्यर्थेभ्यः अकर्मकेभ्यः श्चिपादिभ्यश्च कर्त्तरि क्तो
भवति । गतो ग्रामं भवान् । ग्रामो भवता प्राप्तः । ग्रामं भवान् प्राप्तः प्राप्ते
ग्रामो भवता । गतोऽयं गतमनेन । प्राप्तोऽयं प्राप्तमनेन । अकर्मकात् ।
शयिनो भवान् शयितं भवता । श्चिपादयः सोपसर्गाः सकर्मकाः
आश्चिष्टो गुरुं भवान् । आश्चिष्टो गुरुर्भवता । श्चिप आलिङ्गने ।
अधिशयितः खट्वां भवान् । अधिशयिता खट्वा भवता । उपस्थितो गुरुं
भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो
गुरुर्भवता । वस निवासे । अनूपिनो गुरुं भवान् । अनूपिनो गुरुर्भ-
वता । अनुजातो वुषं चन्द्रमाः । अनुजातो वुषश्चन्द्रमसा । आरूढो
वृक्षं कपिः आरूढो वृक्षः कपिना । जृषु शृषु वयोहानौ । अनुनीर्णो
वृषर्षी भवान् । अनुनीर्णो वृषली भवता ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसादनार्थेभ्यः
॥ ७२६ ॥ ध्रुवस्य भावो ध्रौव्यं प्रत्यवसादनं भोजनं । ध्रौव्यार्थेभ्यः
गत्यर्थेभ्यः प्रत्यवसादनार्थेभ्यश्च क्तो भवति अधिकरणे । इदमेपा
सासितं । इदमासितमेभिः । अत्रासितोऽयं । इदमेपां यानं इदं तीर्थीतं

यामान्ते याताः । इदमेपां भुक्तं इदं तैर्भुक्तं ओदनं ते भुक्ताः । इदमे-
पां पीतं । पयस्तैः पीतं । पयस्ते पीताः । पीतं पयः ।

न्यनुबन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः क्तः ॥७२७॥ मतिरि-
च्छा बुद्धिज्ञानं पूजा सत्कारः । व्यनुबन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः क्तो
भवति वर्तमानकाले भावे कर्मणि कर्त्तरि च यथासम्भवं । त्रिमिदा
स्नेहने । मित्रः । स्त्रिन्नः । द्विण्णः । राज्ञां मतः । सतामिष्टः । बुद्धौ
राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । पूज पूजायां । राज्ञां पूजितः । सतामर्चितः ।

नपुंसके भावे क्तः ॥७२८॥ भावे क्तो भवति नपुंसके ।
उपासितमत्र । मुजल्पितं । कुमारस्य शयितं । आस् उपवेशने । आ-
सितं पुत्रस्य एधितं ।

युद् च ॥ ७२९ ॥ भावे नपुंसके युद् च भवति । भवनं ।
पंचनं । यजनं । वसनं । देवनं । तोदनं । रोदनं । करणं । मननं । इत्यादि
सर्वमवगन्तव्यं ।

तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वाक्तेः ॥ ७३० ॥ आक्तेः
कोऽर्थः क्विपमभिख्याप्य इत्यर्थः । तच्छीलादिषु कर्तृषु अतः परं केचि-
त्प्रत्यया वेदितव्याः ।

तृन् ॥ ७३१ ॥ तच्छीलादिषु घातोस्तृन् भवति । वदिता
जनापवादान् मूर्खः । मुण्डयितारः श्राविष्ठायिनाः । अशीतृ ज्ञानं ।

आज्यलङ्कृञ्भूसहिरुचिवृत्तिवृथिचरिप्रजनापत्र
पेनामिष्णुच् ॥ ७३२ ॥ एभ्यः इष्णुच् भवति तच्छीला-
दिषु । आजिष्णुः । अलङ्करिष्णुः । भविष्णुः । सहिष्णुः । रोचिष्णुः ।
वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । चरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । त्रपूप् लज्जायां ।
अपत्रपिष्णुः । इनन्तेभ्यः । धारयिष्णुः ।

मदिपतिपचामुदि ॥ ७३३ ॥ उद्युपपदेभ्य एभ्यः इ-
ष्णुच् भवति तच्छीलादिषु । उन्मादिष्णुः । उत्पतिष्णुः ।

जिभुवोः ष्णुक् ॥ ७३४ ॥ आभ्यां ष्णुगभवति तच्छी-
लादिषु । जिष्णुः । भूष्णुः ।

क्रुधिमण्डिलचलिशब्दार्थेभ्यो युः ॥ ७३५ ॥ एभ्यो युर्भ-
वति तच्छीलादिषु । कुप क्रुध रूप रोपे । कोपनः । क्रोधनः । रोप-
णः । एते क्रुध्यर्थाः । मण्डल्यर्थात् । मडि भूपायां । मण्डनः । भूप
अलङ्कारे । भूषणः । चलयर्थात् । चल कम्पने । चलनः । टुवेषु क-
म्पे चलने । वेपनः कम्पनः । शब्दार्थात् रवणः भाषणः ।

रुचादेश्च व्यञ्जनादेः ॥ ७३६ ॥ व्यञ्जनादेश्च रुचादेर्गणात्
युर्भवति तच्छीलादिषु । रोचनः । लोचनः । वर्त्तनः । वर्द्धनः ।
दीपनः ।

ततो यातेर्वरः ॥ ७३७ ॥ ततश्चेक्रीयतान्ताद्यातेर्वरो भवति
तच्छीलादिषु । यस्याननि इति यलोपश्च । यायावरः ।

कसिपिसिभासीशस्थाप्रमदां च ॥ ७३८ ॥ एषां
वरो भवति तच्छीलादिषु ।

घोषचलोश्च कृत्ति ॥ ७३९ ॥ घोषवति तौ च कृत्ति नेङ्
भवति । कस्वरः । पस्वरः । भास्वरः । ईश्वरः । स्थावरः । प्रमद्वरः ।

सनन्ताशंसिभिक्षामुः ॥ ७४० ॥ सनन्तस्वाशंसिभि-
क्षेश्च उर्भवति तच्छीलादिषु । बुभूषुः । पिपासुः । बुभुक्षुः । चिकीर्षुः ।
शंस स्तुतौ च । आशंसुः । भिक्ष याच्ञायां । भिक्षुः ।

उणादयो ङृतेऽपि ॥ ७४१ ॥ उणादयः प्रत्यया वर्त्तमाने
भृतेऽपि भवन्ति ।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूद्रपणिजनिचरिचटि-
भ्य उण् ॥ ७४२ ॥ एभ्यो धातुभ्यः उण् प्रत्ययो भवति ण-
कार इद्वद्भावः । करोतीति कारुः । वा गतिगन्धनयोः । वार्तीति
वायुः । पायुः । जायुः । मिद् हिंसायां । मायुः । स्वद् आस्वादेने ।

७ । साध् संसिद्धौ साध्यनीनि साधुः । अशुद् व्याप्तौ । अश्रुते

इति अशुः । दृक् विदारणे । दृणातीति दारुः । पणु दाने । सनोतीति सानुः । जनिद् प्रादुर्भावे । जायन इति जानुः । चर गतिभक्षणयोः । चरतीति चारुः । चट विग्नौ । चटतीति चाटुः । “सर्वधातुम्यः । अम्” । मनु ज्ञाने । च गनौ । तिज निशाने । रुजो भङ्गे । मनः । मरः । तेजः । रोगः ।

भविष्यति गम्यादयः ॥७४३॥ औणादिका गमीत्येव-
मादयः भविष्यति भवन्ति भविष्यत्कालवृत्तिभ्यः गमादिभ्यः इना-
दयः स्युरित्यर्थः ।

गमेरिणि च ॥७४४॥ गम्ल् गतावित्येनस्माद्धातोर्निष्णि-
नौ भवतः । ग्रामं गमिष्यतीति ग्रामंगमी । ग्रामंगामी ।

भवतेश्च ॥ ७४५ ॥ भूसत्तायां इत्येनस्माद्धातोर्निष्णिनौ
भवतः भविष्यत्काले । भविष्यतीति भवी भावी । इत्यादि सर्व-
मुणादिषु वेदितव्यम् ।

वुण्त्तुमौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ७४६ ॥ क्रि-
यायां क्रियार्थायामुपपदे धातोर्वुण्त्तुमौ भवतः भविष्यदर्थे । वर्तमानात् ।
पाचको व्रजति पक्तुं व्रजति प्रक्ष्यामि इति व्रजतीत्यर्थः । एवं गन्तुं
दातुं पातुं धरितुं तरितुं योक्तुं भोक्तुं स्वष्टं द्रष्टुं प्रष्टुं ।

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ७४७ ॥ सहिवहोरवर्णस्य
ओत्वं भवति धुटि परे । सोढुं । वोढुं ।

शत्रानौस्यसंहितौ शेषे च ॥ ७४८ ॥ क्रियार्थायां
क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे वर्तमानाद्धातोः स्येन संहितौ शत्रानौ
शत्रुबानशौ भवतः । करिष्यामि इति व्रजति कटं करिष्यन् व्रजति ।
कटं करिष्यमाणो व्रजति । शेषे च करिष्यतीति करिष्यन् करिष्य-
माणः । यक्ष्यन् यक्ष्यमाणः ।

पदरुजविशस्पृशो वा घञ् ॥ ७४९ ॥ एषां घञ्
वति वा । पादः । वेशः । रोगः स्पर्शः । उच समवाये ओकः

भावे ॥ ७५० ॥ सर्वस्माद्धातोर्धञ् भवति । पाकः । यागः । योगः । त्यज हानौ । त्यागः । भोगः । भागः । पारः । भावः । इत्यादि ॥

घञीन्धेः ॥ ७५१ ॥ इन्धेः पञ्चमस्य लोपो भवति भावकरणयोः विहिते घञि परे । जिङ्घी दीप्तौ । इन्धनं एधः ॥

रञ्जेर्भावकरणयोः ॥ ७५२ ॥ रञ्जेर्भावकरणविहिते घञि परे पञ्चमो लोप्यो भवति । रञ्ज रागे । रञ्जनं रागः ।

उपसर्गादसुदुर्भ्यां लभेः प्राक्भात्स्वल्घञोः ॥ ७५३ ॥ सुदुर्बजितादुपसर्गात्परस्य लभेर्भात् प्राङ् मकारागमो भवति स्वल्घञोः परतः ।

उपसर्गाणां घञि बहुलम् ॥ ७५४ ॥ उपसर्गाणां दीर्घो भवति बहुलं घञि परे । डुलभप् प्राप्तौ । उपलम्भः उपालम्भः । प्रलम्भः प्रालम्भः असुदुर्भ्यामिति कि । सुलभः । दुर्लभः ।

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ७५५ ॥ कर्तृवाङ्गिते कारके भावे च संज्ञायां घञ् भवति । दीयते अस्मादिति दायः । चीयतेऽस्मादिति चायः । एवंविवातः । अस-क्षेपणे प्रास्यते अस्मादिति प्रासः । आहारः । विहरन्त्यस्मिन्निति वा विहारः । भुज्यते इति भोगः ।

स्वरवृद्धगमिग्रहामल् ॥ ७५६ ॥ स्वरान्ताद्गमिग्रहि-
म्यश्च अल् भवति भावे । भूयते भवनं वा भवः । भयनं । जयनं । भयः । जयः । वरणं वरः । दरणं दरः । गमनं गमः । ग्रहणं ग्रहः ।

द्वनुबन्धादधुः ॥ ७५७ ॥ द्वनुबन्धाद्धातोर्धुर्भवति भावे । दुवेषु काम्पि चलने । वेपथुः । कम्पथुः । दुदु उपतापे । दवथुः । दुवेषु । वेपनं वेपथुः । दुणादि समृद्धौ । नन्दथुः । दुवम् उद्विरणे । वमथुः । दु ओश्चि गतिवृद्धोः । श्वयथुः ।

द्वनुबन्धात्त्रिमक्तेन निर्वृत्ते ॥ ७५८ ॥ द्वनुबन्धाद्धानो-

स्त्रेर्भभवति तेन धात्वर्थेन निर्वृत्ते । पाकेन निर्वृत्त पक्तिम । एव
कारणेन निर्वृत्त कृत्रिम ।

याचिचिच्छिप्रच्छिथजिस्वपिराक्षियतां नद् ॥७५९॥
एभ्यो नद् भवति भावे । याच्ञा । द्यो शूटौ इति शकार । विश्व ।
प्रश्न । यद् । स्वप्न । रक्षण । यती प्रयत्ने । प्रयत्न ।

उपसर्गे दः किः ॥ ७६० ॥ उपसर्गे उपपदे दासज्ञका
त्किर्भवति भावे । आलोपोऽसार्वधातुके इत्याकारलोप । आदि ।
आधि । व्याधि । विधि । सन्धि । निधि । ।

कर्मण्यधिकरणे च ॥७६१॥ कर्मण्युपपदे दासज्ञकात्कि
र्भवति अधिकरणे च । बाला धीयन्तेऽस्मिन्निति बालधि । एव
जलधि । वारिधि । अब्धि । वार्धि । अम्भोधि ।

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥७६२॥ क्रियाव्यतिहारे
वर्तमानाद्धातो भावे णच् भवति स्त्रिया । तत्र न वृद्ध्यागम किन्तु
वृद्धिरादौ सण् इति वृद्धि । क्रियाव्यतिहारे ऋशृ आह्वाने रोदने
च । पुन पुन व्यवक्रोशन व्यवक्रोश । व्यवक्रोश एव व्यावक्रो
शी । हसि विहसने । पुन पुन व्यवहस्यते व्यवहास । व्यवहास
एव व्यवहासी ।

अभिविधौ भावे इनण् ॥७६३॥ अभिविधिरिति क्लो
ऽर्थे । अभि-याप्ते साकल्येन क्रियासन्नन्ध इत्यर्थे । अभिविधौ गम्य
माने धातोरिनण् भवति भावे स्वार्थे अण् भवति । कुटकोटिल्ये ।
सकृटन सक्रोटिन । सक्रोटिनमेव साकौटिन वर्तते । एव सारावि
णम् । साहासिन वर्तते ।

पानुबन्धभिदादिभ्यस्त्वङ् ॥ ७६४ ॥ पानुबन्धेभ्यो
भिदादिभ्यश्च भावे अङ् भवति स्त्रिया । ऋप्रपाया । ऋप्रसामर्थ्ये ।
ऋपा । व्यथ दुःखमयचलनयो । व्यथा । व्यथ ताडने व्यथा । त्रिद्वि
ठिदा । गुह् सवरणे । गुहा । सृह ईप्साया सृहा ।

आतश्चोपसर्गे ॥ ७६५ ॥ उपपदे आकारान्ताद्घातोर्इ
भवति स्त्रियां । सन्ध्या । संस्था । उपधा । अन्तर्धा ।

रोगाख्यायां वुञ् ॥ ७६६ ॥ रोगाख्यायां धातोर्वुञ्
भवति स्त्रियां । प्रवाहिका । प्रछर्दिका ।

संज्ञायां च ॥ ७६७ ॥ संज्ञायाश्च धातोर्वुञ् भवति स्त्रियां ।
भज्जो आमर्दने । उद्दालपुष्पाणि भज्यन्ते यस्या क्रीडायां सा उद्दाल-
पुष्पभञ्जिका । एवं शालपुष्पप्रवाहिका ।

प्रश्नाख्यानयोरिञ्चुञ्चवा ॥ ७६८ ॥ प्रश्ने आख्याने
अवगम्यमाने धातोरिञ् भवति वुञ् भवति । वाग्रहणात् यष्वा
प्राप्तं च । त्वं कां कारिमकार्पीः कां कारिकां कां क्रियां कां कृ-
त्यां । अहं सर्वां कारिमकार्पं सर्वां कारिकां सर्वां क्रियां स-
र्वां कृत्यां । एवं त्वं कां कारणामाकार्पीः । त्वं कां पाचिकामपाक्षीः ।
कां पक्तिं ।

नञ्घन्याक्रोशे ॥ ७६९ ॥ नञ्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने
घातोरनिर्भवति । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । जीव प्राणधारणे ।
एवमजीवनिः । जन जनने अनननीः । अप्राणनीः ।

युद् ॥ ७७० ॥ नपुंसके भावे युद् भवति । गमनं । हस हसने ।
हसनं । शयनं । यजनं ।

करणाधिकरणयोश्च ॥ ७७१ ॥ करणेऽधिकरणे च युद्
भवति । ओत्रश्चच्छेदने इध्मानि प्रकर्षेण वृद्ध्यन्ते अनेन अस्मिन्निति
वा इध्मप्रत्रश्चनः । गौः दुह्यते अनयाऽस्यामिति गोदोहनी । शक्तूनि
धीयन्ते शक्तुधानी । स्थलं । आसनं । यानं । यजनं ॥

पुंसि संज्ञायां घः ॥ ७७२ ॥ करणाधिकरणयोश्च पुंसि
संज्ञायां घो भवति ।

छादेर्घं सन्घ्रन्फिप्सु च ॥ ७७३ ॥ छादेः ह्रस्वो

भवति च इम् मन् ङ्क्त्वा एषु परतः । छद् पट संवरणे । उरः छा-
द्यते अनेनेति उरश्छद्दः । एवं दन्तच्छद्दः ।

अर्चिशुचिरुचिहृसृपिछादिछर्दिभ्य इस् ॥७७४॥
एभ्य इस् भवति । अर्चिः । शोचिः । रोचिः । हविः । सर्पिः ।
छदिः । छर्द वमने । छर्दिः ।

सर्वधातुभ्यो मन् ॥ ७७५ ॥ छम् ।

छदिगमिपदिनीभ्यस्त्रन् ॥ ७७६ ॥ एभ्यः परः ङ्क्त्वा
प्रत्ययो भवति । छाद्यते अनेनेति छत्रं । किप् । तनुञ्त् । कुर्वन्ति
अनेनेति करः । शृण्वन्त्यनेनेति श्रवः । लीङ् श्लेषणे । लीयन्ते अस्मि-
न्निनि लयः ।

ईपद्दुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥७७७॥ कृच्छ्रं दुःखं
दुरोऽर्थः । अकृच्छ्रं सुखं सौख्यं । एषूपपदेषु कृच्छ्रार्थेषु खल् भवति
मावे कर्मणि कर्त्तरि च । ईपद्प्रयासेन क्रियत इति ईपत्करः कटो-
भवता । दुष्करः । सुकरः । ईपद्दोषं काव्यं । दुर्बोधं व्याकरणं । सुबोधं
अध्यात्मं ।

कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ ७७८ ॥ ईपदादिषूपपदेषु
आभ्यां कर्त्तृकर्मणोः खल् भवति । ईपदाद्यस्य भवनं ईपदाद्यंभवं ।
भवता दुराद्यंभवं । भवता स्वाद्यंभवं । ईपदाद्यः क्रियते ईपदाद्यं-
करो भवान् । दुराद्यङ्करः । स्वाद्यङ्करः ॥

आद्यो यदरिद्रातेः ॥ ७७९ ॥ ईपदादिषूपपदेषु आ-
कारान्नेभ्यो युर्भवति अरिद्रातेः ॥ ईपत्पानः सोमो भवता । दुष्पा-
नः । सुपानः । ईपद्यानः । दुर्यानः । सुयानः । ईपद्दाना । दुर्दाना ।
सुदाना ।

अलंग्वल्वोः प्रतिषेधयोः क्त्वा वा ॥ ७८० ॥
अलं ग्वल्वोः प्रतिषेधयोः क्त्वा वा भवति ।

अलंकृत्वा गच्छति । खलुकृत्वा । अलंभुक्त्वा । खलुभुक्त्वा । अलङ्करणेन । खलुकरणेन । अलं भोजनेन । खलुभोजनेन ।

तुम् सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययं ॥७८१॥ क्त्वामकारसन्ध्यक्षरान्ताश्च कृतसंभवा अव्ययानि भवन्ति । अव्ययाच्चेति विभक्तीनां लुक् ॥

एककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ७८२ ॥ एककर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वक्रियाकाले वर्तमानाद्घातोः क्त्वा भवति । भुक्त्वा व्रजति । स्नात्वा मुञ्चे । गत्वा गृह्णाति ।

गुणीक्तासेद् अरुदादिक्षुधक्लिशकुशकुपगृधमृडमृद्वदवसग्रहां ॥ ७८३ ॥ अरुदादिक्षुधादीनां च क्त्वा सेद् गुणीभवति ।

उदनुबन्धपूक्लिशां क्त्वि ॥ ७८४ ॥ उदनुबन्धात्पूजः क्लिशश्च इद् वा भवति क्त्वाप्रत्यये परे । देवनं पूर्वं पश्चात्किंचिदिति देवित्वा घृत्वा । वृधु । वर्धनं पूर्वं पश्चात्किंचिदिति वर्धित्वा घृध्वा । खंम् भ्रंम् अवखंसने । खंसित्वा । खस्त्वा । भ्रंसित्वा । भ्रस्त्वा । पवित्वा । पूत्वा । क्लेशित्वा । क्लिष्ट्वा ।

व्यञ्जनादेर्व्युपधस्याचो वा ॥ ७८५ ॥ उश्च इश्च वी वी उपधे यस्यासौ व्युपधः व्यञ्जनादेरुकार इकारोपधस्यावकारान्तस्य धातोः क्त्वा सेद् गुणी भवति । द्योतित्वा द्युतित्वा । लेखित्वा लिखित्वा ।

तृपिमृपिकृपिवधिल्लुङ्घृतां च ॥ ७८६ ॥ एषा क्त्वा सेद् गुणीभवति वा । नितृपा पिपासायां । तर्पित्वा तृपित्वा । मृप सहने च । मर्पित्वा मृपित्वा । कृप विलेखने । कर्पित्वा कृपित्वा । वध्प्रलंभने । वधित्वा । लुञ्चु अपनयने । लुञ्चित्वा । ऋत इति सौत्रो धातुः । अर्चित्वा ऋतित्वा ।

धफान्तानां चानुपङ्गिणां ॥७८७॥ धान्ताना फान्तानां

चानुपङ्गिणां क्त्वा सेट् गुणीभवति वा । श्रन्थग्रन्थ सन्दर्भे । श्रन्थित्वा
श्रन्थित्वा । श्रथित्वा श्रथित्वा । गुफ गुम्फ हृमी ग्रन्थे । गुम्फित्वा ।
गुफित्वा ।

जान्तनशामनिटां ॥७८८॥ जान्तनशामनिटां चानुपङ्गिणां
क्त्वा गुणीभवति वा । पञ्च सङ्गे । संक्त्वा सक्त्वा । रञ्ज रागे ।
रक्त्वा । रंक्त्वा । भञ्जो आमर्द्दने । भंक्त्वा भक्त्वा । प्वञ्ज परिप्व-
ञ्जे । स्वंक्त्वा स्वक्त्वा ।

मसृजिनशोर्धुटि ॥ ७८९ ॥ मसृजिनशीः स्वरात्परो
नकारागमो भवति धुटि परे । दुमस्त्रो शुद्धौ । मंक्त्वा मक्त्वा । गश
अदर्शने । नंश्च नश्च । रुदादिभ्यश्च इड् वा भवति । नशित्वा ।

इज्जहातेः कित्त् ॥७९०॥ जहातेरिद् भवति क्त्वा प्रत्यये ।
हित्वा ।

समासे भाविन्यनजः च्कोयप् ॥ ७९१ ॥ अनजः
क्त्वान्तेन समासे भाविनि क्त्वाप्रत्ययस्य यपादेशो भवति । अभिभू-
य । अभिभवनं पूर्वं पश्चात्किंचिदिति । अभिभूयस्थितं । विनित्य ।
प्रस्तुत्य । अधीत्य । उपेत्य ।

मीनात्यादिदादीनामाः ॥ ७९२ ॥ मीनातिमिनोति
दीङांदामागायति पिबति स्थास्यति जहातीनामाकारो भवति यपि
परे । मीङ् हिंसायां । प्रमाय । डुमिङ् प्रक्षेपणे । परिमाय । दीङ्-
क्षये । दीङ् अनादरे । प्रदाय । दामादीनामी बाधनार्थे । आदाय ।
निमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रस्थाय । अवसाय । विहाय ।

यपि च ॥ ७९३ ॥ वनतितनोत्यादिप्रतिपिद्वेयां पञ्चमो
लोप्यो भवति आतश्च अद्भवति, यथासम्भवं धुट्यगुणे यपि च परे ।
म्रक्त्वा म्रक्त्वा म्रक्त्वा म्रहत्वा ।

वा मः ॥७९४॥ प्रतिपिद्वेयां मकारो लोप्यो भवति वा यपि
च परे । प्रणत्य प्रणम्य आगत्य आगम्य ।

ये वा ॥ ७९५ ॥ खनि वनि सनि जनामन्तस्य आकारो भवति यंकारे वा । खन खनने । प्रखाय प्रखन्य । प्रवाय प्रवन्य । पणु दाने । प्रसाय । प्रसन्य । जनीप्रादुर्भावे । प्रजाय प्रजन्य ।

लघुपूर्वो यपि ॥ ७९६ ॥ लघुपूर्व इन् अय भवति यपि च परे । प्रशमय्य प्रगमय्य । गण् संख्याने विगणय्य ।

णम्चाभीक्ष्ये द्विश्च पदं ॥ ७९७ ॥ एककर्तृकयोः पूर्वकाले वर्तमानाद्घातोर्णम् क्त्वा च आभीक्ष्ये पदं च द्विर्भवति । भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पाचं पाचं भुङ्क्ते । पक्त्वा पक्त्वा भुङ्क्ते । दायं दायं तुप्यति । दत्त्वा दत्त्वा तुप्यति । पायं पायं तृप्यति । पीत्वा पीत्वा तृप्यति ।

कर्मण्याक्रोशे कृञः स्वमिञ् ॥ ७९८ ॥ कर्मण्युपपदे कृञः स्वमिञ् भवति आक्रोशे गम्यमाने । चौरंकारमाक्रोशति । अधःकारं निरीक्ष्यते । वधिरंकारं शृणोति । पङ्ककारं गच्छति ।

यावति विन्दजीवोः ॥ ८९९ ॥ यावदित्यस्य निर्दिष्टवाची यावदित्युपपदे विन्दतेर्जावतेश्च णम् भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावन्तं लभते तावन्तं भुङ्क्ते इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावन्तं जीवति तावन्तं अधीते इत्यर्थः ।

कर्मणि चोपमाने ॥ ८०० ॥ उपमाने कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे घातोर्णम् भवति । चूडक इव नष्टः । चूडकनाशं नष्टः । गुरु-रिव अभवत् गुरुभावमभवत् । रत्नमिव निहितं रत्ननिधायं निहितं ।

निमूलसमूलयोः कपः ॥ ८०१ ॥ निमूलसमूलयोः कर्मणोरुपपदयोः कपतेर्णम् भवति । निमूलकापं कपति निमूलं कपतीत्यर्थः । समूलकापं कपति समूलं कपतीत्यर्थः । अभ्रनापं कपति अभ्रं कपतीत्यर्थः । ओदनमिव पक्कः ओदनपाकं पक्क इत्यादि प्रयोगानुसर्ज्यम् ।

स्त्रियां क्तिः ॥ ८०२ ॥ घातोर्भावे क्तिर्भवति स्त्रियां । घोपयत्यो-श्च कृतीनि नेद् । भूयने भवनं वा भूतिः । नवनं नुतिः । लवनं स्तु-

तिः । वर्धनं वृद्धिः । धारणं धृतिः । वर्त्तनं वृत्तिः । यजनं इष्टिः । श्रुविश्र-
वणे श्रवणं श्रुतिः । बुध अवगमने बोधनं बुद्धिः । कारणं कृतिः भ्रमु
अवस्थाने भ्रमणं पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे इति उपधाया दीर्घः
भ्रान्तिः । ।

मूल्वादिभ्योऽपृणातेः क्तेः ॥ ८०३ ॥ पृणाति वर्जि-
तादकारान्ताह्वादिभ्यश्च परस्य क्तेर्नकारो भवति । कृविक्षेपे करणं कीर्य-
त इति वा कीर्णः । गरणं गीर्णिः ॥ लवनं लूनीः । पृणातेस्तु उरोऽचोप-
धस्य च पृपालनपूरणयोः परणं पूर्त्तिः । मरणं मूर्त्तिः ।

हाज्याग्लाभ्यश्च ॥ ८०४ ॥ एभ्यो धातुभ्यश्च परस्य क्तेः
नकारो भवति स्त्रियां । ओहावत्यागे हानं हानिः । ज्यावयो हानौ ज्या-
नं ज्यानिः । ग्लानं ग्लानिः

संपदादिभ्यः क्तिप् ॥ ८०५ ॥ संपदादिभ्यः क्तिप् भव-
ति भावे स्त्रियां ॥ पद्गतौ संपद्यते संपदनं वा संपत् । पट्टुविश-
रणगत्यवसादनेषु ॥ संसदनं संसत् । परिपदनं परिपत् ।

व्रजयजोःक्यप् ॥ ८०६ ॥ आभ्यां भावे स्त्रियां क्यव् भवति ।
व्रज्गतौ व्रजनं व्रज्या । इज्या ।

श च ॥ ८०७ ॥ कृञः भावे शो भवति क्यप् क्तिश्च स्त्रियां ।
क्रीयते करणं वा यणाशिपोर्ये इति इकारागमः क्रिया धातोस्तोन्तः
पानुबन्धे कृत्या कृतिः ।

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८०८ ॥ शंसेः प्रत्ययान्ताद्घातोर्भावे
अप्रत्ययो भवति स्त्रियां । शंसुविस्तुतौ प्रशंसनं प्रशस्यते इति वा ।
प्रशंसा प्रत्ययान्तात् बुभूषणं बुभूष्यत इति वा बुभूषा । वचपरिभाषणे
विवक्षणं विवक्षा । विधित्सनं विधित्सा । पिपतिपणं पिपतिपा । पिपासनं
पिपासा । बोभूयनं बोभूया । कण्डूङ् गात्र विकर्षणे स्वात्ये ण्
कण्डूदेर्यण् कण्डूयनं कण्डूया ।

गुरोश्चनिष्ठायां सेटः ॥ ८०९ ॥ निष्ठायां सेटः गुरुमतो

धातोरप्रत्ययो भवति स्त्रियां । ईह चेष्टायां ईहनं ईह्यत इति वा ईहा ।
ईक्षदर्शने ईक्षणं ईक्षा । एवं सर्वमवगन्तव्यम् ।

श्लोकः ।

भावसेनत्रिविधेन वादि पर्वतवज्रिणा ॥
कृतायां रूपमालायां कृदन्तः परिपूर्यते ॥ १ ॥

श्लोकः ।

मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः ॥
कातन्त्ररूपमालाख्यां वृत्तिं व्यररचत्सुधीः ॥ १ ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ।

क्षीणेऽनुग्रहकारिता समजने सौजन्यमात्माधिके
सन्मानं नुतभावसेनमुनिपे त्रैविद्यदेवे भयि ॥
सिद्धान्तोऽयमथापि यः स्वधिपणा गवोद्धतः केवलम्
संस्पन्देत तदीयगर्वकुहरे वज्रापते मद्रुचः ॥ २ ॥

इतिरूपमालाप्रक्रिया समाप्ता ।

मुकुरविमलगण्डं चन्द्रसङ्काशतुण्डं
गजकरभुजदण्डं कामदाहाग्निगुण्डं ॥
विभ्रुतं मुनिपखण्डं गोमठेशप्रचण्डं
गुणनिबद्धकरण्डं नामि नाभेपपिण्डम् ॥१॥

महामूर्तिदशान्तेर्नितिलम्हस्तां शाधतपददशरचन्द्र

ज्योत्सनांप्रकृतिविकृतिः कञ्जवदनः ॥ ज्वलच्छुक्लध्यानस्फुरद-
मन्त्रशुद्धिर्दृश्यमहालेख्याद्रव्याकारः स जयति गिरौ गोमठजिनः ॥ १ ॥
कलाकेलिः कान्तेर्विमलतरसीन्दर्यनिलयोमहापुण्यैर्दृश्यस्त्रिदशपतिपूज्या-
द्विकमलः । लसन्निर्वाणश्रीधननरपरीरंभविस्तरन्महायोगानन्दः स जयति
गिरौ गोमठजिनः ॥२॥ लनादंभान्मूर्तिर्ललितभुजसंवेष्टिततनुः महानन्दा-
ल्लिङ्गिन्मुकुलितविशालाक्षिसुगलः ॥ लसत्सयोत्सर्गव्यतिरुसुखाग्निश्च
लभुःसुराधीशाराध्यः स जयति गिरौ गोमठजिनः ॥ ३ ॥

अस्य ग्रन्थस्य शोधनपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
५	११	मातृ ऋकारेण	मातृ ऋकारेण
८	२		उपैलकीयति
९	१३	गोश्वौ	गोऽश्वौ
१३	३	नवाग्रहणेन लानुनासिके ष्वपीच्छन्त्यन्ये (७२)	लानुनासिकेष्वपी- च्छन्त्यन्ये (७२)
१३	५	तश्चमशानम्.....	तच्छमशानम्
१४	१७	एवासत् पुरुषवत्	एव सत् पुरुषवन्
२२	२३	रपृवर्णेभ्यो नोणमन्त्यः	रपृवर्णेभ्यो नोणमनन्त्यः।
२८	१०	सरस्युरन्तोनुर्भवति	सरस्युरन्तोऽनुर्भवति
२९	२१	ईकारान्त	ईकारान्तः
२९	२४	अघुट्	अघुट्
३६	९	आदेशा	आदेशौ
३६	१०	प्राप्तवतः	प्राप्तः
४१	८	भवति । संवुद्धौ	भवति संवुद्धौ
४७	२६	अदद्यञ्चु	अदद्यञ्चु
५७	१४	अनङ्गाहन् हिवन्सी	अनङ्गाह नहिवन्सी
६७	१७	अव्	अव
७२	१८	सौर्यगुणैः	शौर्यगुणैः
७६	९	वंस्	वंस्
८६	१७	सर्पिका	सर्पि का
९९	१२	पर	परा
१०५	३	सावधातु	सार्वधातु
१०७	१७	यणू	यणू
११६	१०	अदोद्	अदोऽद्
१२०	२२	आदीधीयाथाम्	आदीध्याथाम्
१२५	२२	त्रिभ्रताम्	त्रिभ्राताम्

पृष्ठ	पङ्क्ति.	अशुद्धिः	शुद्धिः
१३४	३	अमनुथा	अमनुथाः
१४२	६	घुटि गुण	धुटि गुण
१४२	८	घुटि परे	धुटि परे
१४२	९	घुट्यन्ते	धुट्यन्ते
१४४	७	समस्थिपथाम्	समस्थिपाताम्
१४४	९	अदेविष्ठाः	अदेविष्टाम्
१४६	७	क्रुधि	कुधि
१४६	७	बुध्यति	बुध्यति
१४८	६	पट्टकरोति....	पट्टं करोति
१५८	४	ऋच्छरुतः	ऋच्छरुतः
१६९	२	धुटि	धुटि
१७१	६	शंसते	खंसते
१७१	६	सनीसन्नस्यते	सनीसन्नस्यते
१७३	२२	नानन्ति नानन्तः	नानन्ति नानन्तः
१८५	४	त्रैविद्येन	त्रिविद्येन
१९०	७	ध्यण्	ध्यण्
१९१	२	आङ्पूर्वात्	आङ्पूर्वान्
१९४	१७	ण्युङ्	ण्युट्
१९६	२१	खशयः*	खशयः
१९९	२१	क्षमप्रिय ...	क्षेमप्रिय
२०२	२६	प्रष्टोही	प्रष्टोही